ميژۆپۆتاميا

سپیرێز

خودانێ ئیمتیازێ
حافظ قاضی

سەرنڤیسەر
مؤید طیب

©
مافێن چاپکرنێ د پاراستی نە

ئەدرێس

کوردستانا عیراقێ - دهۆك
ناڤهیێ ئێکەتیا سەندیکایێن
کرێکارێن کوردستانێ
قاتێ سێیەم
تەلەفۆن: ٧٢٢٥٣٧٦ - ٧٢٢٢١٢٥

www.spirez.org
www.spirezpage.net

دار سبيريز للطباعة والنشر
دهوك

SPIREZ PRESS & PUBLISHER
DUHOK

- **ژمارا وەشانێ:** (٢٨٧)
- **ناڤێ پەرتووکێ:** مێزۆپۆتامیا (ڤەکولینەکا دیرۆکی د بازێرڤانی، کولتور و درامایێ دا)
- **نڤێسین:** محسن ئوسمان
- **دەرهێنانا هونەری:** حسێن سەنعان مەتیخان
- **بەرگ:** بەیار جەمیل
- **سەرپەرشتکارێ چاپێ:** شێروان ئەحمەد تەیب
- **چاپا:** ئێکێ
- **تیراژ:** (١٠٠٠) دانە
- **ژمارا سپاردنێ ل رێڤەبەریا گشتی یا کتێبخانەیان ل هەولێرێ (٩٩٣) سالا ٢٠٠٨**
- **چاپخانا: خانی - دهوك**

مێزۆپۆتامیا

ڤەکولینەکا دیرۆکی
د بازێرڤانی، کولتور و درامایێ دا

محسن ئوسمان

2008

سوپاس بۆ:

- مالباتا من، کو ل سەر کیستێ گێول و دەمێ وان ئەڤ پرتووکە هاتیە ژیانێ.
- مامۆستا عبدالرحمن مزوری، کو ب ژێدەران گەلەک هاریکاریا من کریاری.
- بەرێزان سالمێ جاسم و عەمەرێ توڤی، کو ب هووری و کووری پێداچوون ب پرتووکێ دا کری.

ناڤەرۆك

پێشگۆتن.. **١٣**

پرۆسێسا خۆجهبوونێ.. **٢٣**

أ- گۆند.. ٢٦

ب- باژێر.. ٢٩

زاراڤێ میزۆپۆتامیا.. **٣٥**

شرۆڤەكرنەكا دیرۆكی.. ٣٥

زمانێ كوردی و پێن دەڤەرێ.. **٤٣**

أ- پێداچوون.. ٤٤

ب- هەڤبەركرن.. ٤٩

رەوشا دەڤەرێ.. **٦١**

حەران.. ٧٠

سەرهلدانا فەلسەفێ.. **٧٧**

أ- سروشت و میتۆلۆگی.. ٧٩

ب- تێگەها ئەرد/ دایک.. ٨١

ج- توفان و میتۆلۆگی.. ٨٧

د- پەیڤ/ ناڤ و فەلسەفە.. ٩٠

هـ- پەند و فەلسەفە.. ٩٣

و- هەلبەست و فەلسەفە.. ٩٨

ز- زەردەشت و فەلسەفە.. ٩٩

ح- راز و فەلسەفە.. ١٠٤

باندۆرا مێزۆپۆتامیا ل سەر دەردوران (هەڤبەرکرن) ١٠٧
أ- پێداچوون.. ١٠٧
ب- ژێدەر و هەڤبەرکرن... ١١٢
ج- باندۆرا خۆداوەندان... ١١٧
د- باندۆرا ئافراندنێ... ١٢٢
هـ- تەموز و ئیشتار/ ئەدونیس و ئەفرودیت............................. ١٢٧
و- گلگامێش و هەرقەل... ١٢٨
ز- گلگامێش و ئەخیلیس.. ١٢٩
ح- سومەر و ئودیپ پاشا.. ١٢٩
ط- بەئەل و ئودیپ پاشا.. ١٣٠
ی- توفانا سومەر و یونان.. ١٣١
ک- ئەفسانا سیمەرخێ د کولتورێ بابلی و یونانی دا...................... ١٣١
ل- ئارتەمیس و دیونیسیوس... ١٣٢
م- مار و نوژداری.. ١٣٢
ن- مێزۆپۆتامیا و تەورات.. ١٣٣
١- توفانا سومەری و تەورات... ١٣٣
٢- یوسف و گلگامێش.. ١٣٤
٣- سارگۆن و موسا.. ١٣٤
داستانا گلگامێش.. ١٣٧
أ- ژێدەرێن داستانێ.. ١٣٩
ب- کورتیا داستانێ... ١٤٢
ج- بنەمایێن هزری.. ١٥٠
د- بنەمایێن درامی.. ١٥٢
دیاردێن دەسپێکا دراما... ١٥٥
أ- پاشخانێن دیرۆکی.. ١٥٥
ب- جەژنا سەرسالێن بابلی.. ١٦٧
ج- جەژنا ساکیا.. ١٧٢

د- شەنگستێ کۆمیدیا و تراژیدیا................................ ١٧٣
١- چاڤەرێبوون.. ١٧٣
٢- دەمێن سالێ.. ١٧٤
٣- تراژیدیا.. ١٨٠
٤- کۆمیدیا.. ١٨١
هـ- زاراڤێن شانۆیێ.. ١٨٢
١- سومەری... ١٨٢
٢- ئوروپی... ١٨٣
٣- ئەرەبی... ١٨٤
٤- کوردی... ١٨٤
و- ئاڤاهیێ شانۆیێ... ١٨٥
ز- دیمەنەکێ شانۆگەریا „خۆدان و بەنی“............................. ١٨٧
ح- سرۆشتێ هەردو کارەکتەران...................................... ١٩٣
١- خۆدان... ١٩٣
٢- بەنی.. ١٩٤
ط- ساخلەتێن شانۆگەریێ... ١٩٤
ی- دیمەنەکێ شانۆگەریا „زێمارا ئور“................................. ١٩٧
ـ قوناغا یەکێ.. ١٩٨
ـ قوناغا دوێ... ١٩٩
ـ جەژنا ئەکیتوی.. ٢٠١
ک- ئیزیس و ئوزیریس د شانۆیا مسرێ دا............................. ٢٠٧
ـ تێکستێ یەکێ... ٢٠٧
ـ تێکستێ دوێ.. ٢٠٨
ـ تێکستێ سیێ.. ٢٠٩
ل- داستانا مهابهارتا... ٢١١
ژێدەر... **٢١٥**

دیاری بۆ...

یێ پەیڤا ,,نەء" ئێخستی یە فەرهنگا مرۆڤاتیێ، ئەڤ
بەرهەمە پێشکێش بیت

پێشگۆتن

هزرا ڤێ پەرتووکێ ب خۆ ل سەر مژارا „سەرهلدانا دراما ل مێزۆپۆتامیا“ هاتیە ژیانێ، لێ مە نەشیا دەست ب بابەتێ خۆ یێ مەبەست ژێ „سەرهلدانا دراما ل مێزۆپۆتامیا“ بکەین، بەری پاشخان و هەودانان شرۆڤە بکەین، کو دیرۆکا شانۆیێ ل سەر دو ستونان „میتۆلۆگی و فەلسەفێ“ ئاڤابوویە، ژ بەر هندێ بابەتی خاستە راڤەکرنا ڤێ پاشخانێ. ب ڤەکولینا سەرێن داڤێن „میتۆلۆگی و فەلسەفێ“ بەرێ مە دا وارێ هەڤبەرکرنێ دگەل دەردوران، لێ چونکو هند دۆکۆمێنت و بەلگە ل بەر دەست نەبوون، ئەم نەچار بووین رەوشا دەڤەرێ شرۆڤە بکەین. ژ بەر هندێ تەڤنی ڤێ پەرتووکێ ل سەر چەند تەوەران هاتیە رستن: „شرۆڤەکرنا زاراڤان، رەوشا دەڤەرێ، سەرهلدانا فەلسەفێ، هەڤبەرکرن، زمان، داستان/ میتۆلۆگی، سەرهلدانا دراما و...“.

چونکو رستنا تەڤنێ ڤێ پەرتووکێ د چارچوڤێن مێزۆپۆتامیا دا بوو، ئەڤ ل دویڤچوونە ژی بێی پرۆسێسا خۆجهبوونێ دا تەڤنێ خاڤ بیت، د ڤێ شرۆڤەکرنا دیرۆکا دەڤەرێ دا کوردان ژی مینا „دیرۆک و زمان „ وەک میراتگرێن سامان و مالخۆیانیا دەڤەرێ جهێ خۆ گرت.

ب سەرێکڤەکرنا ڤان هەمی مژاران خاستە بەلگە و راڤەکرنێن دیرۆکی، ژ بەر هندێ پاشخانێن بابەتێ مە مەبەست ژێ „سەرهلدانا دراما ل مێزۆپۆتامیا“ بیاڤەکێ بەرین وەرگرت. راستە هەر مژارەک ژ ڤان ب سەرێ خۆ جهێ گەلەک بگرۆڤەکێشان تێدا هەیە، ژ بەر هندێ ژی هەلێخستنا ڤان بابەتان کەتیە وارێ ئاراندنێ، ب وێ باوەرێ کەسێن خەمخۆرێن ڤی واری، پتر رۆناهیێ بێخنە سەر بیاڤێن د نەئوسکا دیرۆکێ دا گەمارگرتی بووین.

مەبەست ژ ڤێ ڤەکولینێ ب خۆ ژی چەند لایێن ڤەشارتی و پشتگوهـ ئێخستی بهێنە هلشکافتن و ئازراندن. راستە ئەو دەرگەهـ و مژارێن ڤێ پەرتووکێ قوتاین ژ بەرومنێن

نڤیسەری گرانترن، لێ ب وێ باوەرا „درێژترین رێک ب گاڤا یەکێ دەست پێ دکەت“، کار هاتیـیە کرن. ئەڤ مژارە دخوازیت گیانی/ خۆینێ بەردەتە وی لەشێ مێزۆپۆتامیا یێ هندە سالە د گەردەنا ژبیرکرن و بێخەمیێ دا هاتیـیە لیسکرن. ئەڤ پێکولە بزاڤەکە ل سەر دیرۆکا کەڤنا دەڤەرێ، چەند هزر و بۆچوونێن جودا ل سەر ڤی بابەتی هاتینە دارێتن، ژ بەر هندێ ژی گەلەک دانوستاندنان ب خۆڤە دگریت!

تێرکرنا بابەتێن هوسا ژ ملێن سازیێن بسپۆر دخۆت، لێ مخابن تاکو نوکە ئەڤە نەهاتیـیە کرن، کورد نکارینە وەک جڤاک یان ژی کۆم ب پلان و پروگرام پێداچوونەکێ ب دیرۆک، کولتور، زمان و... خۆ دا بکەن. پێکولێن د ڤی واری دا دهێنە کرن ژی پتر کارێن کەسی/ کەتینە، ئەو ژی کارێن گرانن مرۆڤی بێزار دکەن! ئها هوسا گەلەک جاران بێزاری و رەڤین ژ گرانیـیا ڤێ مژارێ ئەز گەهاندیمە ئاستێ دەست ژ کاری بەردانێ، لێ دیسان دودلی و پەشێمانی مینا سیزیڤی بەرێ من ددا سەرێ ژێهەلی. ب ڤێ بگروڤەکێشێ ئەڤ پەرتووکا ل بەر دەستێ هەوە هاتە ژیانێ.

(١)

مخابن تا نوکە کورد ل سەر رێنڤیسەکێ هەڤدەنگ نەبووینە، ژ بەر هندێ رێنڤیسا ڤێ پەرتووکێ ژی د ڤێ تەڤلهەڤیێ دا مایە. پرانیا ژێدەرێن من ژی ب ئەرەبیـنە، نەدورە بلێڤکرن/ خواندنا ناڤ و تێگەهێن سومەری، بابلی و... هند درست نەرونشت بن. چونکو ل گۆر دەنگێن زمانێ ئەرەبی هاتینە بکارئینان/ بلێڤکرن! ژ بەر هندێ دڤێت رەوشەنبیرێن کورد و ب تایبەتی ئەڤێن ژ دەرڤە خەمەکێ ژ بلێڤکرنا ناڤ و تێگەهێن بیانی بخۆن. چونکو مە بلێڤکرنا ناڤ و تێگەهێن بیانی ژ ئەرەبی وەرگرتینە، ئەڤە ژی گەلەک جاران بۆ کەسێن ژ دەرڤە دژین دبنە ئاستەنگ. من ژی ل گۆر شیانێن خۆ پێکول کریـیە ناڤ و تێگەهان مینا ئورگینال بلێڤکەم.

نڤیسین ل سەر مێزۆپۆتامیا مرۆڤی دئێخیتە بەرسینگێ گەلەک ئاستەنگان، ژ دەنگداریـیا „ناڤ، ئیدیەم و...“ بگرە تا دگەهیتە خواندنا نڤیسینا ل سەر لپنێن هەریـیا قماندی. کو جاران ب تیپ و زمانێن جودا و بیانی هاتینە خواندن، گەلەک

جاران رامان و مەبەستێ دگوهۆرن، لێ ئەگەر سەرۆژنوو ل مێزۆپۆتامیا(*) شونوارناس لێڤەکولن و ڤان لپن و بەلگان ب دەنگێن کوردییێن ئەڤرۆ جارەکا دی بخۆینەڤە، پشتراست دێ ئەنجامێن باربەرتر هەبن. دیارە دێ گەلەک پەیڤ و ئیدیەمێن ئیرۆ ئەم ب بیانی دزانین دێ بنە خۆیانی!

ئەم چەند دشێین مفای ژ ڤێ دەرفەتا ژ دەرڤەی وەلاتی وەرگرین و هویبوونا زمانێن ڤان وەلاتان و چەندین پەرتووکخانە، موزەخانە و بیاڤێ تێکهەلیان ل بەر سینگێ مە هەنە، کو ئەڤرۆ دەرفەتەکا زێرینە ئەم ڤی کەرستەی بکەینە بنگەهەکێ موکمێ فەلسەفە، کولتور و... وەک شەنگستەکێ ب هێزێ دیرۆکی.

(٢)

مخابن گەلەک وەسا هزردکەن، گەهشتنا کاروانێ پێشکەتنێ دەسبەردانە ژ خۆمالیێ. ئەڤ بێ باوەرییە بەرێ مرۆڤی ددەتە سەرێ دوریانەکا ترسناک. مەرەم ئەو نینە هەمی دەر و پەنجەرێن جیهانێ ب بیانویا خۆمالیێ ل خۆ بگرین، بەلکو ئەڤە پێکولەکە بۆ ڤەرگەریان و ڤەژاندنا کولتور، فەلسەفە و ئۆلی. چونکو دیرۆک شانۆیەکا مەزنە ژ باژێرڤانیان، هەر ملەتەک پێکولێ دکەت دەنگ و رەنگێ خۆ د ڤی تێکستێ مەزنێ جیهانێ دا تومار بکەت.

راستە مە نەڤێت بکەڤینە „زیندانا دیرۆک“ێ یان „دیرۆکێ ب پەرێسین“، چونکو دیرۆک نە مەتالەکە دێ پاشەرۆژێ هەروە ژ دورهێلی پارێزیت، بەلێ پا مرۆڤ نەشێت دیرۆکەکێ شرۆڤەکەت. ئەگەر ئالاڤ و تێگەهێن وێ دیرۆکێ فام نەکەت، ئەڤ یەکە دبنە کەرستێن کەساتیا مرۆڤی. ژ بەر هندێ ڤەکولینا دیرۆکێ پارزنینا کەساتییێە، چونکو گەلەک راوستگەهێن دیرۆکا مە چاڤەرێی ڤەکولین و شرۆڤەکرنانە. بزانە چەوا دژمنان بەروپشت بەرێ مە دایە دیرۆکێ، ئەڤە ژی راستییا وان گۆڕێن گاور و شەهیدان بۆ مە

(*) مخابن ئەز نەگەهشتمە راستیەکێ، چەوا پەیڤا „Mesopotamya“، „مەسوپوتامیان، مێسوپوتامیان، مەزوپوتامیان، مێزۆپۆتامیا و...“ ب لێڤ بکەم! ژ بەر هندێ من ژی هەر „مێزۆپۆتامیا“ بکارئینایە. هەروەسا من زاراڤێ لپن ل جهێ „کەڤال، تابلو، تافل، دەپک، قافک و...“ بکارئینایە.

بەرچاڤ دکەت، یێن کو ئەم دیرۆکا خۆ بەرویشت تێکهەل دکەین. بنێرە „شەدادی/ ٩٥١ز“[1] یەک ژ ئیمارەتێن کوردی بوویە، بەلێ شەدادی ناڤەکێ وەسا کرێت بەرچاڤ دبیت، دەما مرۆڤی گوهـ ل ڤی ناڤی دبیت، هەست ب گاوربۆنێ دکەت!

مخابن سیستەمێ بیرکرنا مە ئەنجامێ پەروەردەیا داگیرکەر و مێتنگەهێن دەولەتێن رەخۆروییێن مە بوویە. ڤەرێژا ڤێ شۆپێ گەلەک رەنگ و روی ب خۆڤە گرتینە، ژ شێوازێ باوەری ب خۆ نەبوون، هەست ب گۆمانکرن، سیاسەت و عەقلیەتا دەولەتێن داگیرکەر وەسا د ناڤ مە دا چاند بوو، کو رۆژهەلات „کورد“ د هەمی وارێن ژیانێ دا پاشڤەماینە. رەوشەنبیر، روناکبیر و سیاسەتمەدارێن مە ژی ب وی گوهی نڤستینە! کو بێژین پێدڤی ناکەت کوور ڤەگەرینە دیرۆکا خۆ، هەروەکو د.فەرهاد پیربالٚ دبێژیت: „بنەما جوانیناسیەکانی لە رەخنەی ئەدەبی رۆژئاواوە وەرگیران، ئەم راستییەش دەمانگەیەنێتە ئەوەی بلێین: پێویست ناکا بەدوای ریشەی ئەم هونەرە لە مێژۆی ئەدەبیاتی کۆنمان بگەڕیین. سەرەتای ئەم رەگەزە ئەدەبییە نوێیە دەگەرێتەوە بۆ سەرهەلٚدانی ئەدەبی نوێمان لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا“[2]. کو مەحوی جارا یەکێ ل

(١) عبدالرقیب یوسف ــ *الدولة الدوستکیة/ في کردستان الوسطی* ــ ج٢، بغداد ١٩٧٥، ص٩٨. (شەدادی خۆەیێن ئیمارەتا „شەدادی ٩٥١ ــ ١١٩٩ز“ بوون. فەروەرییا پشکەکا ئازەربیجانا ئەرمینیا و دەڤەرا حەران کرییە، یاکو وی دەمی پارچەکا ئازەربیجان بوو، ناڤێ ئیمارەتێ ژ دامەزرێنەری „محەمەدێ کورێ شەدادی“ هاتییە، ئەڤ ئیمارەتە ژ باژێرێ „دڤین ــ Dvin“ێ بەربەلاڤی باژێرێن دی „باردا و کانجا“ بوویە، کو باژێرێن ئازەربیجانن. شەدادی دگەل سەلجوکیان دهەڤپەیمان بوون و دژی ئیمپراتوریا بیزەنتی ژ سالا ١٠٤٧ تا ١٠٥٧ێ جەنگین. شەدادی د هێزا خۆیا هەرە بلند دا بەربەلاڤی رۆبارێ „کورا و ئاراس“ بوون. ل سالا ١٠٤٤ێ ئیمپراتورێ بیزەنتی قستنتینێ شەشێ „١٠٠٠ ــ ١٠٥٥“ێ هێرشەک برە سەر شاهێ ئەرمینیا „جاغیکێ دوێ“، قستنتینی بەری ڤێ هێرشێ، نامەک بۆ عەلی شوکری، ئەمیرێ ئیمارەتا شەدادی فرێکر، داخوازا هەڤکارییا هێرشا دژی شاهێ ئەرمینیا ژێ کر، شوکری ب مەرجەکێ پەسند کر، کو ئەو ئەردێ دکەڤیتە دەستێ وی، ب سەر ئیمارەتا ویڤە بهێتە بەردان. شاهێ ئەرمینیا شکەست و دەڤەرێن نوی ب سەر ئیمارەتێڤە هاتنە بەردان. فەزلێ کورێ فەزلی داوی ئەمیرێ شەدادی بوو، کو سەلجوکیان دەست دانا سەر ئیمارەتێ و ئیمارەت ب دوماهیک هات. بنێرە کورد وکوردستان في الموسوعات العالمیة ٩ الی ٢٠/ من الموقع: *www.gilgamish.org*.

(٢) د.فەرهاد پیربالٚ ــ سەرهەلٚدانی رەخنەی شانۆیی لە ئەدەبیاتی کوردیدا (١٩٢٧ ــ ١٩٣٧) ــ رۆژنامەی „*برایەتی*“ ئەدەب وهونەر/ ژمارە ٢١٩، ل ٢٠٠١.٠٣.٢٣، بپ٢.

دوماهیا سەدێ نوزدێ د هەلبەستەکا خۆ دا زاراڤێ تیاترویا لاتینی بکارئینایە. ڤێ تێگەهشتن و رەوشێ بێ باوەریەک هندی بێژی د ناڤ تویخا (شریحة) رەوشەنبیران دا پەیدا کرییە. ڤێ یەکێ مرۆڤێ کورد ئێخستییە هەمبەری گۆمانەکا مەزن، کو نەشێت باوەریێ بخۆ چێکەت، کو ئەم کورد ژی بەرماییێن میراتگرێن کولتورێ ڤێ دەڤەرێینە! راستە کولتورێ ڤێ دەڤەرێ ژ بەر گەلەک سەدەمان هاتییە تالانکرن، بەلێ مرۆڤ دشێت ژ بەلگێن مای ژی گەلەک راستیان بەرحەتاڤ بکەت.

ئەڤ دەنگێ دوهی یێ دیرۆکێ ژی ب هەست و هشیاری دهێتە شرۆڤەکرن، ب ڤێ تێگەهشتنێ تەڤگەرا هشیاریێ بەرپرسە ژ گۆهورینێ، کو بەرێ بنواشێ فەلسەفا دیرۆکێیە، لێ ئەگەر دیرۆک ب چاڤەکێ زیندی نەهێتە خواندن، لەشەکێ مرییە، گەلێن زیندی دیرۆکێ ب زمان دئێخن! چونکو ئەم ب ناڤ و تێگەهێن جودا ــ جودا (ئۆل، چین، جیهانگیری، دیموکراسی، مافێ مرۆڤ و...) هاتینە خاپاندن، کو مە هند خەم ژ کولتور و دیرۆکا خۆ نەخوارییە. بنێرە ب درێژییا دیرۆکێ گەلەک ملەت ژ ناڤچووینە و هندەکان ژی وەرار کرییە، ل ڤێرێ پسیارەک پەیدا دبیت، چەوان ئەڤ ملەتە ژناڤچوون و یێن دی مان؟ نهو ژی ب دەهان زمان د جیهانێ دا ژناڤدچن، لێ وەک یا خۆیا ملەتێن پێگیری ب کولتور، زمان و دیرۆکا خۆ کری، فاکتەرەکێ گرنگێ مانا وانا بووینە.

دیرۆک زەڤیەکا ب زاخا فرەخواندن و شرۆڤەکرنێیە، ئەڤ یەکە ژی گرێدایی تەڤگەرا زانست و سیاسەتێیە، کو پویتەپێدانا خواندنا دوهی هشیاری و گرنگییا راوستگەهێن دیرۆکێنە، چونکو ئەگەر خواندن پلا یەکێ یا تێگەهشتنێ بیت، شرۆڤەکرن خۆیاکرنا بویەرانە. هوسا مرۆڤ دشێت پێداچوونەکا دی ب دیرۆکا خۆ دا بکەت، کو گرێدانەکێ بێخیتە دوهی، ئیرۆ و بەر ب سوبەهیەکا گەشتر ڤە بچیت، ئەڤە ژی دکەڤیتە خانا هشیاریێ، کو ب تنێ ئەوە مرۆڤ ژ گناوەری ڤاڤێرتی. ئێدی گرێدانا مرۆڤی ب دیرۆکێڤە شون تلێن سەرپێهاتییا بابکالێن مە و گرێدانا وێ تێهن و ریتمێ ب عەقلێ مەیێ نەهشی/ نڤستیڤە خۆیا دکەت، ئەڤ کارە ژی بێ هشیاریەکا رەخنەیی، دێ دوبارەکرنا شاشیێن دوهی بیت، دوری تێگەهشتنێن دلینی، کو خزمەتا ڤەکولینێن زانستی و ئەکادیمی ناکەن.

دڤێت مرۆڤ دوهی/ رابۆردویێ خۆ ب دو ئالان بنێریت ب نێرینا زانستێ دیرۆکێ و نێرینا فەلسەفا دیرۆکێ، ب ڤێ دیتنێ ناسناما گەلان ژ دیرۆکێ دهێتە وەرگرتن. ئانکو ئەگەر ئەڤرۆ و سوبەهی ژانێن خۆ ژ دوهی وەرگرن، پا کێشا مە یا دوهی‌یە و دڤێت دوهی ژی بهێتە سەراد و بێژینکرن، چونکو ئەگەر بویەر و سەرپێهاتیێن دوهی بۆ مە ئەڤرۆ دگرنگ نەبن، پشتراست یێن ئیرۆ ژی بۆ سوبەهی دگرنگ نابن. ب ڤێ دەسپێکێ مرۆڤ دکاریت بهایێ دیرۆک و میتۆلۆگیا گەلان هەلدەت، چونکو ملەتێن بێ دیرۆک گەلێن کورەنە، ژ بەر هندێ دژمنان بزاڤکری‌یە کوردان وەک دیرۆک، کولتور و... ژناڤ ببەن، لێ مرۆڤێ خۆ پتر وەک دیرۆکا خۆمالی بنیاسیت، پلان و ئیدیولۆگیێن نەیاران هند ل سەر پێیان نامینن.

راستە دیرۆک ب هەمی رامانێن خۆڤە بەرهەمێ مرۆڤاتیێ‌یە، بەلێ مە دڤێت بزانین مێزۆپۆتامیا چ بار د جوگرافیا ڤێ دیرۆکێ دا هەیە. ب ڤێ تێگەهشتنێ، ,,شیشرو“ دبێژیت: „ئەگەر مرۆڤ نەزانیت بەری ژدایکبوونا مرۆڤی چ رودایە، دێ مرۆڤ هەر زارۆک مینیت“، لەورا ل سەردەمێ فکتوری خەلکی پتر دیرۆک ژ رومانێ دخواند، چونکو پێدڤیا خەلکی ب خۆنیاسینا خۆ وەک دیرۆک هەبوو.

ژبلی سەدەمێن بەرچاڤ مە نەشیایە دیرۆکا خۆ ژ بەر تیرورا هزری بخۆینین و ڤەگەریانەکێ بدەینە ئۆل، فەلسەفە و میتۆلۆگیێن خۆیێن کەڤن. ب ڤێ رەفتارێ کولتورێ مە هاتی‌یە بۆهوژاندن، گۆهورین و ژناڤچوون، ژ بەر هندێ مە هەر پەنا بری‌یە بەر ڤەر و چاڤلێکرنێ. ب ڤێ پابەندیێ مە چ جاران ل ئاستێ پێویست، پێکول نەکری‌یە روپەلێن دیرۆکا خۆ ڤەدەین و پتر ڤەگەرینە شەنگست و چاڤکانیێن گرنگێن جیهانێ، چونکو روناکبیرێن کورد سال ب سال، قوناغ ب قوناغ و سەدە ب سەدە بویەر و لایێن دیرۆکی، جڤاکی، کولتوری و زمانی ب خەمڤە نە گرتینە، ژ بەر هندێ دیرۆکا مە رۆژ ب رۆژێ پتر گەمارگرتی بوویە و تراژیدیا مە د هندێ دایە، گەلەکێ ٤٠ ملیونی نەشیایە ٤٠ پەرتووکان ل سەر دیرۆکا خۆیا بەری ٤٠٠ سالان بنڤیسیت! دیرۆکا مە د ناڤ نەتەوا (ئەرەب، تورک و فارسان) دا هندا بوویە، دڤێت ب رژدی د ناڤ رێز و روپەلێن مێژویا ملەتێن ناڤبری دا و (موزەخان و پەرتووکخانێن جیهانێ) تێکڤەدەین، بەلکو بشێین هێدی ـ هێدی چەند ژێدەرێن راست و بێلایەن ل سەر دیرۆکا خۆ ببینین، چونکو ئەڤ چەند زانیاریێن مە هەین ژی ژ دەولەت سەرێ بدلیسی و خانی بەرچاڤ دبن.

ب راستی کولتوریٚ کوردی ب هەمی رەهەندێن خۆڤە ل رەخنەگران دگەرییێت، چونکو کولتورەکێ دەولەمەندە سینگێ وی بۆ هەمی راڤەکرنا یێ ڤەکرییە، زەڤیەکا ب زاخا چاندنێیە. ئەگەر ئەم ب چاڤەکێ رەخنەیی ڤی کولتوری بخۆینین دێ چەند خال بەرچاڤ بن، مرۆڤ بشێت پێ بکەڤیتە دیالۆگێ. چونکو سەردەمێ هندێ هاتییە، دیالۆگا دگەل خۆ (د ناڤبەرا من/ من دا) بهێتە کرن، ئەڤ دیالۆگا من ل سەر بنگەهەکێ خۆڕی ددانیت، هنگی دشێم دیالۆگا دگەل یێ دی ژی بکەم. دڤێت هشیاریا مە بگەهیتە وێ رادێ بویەرێن دیرۆکێ ب ئاستێ هزرێن رەخنەیی شرۆڤە بکەین، دا بزانین دیرۆکا مە شیانێن دانوستاندنێن ئیدیولۆگی هەنە، کو د ڤان شرۆڤەکرنان دا چەند پرس پەیدا دبن، ئەڤ پرسگرێکێن دیرۆکا مە تێرا دەرباز بووی، ڤەدگەرنە: „لاوازیێن ئیدیولۆگی؟"، „تێکهەلکرنا ئیدیولۆگی؟" و „هزرێن نەدیرۆکی؟" یان ژی „ڤەمانا دیرۆکی؟" ئەڤە ژی گرێدایی خواندنا دورهێلێ مەیە، کو پێدڤی پرۆژەکێ ملپانە، دور ژ نێرینەکا یەکئالی.

ب کورتی دڤێت ئەم هەڤوکا فەلسەفیا هاملێت: „ئەز هەمە یان نە ئەوە پرسگرێک" ژبیر نەکەین، ئەگەر ئەم هەبین دڤێت بۆ ڤێ هەبوونێ خەباتێ بکەین!

(٣)

ڤەکولین ل سەر مێزۆپۆتامیا چەندین پسیاران پەیداکەت، ئەرێ ئەڤ باژێرڤانییا[١] هوسا یا مەزن چەوا ل سەردەمێ سومەریان دەسپێکر؟ ژێدەرێن فێربوون و وەرگرتنا سومەریان چ بوون؟ بەری سومەریان باژێرڤانییێن دی هەبوون؟ چونکو ژیێ گەردوونی ب ١٥ ملیار سالان دهێتە هزرکرن، ژیێ ئەردی ژی نێزیکی 4,5 ملیار سالانە. لێ (دیرۆکا پەیدابوونا مرۆڤی ل سەر ڤێ ستێرێ ڤەدگەریتە بەری چوار ملیون سالان)[٢]، بەلێ ژیێ باژێرڤانییا مێزۆپۆتامیا بەری چەند هزار سالانە، لێ وەک ژ بەلگە و دوکۆمێنتێن دیرۆکی خۆیا دبن، باژێرڤانیێ ل ڤێ دەڤەرێ دەست پێ کرییە. هەرچەندە ڤەکولەرێن ئەرکیولۆگی دبێژن: (زانستێن بەری دیرۆکێ خۆیا دکەن، مرۆڤ بەری سێ ملیون

---

(١) مەبەست ژ باژێرڤانییێ، تەڤایا سازی، چاندن، تەرش، ئاڤاهی، بازرگانی، رێ وبان و... دگەهینیت، کو ئالاڤێن ژیانێ دبنە رێکێن ژیارا گەلان، د ئەنجام دا دبێژنێ کولتور.

(٢) فراس السواح ــ الاسطورة و التاریخ١ ــ من الموقع: *www. groups.yahoo.com*.

سالان ل ئەفریکییا ژیایە، لێ ل رۆژهەلات ,,مێزۆپۆتامیا" نێزیکی یەک ملیون سالان دبیت...)[1]، بەلێ دروڤێن ل مێزۆپۆتامیا بۆ مە ئیرۆ بیرئانینێن مرۆڤاتیێ بەرچاڤ دکەن، کو مرۆڤ د بەلگە و شونوارێن ڤێ دەڤەرێ دا زارۆکییا مرۆڤاتیێ دخۆینیت.

خواندن ژ کەڤناتیا دیرۆکێ وەرە گرنگترین ئالاڤێ ئیپیستیمیەیە، ئەلەمێنتەکێ بەرچاڤێ پێشکەتنا باژێرڤانیێ بوویە، ب کورتی خواندن هەڤتەرییێ ژیانێ بویە! خواندن/ نڤیسین پێکولا بەردەوامیا ژیێ مرۆڤی بوویە. ژ بەر هندێ دەما مرۆڤ هەمبەری کەڤالەکێ کەڤنێ سەردەمێ دێرینێ ,,مێزۆپۆتامیا" دراوستیت، مرۆڤ هێدی ــ هێدی دبۆهژیتە ناڤ گیانێ دەمێ کەڤنارێ پر ئەندیشە و خەیال. مرۆڤ ب رامانا مرۆڤاتیێ ڤەدگەریتە دەما زارۆکیێ، بەرڤ بیردانکێن کەڤنارێن جاران دچیت، ئەڤ کەڤال و شونوارێن ئەنتیکە ژێ گۆتارێن پر رامان و تابەلاڤن.

هەلبەت مژارێن ڤێ دەڤەرێ گەلەک ئال (میتۆلۆگی، ئۆل، هەڤیڤەندی، هونەرێ ئاڤاهی، داستان، ئەفسانە، پەیکەر، موزیک، ستران، مێرانی، نەخش، زانست، دەسەلات و...) ڤەگرتینە، پرانیا دوکۆمێنت و بەلگەیێن ل مێزۆپۆتامیا ژێ ل سەر (کاغەزگەری، بازبەند، قانون، ستێرناس و...) بەرچاڤ دبن. ژ بەر هندێ (ڤەکولەر د ئەدەبێ مێزۆپۆتامیا دا دکەڤیتە هەمبەری بەرهەمێن فرەمژار، مینا ,,ئەفسانێن گرێدایی چێبوونا گەردۆنی، مرۆڤ و دیاردێن سروشتی، ئەفسانێن مرن و جیهانا ژێر، داستانێن مێرانی و گەریان ل دەرمانێ نەمریێ، پەند و شیرەتکاری، دیدەیێن فەلسەفیێن ل سەر دادا خۆداوەندی، تێگەهـ و سنجێ جڤاکی، تێکستێن هەمەرەنگێن ئەدەبێ، گاتا، نڤێژ و دوعا". هەروەسا کۆمەلەکا هەلبەستێن زێمارێ یێن ل سەر وێرانکرنا باژێرێ ئەکەد/ Akkad و ئور/ UR بەرچاڤ دبن)[2].

مخابن ب سەدان ,,شونوار، پەیکەر، شکەفت، گۆڕستان، ئاڤاهی و..." ماینە و نەهاتینە ڤەکولین و بشافتن، ب ڤێ چەندێ ب دەهان نیشانێن کەڤنێن هونەری هێشتا دبن ئاخێڤە دنخافتینە، چونکو رەوشا دەڤەرێ نەهێلایە ب درستی شونوارناس هەمی

(١) بشار خليف ــ شعائر الموت ومعتقداته/ في المشرق العربي القديم ــ من الموقع: *www.maaber.org*.

(٢) د.فاضل عبدالواحد علي ــ *من سومر الى التوراة* ــ ط٢، دار سينا للنشر/ مصر ١٩٩٦، ص١١٥.

جهان ب پارزنن. هەروەکو زانایێن ڤێ بیاڤێ دبێژن، تاکو نوکە ئاشکراکرنا شونوارێن ڤێ دەڤەرێ تنێ دگەهیتە ١٥%.

ئەڤ پێکولێن مەژییێ مرۆڤێن کەڤنار کرین، هەمی گزرتەبوونا بیرئانینا تەڤایی بووینە، کو مە بەرف بیرئانینا دیرۆکێڤە دبەن، ئەڤرۆ بۆ مە دبنە رامان و هەبوون، بێی ڤێ بیرئانینێ مینا مرنێیە. ب ڤی ئاوایی بیردانک ئەو دەبوویە یاکو ئەم زەنگ و دەنگێ بابکالێن خۆ تێدا دبهیزین، چونکو مرۆڤ ئانکو بیرئانین و بیردانک شارستونا ناسنامێیە. ژ بەر هندێ مەرەم ژ پویتەپێدانا ئەفسان، داستان و دیرۆکا کەڤن رێکا خۆنیاسینا مرۆڤی بوویە، چونکو دەما مرۆڤ ل بەلگێن کەڤنار و موزەخانا دگەرییێت، ئەو بخۆ گەریانە ل خۆ/ ناسنامێ، یاکو ئەڤرۆ ئەم هەست ب وێ کێماتییێ دکەین.

ژ بەر هندێ ئەگەر رەوشەنبیر و هشیارێن مە هێشتا دیرۆک، زمان، جوگرافی و کولتورێ خۆ نەنیاسیت! دێ چەوا خۆ یان کولتورەکێ دی نیاسیت! ئەڤ جهە (مێزۆپۆتامیا) هندی بێژی دەڤەرەکا تابەلاڤ و دەولەمەندە، لێ رەوشەنبیرێ مە یێ ئامادەیە فەلسەفە، کولتور و زانستێن دی یێن جیهانێ بخۆینیت، بەلێ نەیێ بەرهەڤە (گلگامێش، دەما ل بلندیێ، هزار و یەکشەڤ و...) بخۆینیت. ژ بەر ڤێ یەکێ هەروە هەلبەستڤانێ فرەنسی پاتریس دولاتور دوبان نەگۆتیە: „گەلێن ئەفسانە نەبن، دێ ژ سەرما مرن!“.

پرۆسێسا خۆجهبوونێ

دێ ب شێوەکێ کورت ل سەر قوناغێن خۆجهبوونێ نڤیسم، هند کو تێرا گەهاندنا مەبەستێ بکەت. چونکو مێزۆپۆتامیا رەهێن خۆ دکێشیتە کووراتیا دیرۆکێ، ل رۆژانێن شکەفتان دەمێ خوارن کۆمدکر، بەری مرۆڤ فێری چاندنێ ببیت. نەمازە مێزۆپۆتامیا ژۆری کەڤنترین شونوارێن خۆجهیا مرۆڤێ دگۆتێ ,,مرۆڤێ شانەدەر''، کو (ژ سەربورا گارود ل شکەفتا هزار مێرد ,,Hazar Merd'' و رالف سولیکی ل شکەفتا شانەدەر، خۆیا دبیت)[1]. ل ڤان دەڤەران شونوارێن مرۆڤاتیێ گەلەک رەهێن خۆ دکێشن، تا دگەهنە ,,مرۆڤێ نیاندرتال''، کو (ڤەرقود و ئالاڤێن وی یێن نێچیرێ ل شکەفتا شانەدەرا نێزیکی رەواندزێ هاتنە ئاشکرا کرن. دیرۆکا ڤان گۆڕان ڤەدگەریتە بەری ٦٠٠٠٠ سالان)[2].

بەری قوناغا چاندنێ ,,تەوتەم ـ Totemism''، وەک تێگەهشتنەک میتۆلۆگی و باوەری گرێدایی تەوال، دار، و... بوو، پاش بوو شەنگستێ کەس، بنەمال و... لێ پشتی قوناغا چاندنێ ,,خۆجهی''ێ، تەوتەم ژی گرێدایی سروشتی ,,خۆجهی''ێ، مینا جهێن ,,پەرستگەهـ، گۆڕ و...'' پیرۆز بوو. ڤێ پرۆسێسێ هزرا پاکرن ب رێکا ,,بخور، موزیک و ئاڤا پیرۆز ـ زمزم ـ'' پەیداکر. ب ڤێ شۆپێ دەما هزرا جۆت وکێلی پەیدابووی، دەسپێکا زالبوونا مرۆڤی ل سەر سروشتی بوو، هێدی ـ هێدی مرۆڤی ژیانا کوچەری و نێچێری کێمکر و بنەجهیێ دەسپێکر. هەروەکو زانایێن ڤی واری دبێژن: (یەکەم جڤاکا چاندنێ د جیهانێ دا ل رەخۆرویێن چیایێ زاگرۆسی پەیدابوویە، هەروەسا یەکەم پەرستگەهـ د دیرۆکێ دا ل ڤێ دەڤەرێ بوویە)[3]. (ل ڤی دەمی چاندن

---

(١) سیتون لوید ـ *آثار بلاد الرافدین من العصر الحجري القدیم حتی الغزو الفارسي* ـ ترجمة: محمد طلب/ ط١، دمشق/ سوریة ١٩٩٢/ ١٩٩٣، ص٣١. ژ بەر پرانیا شونوارێن کەڤنێن ڤێ دەڤەرێ، ڤەکولەر گۆردن شایلد ب ,,شورەشا بەرین یا نوی'' بناڤکر.

(٢) د.تقي الدباغ ـ *الفكر الدیني القدیم* ـ دار الشؤون الثقافیة، بغداد ١٩٩٢، ص١٤.

(٣) باقر یاسین ـ *تاریخ العنف الدموي في العراق/ الواقع ـ الدوافع ـ الحلول* ـ دار الكنوز الادبیة، ط١ بیروت/ لبنان ١٩٩٩، ص٢٣.

بوو بنگەهێ ژیانێ... ژ لایێ ئابۆری، ئاڤدێرییا ڕێکوپێک ب ڕێکا کەنالێن بەرین پەیدابوو، ئێدی چاندن بوو ساخلەتا مێزۆپۆتامیا. پشتی پێشداچوونا ژیانێ مرۆڤی هزرا جوتیاری پەیداکری، زێدەبوونا مرۆڤان ب ئاڤدێرییێڤە هاتە گرێدان، گۆندێن کەڤن بەرف باژێران چوون و جهێن نوو یێن ئاکنجیبوونێ ب درێژی و فرەهییا وەلاتی پەیدابوون)[1].

ب ڤێ وەرارێ مرۆڤاتی گاڤەکا گەلەک باش چوو پێش، کو مرۆڤ ژ شێوێ خوارن کۆمکرنێ ,,سەردەمێ کوچەری/ نێچیرێ" چوویە شێوێ خۆجهێ ,,گۆهورینا ئامیرێن بەرهەمئینان"ێ، هەلبەت ئەڤە ژی گرێدایی ساخلەتێن دەردور و جوگرافیا مرۆڤ لێ ژیای بووینە.

ب ڤێ تێگەهشتنێ گەلەک دانوستاندن ل سەر خۆجهیا ڤێ دەڤەرێ هاتینە کرن، ب تایبەتی ژی ل سەر بنکوکا سومەریان، چ بنگەهێ وان ل مێزۆپۆتامیا ب گشتی و چ ژی ژ دەرڤەی ,,ل وەلاتێ سەند، بلوخستان و..." مێزۆپۆتامیا. لێ هەروەکو ئەرکیولۆگ و بسپۆرێن ,,سومەریان" ,,سامویل هنری کوک، سامویل نوح کریمەر، جورج رو، تەها باقر و..."، ب درۆڤ و بەلگە ژ ,,بورج، منارە، زەکورە و..." دبێژن، سومەری/ Sumeri ل دەسپێکی ل ژۆرییا مێزوپوتامیا بووینە، لێ ژ بەر رەوشا سەقا و سروشتی بەر ب ژێرییا مێزۆپۆتامیا ڤە چووینە. چونکو (جڤاکا نیولیتی ــ Neolithec ــ هزارا شەشێ تا چوارێ ب.ز ــ ل ژۆریا مێزۆپۆتامیا دژیان و بۆ جارا یەکێ گناوەر و چاندن بکارئینان و یەکەم جڤاکا مرۆڤاتینە...)[2].

هەروەسا ژ بەلگە و گرۆڤێن ,,چەرمو[*]، هزارمێرد، شانەدەر و..." یێن کو شونوارناسان ل دەڤەرێ پەیداکرین، دیار دبیت، جارا یەکێ ژیانێ ل ڤێ دەڤەرێ

---

(١) فرانكفورت و... ــ *ما قبل الفلسفة* ــ ترجمة: جبرا ابرهيم جبرا، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ط٣. بيروت ١٩٨٢، ص١٤٩.

(٢) عبدالله اوج الان ــ *من دولة الكهنة السومرية نحو الحضارة الديمقراطية* ــ المرافعات المقدمة الى محكمة حقوق الانسان الأوروبية، المجلد الاول، ايمرالى ٢٠٠١، ص١٧.

(*) گۆندێ (چەرمو/ ٥٦٠٠ ــ ٥٠٠٠ب.ز چەرخێ بەرینێ نوی)، وەک یەکەم خۆجهیا چاندنێ بەرچاڤ دبیت، دکەڤیتە نێزیکێ چەمچەمال، ژ (٢٥ بۆ ٣٠) مالان پێک دهات و خەلکێ وی نێزیکی (١٥٠) کەسان بوون. بنێرە د.عبدالرضا الطعان/ ج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٩. هەرچەندە ل ڤێ دوماهیکێ هندەک گۆندێن کەڤنێن ,,زەڤیا چەمی و..." دەڤەرێ نوی ئاشکرا بووینە، لێ گۆندێ (چەرمو)ی تێرا مەبەستێ دکەت...

سەرهلدایە، لێ ل ژێرییا ئیراقێ ئەڤ بەلگە ل ئاستێ ڤێ کەڤناتییێ بەرچاڤ نابن. سەرباری ڤەگێرانا گەشتا نوحی هەروەک تەورات ڤێ چیرۆکێ ل چیایێ ئاراراتێ ل ئایەتا ٤/ ٨ ل ئافراندنێ ڤەدگێریت: „ل رۆژا هەڤدێ ژ هەیڤا حەفتێ ژ توفانێ، گەمی ل سەر چیایێن ئارارات راوستیا“، گرۆڤێن هندێنە، کو سومەری جارا یەکێ ل کوردستانێ بووینە. هەروەسا گەلەک دیرۆکڤان بنگەهێ کوردان ژێ ل دەردورێن چیایێ زاگرۆس ددانن، ب ڤێ نێزیکبوونا خۆجهیا هەردو ملەتان „سومەری و کورد“، ژ بەر هندێ گەلەک زانا و بسپۆرێن کوردان „سومەری و کوردان“ بۆ یەک ملەت ل قەلەم ددەن! ژبلی ڤێ یەکێ ژی، گرنگی پێدانا خەلکێ مێزۆپۆتامیا ب „چیا“ی، کو (هندەک ڤەکولەر دبینن سومەریان پەیڤا کور ــ Kur ب ئانکویا چیا بکارئینایە و پاش ل سەر ڤی بنگەهی هزرا زەکورا هاتە هولێ، ژ بەر هندێ ناڤبری بۆ هندێ دچن، کو سومەری بۆ جارا یەکێ ل ژۆریا میزوپوتامیا بوون)[1].

سەرباری هندێ „چیا“ ل مێزۆپۆتامیا دپیرۆز بوون، چونکو پرانیا بازێرێن ڤێ دەڤەرێ بورجێن تەقچدار یان زەکورە لێ هەبوون، وەک جهێ پەرستن و دوعا کرنێ بوون، لێ دیسان گەلەک رامانێن جودا ل سەر راڤەکرنا زەکورا[*] هەنە. („دیودور“ بۆ هندێ دچیت کەلا چاڤدێریا فەلەکی بووینە، „سترابون“ دبێژیت گۆڕێن خۆداوەندانن، هندەکێن دی دبێژن تەختێ خۆداوەندانە. بۆچوونا ژ هەمیان رەواتر گرێدانا د ناڤبەرا

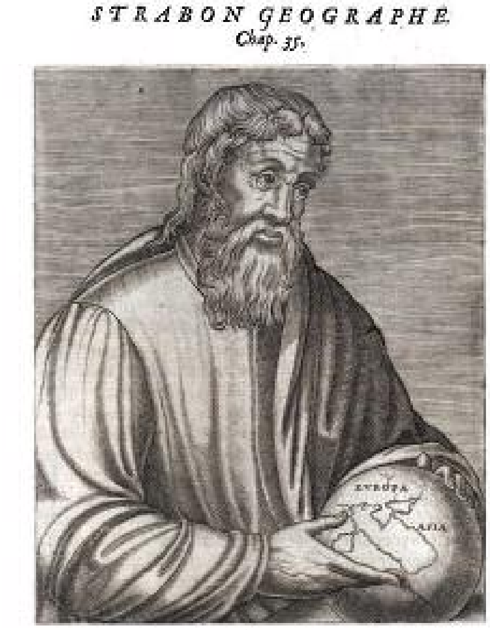

سترابۆن

(١) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢١.

(*) پەرستگەها بلند یان بورج، ب بابلی دگۆتنێ زەکورات ــ Ziqruratu، ب ئانکویا بلند و هێژایی دهێت. بنێرە د.فاضل عبدالواحد علي، ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٣.

مرۆڤی و خۆداوەندی دایە، هەروەکو „کریمەر“ دبێژیت. هندەک دبێژن زەکورا چیایێن خۆداوەندانن، مینا زەکورا „ئاشور“ ب „مالا چیایێ گەردۆن“ی بناڤکرییە و زەکورا خۆداوەندا „ئەنلیل“ ل „نیپور“ ب „مالا چیای یان چیایێ هورەبا“ی بناڤکرییە)[1].

ب شێوەکێ گشتی („چیا“ د هزرا ئەفسانیا رۆژهەلات دا پەناگەها رازێن ڤەشارتنێ بوویە، شاهـ „ئاشور ناسرپال“ێ دوێ قەستا چیـای کـر بـوو، دا ژدایکبوونـا خـۆ پـێ ڤەشێریت و دبێژیت: „ئەزێ ل چیایێ نەنیاس بـوویم“. هەروەکـو هەلبەسـتڤانی قەسـتا چیای دکر و پەسنا سەردەمێ سومەریان ب بیرئانینا „ئوتوهیکال“ێ یێ کو „کوتیـوم“ ب گیانی چیای پێچای، دکر)[2]. ب ڤی رەنگی (سومەریان دگۆتە چیای „کـور“، چیـا ب خۆ ژی ل نک سومەریان یێ پیرۆز بوو، ژ بەر هندێ گەلەک پەرستگەهێن وان پاشناڤێ چیای پێڤە بوو، „سکمان/ شاهێ چیای“، „ئاناهــ لیـل/ چیـایێ هێـژا“ و „پەرسـتگەها ئانالیل/ مالا چیایێ هێژا“)[3]. ب ڤی ئاوایی „چیا“ی هێزەکا ئەفسـونی هەبـوویە، جهـێ پەناگەها رازێن خۆداوەندان و پێـسترکا نێزیکبوونـا خـۆدێ بـوویە، چونکـو (چوونـا چیای بۆ ئاخڤتنا دگەل خۆدێ رەوشتەکێ کەڤنـێ شـامانیە، هەروەک گەلەک پێغەمـبەران ئەڤ پێڤاژویە کری)[4] ، مینا „موسا چوو سەرێ چیـایێ سـینا، محمـد قەسـتا شـکەفتا حەرائێ کر“. ئەڤە ژی ئەڤرۆ بووینە بنگەهێ چێکرنا بورگ، منارە و...

گۆند

مێزۆپۆتامیا وەلاتێ د ناڤبەرا هەردو رۆبارێن „دجلە و فورات“ دا، گرنگی‌یا ڤێ ئاخێ بوویە جوگرافیا بەهەشتێ، چونکو د „خەیالا بەهەشت“ێ دا هەردەم گرێدایی رۆبارانە، کو ژیان و (پێشکەتنا باژێرڤانیێ ل سەردەمێ سومەریان ل کێلەکا رۆبارێن „دجلە و فورات“، ل مسرێ ل کێلەکا رۆبارێ „نیل“، ل چینی ل کێلەکا رۆبارێ „سەند“

---

(١) د.عبدالرضا الطعان ــ *الفکر السیاسي في العراق القدیم* ــ ج٢، دار الشؤون الثقافیة العامة/ بغداد ١٩٨٦، ص١١/ ١٢.

(٢) د.عبدالرضا الطعان/ ج٢. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٢٨.

(٣) د.مهدي کاکەیي ــ الفیلیون هم السکان الأصلیون لبلاد ما بین النهرین ــ من الموقع: *www.gilgamish.org*، الجمعة ٢٠٠٧.٠١.١٩.

(٤) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٨٦.

و ل هندێ ل کێلەکا ,,پەنجاب" ئاڤابوویە)[1]. هەروەکو بەلگێن بەردەست و پەرتووکێن ئەسمانی ئیشارەت پێدای، ل ڤێ دەڤەرێ توڤێ ژیانێ هاتی‌یە چاندن و دەڤەرا پێغەمبەر و ئۆلان بوویە. هەلبەت هندەک جهـ (ئارارات، جودی و...) و دەڤەر ب سایا پەرتووکێن ئەسمانی گەلەک ڤەکولین ل سەر هاتینەکرن.

پشتی بنەجهبوونێ (ل بن گرێن ئاخا د ناڤبەرا رۆبارێ دجله و فورات دا، شونوارێن یەکەم کەڤنە گۆند ــ Gond هەروەکو ب کوردی و لوی کەڤنترین گەلێن مێزۆپۆتامیا ژۆری وەک جڤاکا ئاری ناڤدکەن و رامانا گۆند ــ وەلاتێن جهێن بلند دگەهینیت و پشتی هنگی پەیڤا گۆندوانا ــ Gondwawna بۆ کوردیان ــ Kurdian و ل سەردەمێ ناڤین، سەلجوکیان ناڤ لێنای کوردستان)[2]. (بنگەهێ گۆندان ,,تەپ سارا" هاتە دانان، کو دکەڤیە کوردستانا باشور)[3]. سەرباری (چەرمو، کەڤنترین گۆندێ چاندنێ‌یە ل جیهانێ، کو د زڤریتە بەری دەهـ هزار سالان، ل رۆژهەلاتا باژێرێ چەمچەماله)[4]. لێ هندەک (شونوارناسێن دی دبێژن، چەرمو ــ Jarmo کەڤنترین گۆندە، ڤەدگەریتە هزارا حەفتێ و شەشێ ب.ز ژ بەرمایێ پەرستگەهـ، شونوارێن ئۆلی، جهێ پێشکێشکرنا قوربان، پەیکەرێن چەڤەنگی و خۆداوەندا دیار دبیت)[5]. ب ڤی شێوەی (بابکالێن کوردان ل باژێرڤانی‌یا مرۆڤاتیێ ب تایبەتی ل قوناغێن دێرین ل جڤاکا چاندنێ یا پێشکەتی ئاکنجیبوون، ل وەلاتێ گۆندێن سەرەتایێن نیولیتیە دیاربوون و پەیوەندیێن چاندنێ ب هەمی شێوێن خۆڤە

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٤٣.

(٢) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٨. لێ وەک جهـ و وەلات ل (سەدێ ١١ێ بۆ جارا یەکێ سولتان سنجار جهێ کورد لێ دژین، ب کوردستان ناڤکری‌یە، بنێرە عبدالله اوج الان/ مج٢. ژێدەرێ بەرێ، بپ٧١.

(٣) فرهاد حاجي عبوش ــ المدينة الكوردية/ من القرن ٤ ــ ٧/ ١٠ ــ ١٣ ــ دراسة حضارية، سپیریز، دهوک ٢٠٠٤، ص٢٨. هەروەسا هندەک ژێدەر بۆ هندێ دچن، کو (وەرارا گۆندی ل سەردەمێ نیولیتی و باژێری ل سەردەمێ سومەری سەرهلدایە). بنێرە عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٠٤.

(٤) عبدالرقيب يوسف/ ج٢. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٧٧.

(٥) جفري بارندر ــ المعتقدات الدينية لدى الشعوب ــ ترجمة: د.امام عبدالفتاح، عالم المعرفة (١٧٣) ١٩٩٣، ص١١.

وەرارکر، ژ وانا هونەرێ ئاڤاهی یێ کو پشتی هنگی کسینوفۆن ــ Xenophon و سترابون ــ Strabon دیدەڤانیێ بۆ ڤێ یەکێ ددەن. سترابون پەسنا شاهێ ئەرمەنی تیگرانێ مەزن دکەت، یێ کو چەند ئەندازیارێن ئاڤاهی بۆ ملەتێ کوردوینی ب ئاڤاکرنا کەلا سەراستکرن، لێ کسینوفۆنی ب مالێن کاردوخیان یێ داخبار بوو، کو رولەکێ گرنگ د قوناغا تایبەتا دیرۆکا کوردان دا وەک شەنگستێ نەتەوا کورد، هەبوو)[1].

دێرینیا کوردان ژ بەلگێن گریگیان خۆیا دبیت، دەمێ (١٠٠٠٠) لەشکرێ کسینوفۆن ٤٣٠ ــ ٣٣٥ب.ز دڤیا بهێنە شەرێ فورسان، ل جیاییێن کوردستانێ راستی سوارێن کوردان هاتن و گەلەک هاتنە ژناڤبرن. هەروەکو کسینوفۆنێ خۆیندکارێ سۆکرات ڤەدگێریت، بۆ جارا یەکێ ناڤێ کوردان ب „کاردوخ“ د پەرتووکا خۆ „ئەناباسیس“ دا بکارئینایە.

لێ بەلێ هندەک ژێدەرێن دی ڤی مژارێ کوورتر ڤەدگەرینە دێرینیا دیرۆکێ، کو (جارا یەکێ ناڤێ کوردان ل سەردەمێ „ئەبی سین“ ب ناڤێ „کاردا“/ „ل سنورێن ٢٠٣٦ ــ ٢٠٢٨ب.ز“، کو ناڤێ دەڤەرەکا نێزیکی کەرمەنشاهـ بوو، هاتە بکارئینان... ناڤێ „کاردا ــ Karda“، د تێکستەکێ میخی دا هاتیە ڤەگێران، وەک فرمانەک ژ „ئەبی سین“ بۆ دامەزراندنا „ئیرننار“، فەروەرێ دەڤەرا „سو“ و „کاردا“)[2]، چونکو ل دەمێ بەرێ ملەت ب جهی دهاتنە بناڤکرن. ئەڤ بناڤکرنە ژێ هەردەم یا راست نەبوو، مینا (سومەریان کورد ب „کوتی، جوتی و جودی“، ئاشوری و ئارامیان ب „کوتی، کورتی، کارتی، کاردو، کارداکا، کاردان، کارداک و کارکتان“، فارسان ب „کورتیوی، سیرتی و کورد راها“، یونان و رومانیان ب „کاردوسی، کاردخۆی، کاردوک، کاردوکی، کاردوخی و کاردویکای“، ئەرمەنان ب „کورجیخ، کورتیخ، کرخی و کورخی“ و ئەرەبان ب „کردی، کاردوی، باکاردا، باقاردا، کارتاویە، جوردی و جودی“ بناڤ دکرن.

---

(١) د.جمال رشید أحمد ــ *دراسات کردیة/ في بلاد سوبارتو* ــ العراق/ بغداد ١٩٨٤، ص٧.

(٢) عبدالرقیب یوسف ــ *حدود کردستان الجنوبیة تاریخیا و جغرافیا/ خلال خمسة الاف عام* ــ وزارة الثقافة والاعلام، سلیمانی، أقلیم کوردستان/ ط١، العراق ٢٠٠٥، ص٣٦.

لێ نێزیکترین پێناسا ملەتێ کورد یا م. أ. زەکی‌یە، دەما دبێژیت: ملەتێ کورد ژ دو چینا پێک دهێت، یا یەکێ ژ سەردەمێن دێرین وەرە ل کوردستانێ دژین، کو ناڤبری ب گەلێن زاگرۆسی ,,لولو، کوتی، کورتی، جوتی، جودی، کاسای، سوباری، خالدی، میتانی، هوری و نایری" بناڤ دکەت. ئەڤە بنگەهێ ملەتێ کورد پێک دئینن و چینا دوێ ژ ملەتێن هندو ــ ئوروپی‌یە، ل سەدێ دەهێ ب.ز بەرف کوردستانێڤە مشەخت بووینە و ل کوردستانێ خۆجهـ بووینە و تێکهەلی ملەتێن خۆمالیێن دەڤەرێ ژ ,,میدی و کاردوخی" بووینە و دگەل وان بۆهوژینە و پێکڤە ماکا کوردان پێک ئانی‌یە)[1].

هندەک ژێدەرێن دی دبێژن، کو (ملەتێن ناڤدارێن دیرۆکێ گەلێن هندوئاری ژ وەلاتێن خۆ/ ئەوروئاسیا بەرف ئاسیا بچوک، ئوروپا و ئیرانێڤە چوون، ل سێ جهان ,,دەڤەرا میدیان، فارس و پارسیا" خۆجهـ بوون. ل دەسپێکا هزارا یەکێ میدیان فەروەریا کر و دەست ب یەکگرتنا مەملەکەتێن ئیرانا بچوک کر، پاش ب هاریکاریا بابل شیا ل سەر هەمی ئاخا ئیرانێ زال بیت و ئاشور ٦١٢ب.ز هەلوەشاند. دەسەلاتی‌یا میدیان نێزیکی سەد سالان کێشا، تاکو شاهێ ئیرانێ کورش ل سالا ٥٤٩ب.ز میدی داگیر کرین و مالباتا ئەخیمینان دانا و بابلا پایتەخت ل سالا ٥٣٩ب.ز هەلوەشاند. ب ڤێ گاڤێ دەڤەر هەمی کەتە بن دەسەلاتا ئیمپراتوریا فارسی... تا ل سەر دەستێ ئەسکەندەرێ مەکدونی ل سالا ٣٣١ب.ز ئیمپراتوریا ناڤبری هەلوەشاندی)[2].

باژێر

ل دەسپێکێ پەرستگەهـ و دەولەتێن باژێران وەک تاپۆ و ملکیەت گرێدایی خۆداوەندان بوون، لێ پشتی پێشداچوونا سیستەمێ ئابۆری ــ جڤاکی، هێدی ــ هێدی تاپۆ/ ملکیەت کەتە دەستێ شاهان/ مرۆڤان. خەلک ل جهێن تایبەت (پیرۆزگەهـ و

---

(١) فارس عثمان ــ الشعب الکردي في الحضارة ــ من الموقع: *www.gilgamish.org*.

(٢) فراس السواح ــ میلاد الشیطان ــ مجلة جسور، العدد ٠ السنة الاولی، شباط، من الموقع: *www.josor.net*.

پەرستن)ێ کۆمبووینە[*]. ڤێ یەکێ هزرا نیهانی و خانی پەیداکرییە و بوویە هێڤێنێ باژێران و ژبلی کارێن ئۆلی یێن ئابۆری ژی وەرار کرییە و دەسەلات پێویست بوویە، ڤێ پرۆسێسێ تێگەها مالبات و جڤاکێ پەیداکر. ب ڤێ شۆپێ باژێر و باژێرڤانی پەیدابوون، بۆ پاراستنا ڤێ خۆجهی و تەناهیێ ژی سازیێن دەولەتێ پەیدابوون. ژ بەر ڤێ یەکێ (گەلەک بۆ هندێ دچن، پەیڤا „مەدینە/ باژێر“ ژ ئۆل/ دین هاتی بیت و نڤیسەرێ یونانی پاوسینیاس „Pausanias“ پەیڤا باژێر ب دەسەلات بناڤکرییە)[1].

پیرۆزیا باژێرێن مێزۆپۆتامیا ژ ڤێ تێگەهشتنێ پەیدابوویە، کو ب جهێن خۆداوەندان زانیە، ل یونان باژێر ب جهێ دەسەلاتێ دزانی، ژ بەر هندێ یونانیان باژێر ب (پولیس) بناڤکرییە و ل نک کوردان ژی (باژێر) ژ بازارێن ئابۆری هاتییە ژەنین، کو ب هەمان رامان دهێتە خۆیاکرن. ب ڤێ نێرینێ (پەیدابوونا باژێران ڤەدگەریتە هزارا چوارێ ب.ز)[2]. هەلبەت باژێری ژی رولەکێ سەرەکی بۆ دانانا باژێرڤانی و ئیمپراتوریان هەبوویە، مینا ئیمپراتوریا روما ژ (باژێرێ روما) و ئیمپراتوریا ئاشوری ژ (باژێرێ ئاشور) هاتییە.

کریمەر دبێژیت: بەری ٥٠٠٠ سالان یەکەم پەرلەمانێ سیاسی هاتییە دانان، ژ دو جڤاتان پێک دهات، جڤاتا ریهسپیان و یا گشت هەلبژێرێن نێرێن بشێن چەکی هەلگرن. (د ڤێ باژێرڤانیێ دا، شێوەکێ نوویێ سیاسەتێ „دیموکراتیا دەسپێکێ“[**] سەرهلدا. ل دەولەتا باژێرێن نوو، دەسەلاتا سیاسییا بلند ب دەستێ جڤاتا گشتی بوو، هەمی

(*) پرانیا سەردەمێن بەری دیرۆکێ پەرستگەهـ ل ئیراقێ دناڤدار نەبوون، چونکو خەلکی پەرستنا بتێن خۆ ل سەرێ چیان، شکەفتان، نێزیکی کانیێن ئاڤێ، ل بەر رۆباران یان ل مالێن خۆیێن تایبەت دکر. پشتی گۆندێن جوتیاریێ پەیدابووین، جهێن تایبەت بۆ بتان هاتنە نیهانیکرن و بوونە پەرستگەهـ، بنێرە د.تقي الدباغ. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٨.

(١) فرهاد حاجي عبوش. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٠/ ٢١.

(٢) فرهاد حاجي عبوش. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٣.

(**) یاکبسون دبێژیت ژ داستانا گلگامێش خۆیا دبیت، یەکەم دیموکراتیا دەسپێکێ ل سومەری سەرهلدایە، یاکبسون دپرسیت، گەلۆ ئەگەر گلگامێش هەمی ئەفسانە بیت، خەلکێ ئیراقێ ئەڤ چیرۆکە ژ کیڤە ئینایە؟ „جڤاتا پیران و جڤاتا گەنجان“ یاکو گلگامێش بۆ بریارا شەرێ بەرەڤانیا وەلاتی شێورمەندیا شاهی وەرگرتی، پشتی کو پیران بریارا شەری رەتکری، کو ئەو کێمایی بوون و لێ جڤاتا گەنجان پەسەندکری. بنێرە ولید مهدي. ژێدەرێ بەرێ.

کەسێن بالقێن ئازاد تێدا پشکدار دبوون. ل دەمێن ئاسایی کاروبارێن ژیانا رۆژانە ب شێورمەندیا جڤاتا پیران بوو)[1]، ئانکو هزرا دەولەتبوونێ ل مێزۆپۆتامیا ل سەر بنگەهێ (دیموکراتیا دەسپێک)ێ[2] هاتبوو پێش. مینا ,,دیاکونوف" ئیشارەتێ پێ ددەت، کو (دهێتە هزرکرن مەملەکەتێ خۆداوەندان ل سەدێ ٢١ب.ز. هەروەکو ژ لایێ خۆداوەندێ شاهـ ڤە، ب شێوەکێ نەیێ ئوتوکراتی دهاتە ب رێڤەبرن، بەلکو ب پشکدارىیا جڤاتا مەزنێن خۆداوەندان دچوو.

ئەڤ مەملەکەتە ژ ,,بازێرێ ئەسمانی" دهاتە هژمارتن، خۆداوەندێن نورمال تنێ هەڤوەلاتی بوون... د کاروبارێن گرنگێن دەولەتێ دا ب شێورمەندىیا گشت خەلکی بوو، چونکو شێوێ دەولەتێ هەروەکو بابلی مینا گەردۆن دبینن)[3]. وی دەمی هزر دکر، سیستەمێ فەروەرییێ میناکەکە ژ ئەسمانی هاتىیە خوارێ، ژ بەر هندێ پابەندی و باوەری پێ ئینان ئەرکەکێ ئۆلی بوویە. ئانکو (ئەرکێ دەولەتێ ب تێگەهشتنا بەرێ، رازیکرنا خۆداوەندان بوو، لێ دەولەت ب تێگەها ئەڤرۆ رازیکرنا خەلکىیە)[4].

د ڤی سیستەمێ (دەولەتا ئەردی دا گەلەک لایەنا پشکداری د دەسەلاتێ دا ,,بەند، زارۆک و نەدورە ژنان" ژی نەدکر، دەنگ د جڤاتا گەل دا نەبوو، بەلکو تنێ خەلکێن ئازاد و بالق پشکداری د کاروبارێن دەولەتێ دا دکر)[5]. هەروەکو پشتی هنگی هەمان سیستەم ل یونان ژی بەرچاڤ دبیت.

(ل گۆر بۆچوونا یاکوبسون دەسەلاتا بلند ل کەڤنترین جڤاکا سومەری ب دەستێ جڤاتا گشتی بوو ــ ب ژن و مێرڤە ــ ل دەمێن ترسناک ب هەڤرا بۆ بریاردانێ کۆمدبوون، هەر کەسی مافێ ئاخڤتنێ هەبوو، لێ مرۆڤێن ریهسپی پەیڤا وان پتر دچوو، دانوستاندن تا دگەهشتنە ئەنجامەکی بەردەوام دبوو، کو ل داویێ ب دەستێ گرۆپەکا

---

(١) فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ١٤٩.

(٢) د.عبدالرضا الطعان ــ *الفكر السياسي في العراق القديم* ــ ج١، دار الشؤون الثقافية العامة/ بغداد (بدون سنة)، ص٢٥٤.

(٣) د.عبدالرضا الطعان/ ج٢. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٦.

(٤) فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ٢١٩.

(٥) فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ١٥٨.

بچوک بوو. ژ بریارێن وان وەردگرتن، هەلبژارتنا فەرمانبەریێ بوو، ب سومەری دگۆتێ „En“ ب ئانکویا „سەید/ خۆدان“.

ل دەسپێکا سەردەمێ مالباتان، ئەڤ کەسە ب پلا یەکێ فەرمانبەرەکێ ئۆلی بوو، وەک گوڤەندا خۆداوەندێ باژێری „نێر یان مێ ل گۆر خۆداوەندێ باژێری نێر یان مێ“ ل جهەکێ پیرۆز دژیا، دگۆتنێ „راگیپار ــ Ragipar“ ب ئەکەدی „گیپارو ــ Giparu“، کو بەشەک بوو ژ پەرستگەهێ. هەروەکو د تێکستێن سەردەمێ لگش دا بەرچاڤ دبن، لێ ئەن „En“ نەما فەروەرێ راستێ باژێری، بەلکو بۆ فەرمانبەرێ هەلگرێ ناسنامێ ئەنسی ــ Ensi. لێ ل دەما هێرش ژ دەرڤە دهاتن، پێدڤی بوو ل سەر جڤاتێ، کۆمبوونێ بۆ هەلبژارتنا رێبەرەکێ لەشکری یان پاشایەکی بکەن. هوسا ب „سومەری لۆگال ــ Lugal“ ب ئانکویا مرۆڤێ سەرە یان خۆدانێ مالێ دهێت، کو جهێ وی ل پەرستگەهێ نەبوو. چونکو فەرمانبەرەکێ دونیەوی بوو... یاکوبسون دگۆتە ڤی شێوازی „دیموکراتیا دەسپێکی“، کو ل داویێ وەک سیستەمەکێ سیاسی ل دەولەتێن باژێرێن سومەری سەرهلدا بوو[١].

سومەریان دگۆتە شاهان ژی („ئەنسی ــ Ensi“، کو ب ئانکویا „ئەمیر“ دهێت)[٢] یان (لوکال) پاش باژێر ب (ئەنسی) هاتنە بناڤکرن. ئەڤە ژی دگۆتنە مەردوکی (لوکال)، لوکال ژ دو پارچان „لو“ ئانکو مێر و „کال“ ئانکو مەزن/ شاهـ پێک دهێت[٣]، کو نەدورە ژ ڤێ پەیڤێ، لوکالا (Lokal) لاتینی/ ئوروپی (دەڤەری/ محلی) هات بیتە تراشین.

ژ بەر سەروبەرێ مێزۆپۆتامیا یێ سیاسی و ئابۆری گەلەک دەولەتێن بچوک هاتنە دامەزراندن، دیرۆکڤانان ب „دەولەتێن باژێران“ بناڤ دکر، دەولەت باژێر و دەردورێن

---

(١) د.هاري ساكز ــ عظمة بابل/ موجز حضارة وادي دجلة و الفرات القديم ــ ترجمة: د.عامر سليمان، موصل ١٩٧٩، ص٥٧ ــ ٥٩ (ژ ڤان روپەلان هاتیە وەرگرتن).

(٢) د.عباس علي الحسيني ــ مملكة ايسن بين الأرث السومري والسيادة الأمورية ــ من منشورات الكتاب العرب/ دمشق ٢٠٠٤، من الموقع: *www.awu-dam.org*. هەروەسا دگۆتە باژێرێن خۆداوەندان ژی (ئەنسی). بنێرە د.عبدالرضا الطعان/ ج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٤٦.

(٣) نمير ننون زينو ــ الاينوما ايليش/ قراءة تحليلية ــ مجلة ميدوزا عدد ٢/ شتاء ٢٠٠٤/ ٢٠٠٥/ من الموقع: *www.aslimnet.net*.

باژێرى بوو. ديارە ئەڤە ژى ئەنجامێ نەيەككگرتنا وان بوو يان ژى دەسەلاتەكا وەسا ب هێز نەبوو بشێت وان ئيمارەت و ويلايەتا بكەتە يەک، ژ بەر هندێ تێگەها (دەولەتا باژێران) پەيدابوو. ب ڤێ تێگەهشتنێ (سومەرى وەک يەكەم جڤاكا مرۆڤاتيێ بوو دەولەت داناى، هەروەكو زانستێن جڤاكى خۆيا دكەن، خۆيێن باژێرڤانى و ديرۆكێ‌نە)[1].

د ڤان باژێران دا شێوێ سيستەمێ بازارێ ب گۆهورينا (مقايضة) تشتان بوو، هەروەسا زيڤ و زێر ژى دهاتە بكارئينان، چونكو (تا سەردەمى فارسان پارە نەدهاتنە بكارئينان، بەلكو تا وى دەمى جەهـ و زيف ل شونا پارەى دهاتنە بكارئينان، بەلى پشتى فارسان دەڤەر داگيركرى پارە/ دراڤ هاتنە بكارئينان)[2].

ل داويێ دبێژين، بەرى هزارەهان سالان ل كێلەكا رۆبارێن هەڤالجێمک (دجلە و فورات)ى، ل دلێن مەزنێن شكەفتێن زاگرۆسى مرۆڤ ئينا ژيانێ، مال بووينە گۆند و گۆند بووينە باژێر، دگەل ڤێ بنەجهبوونێ مرۆڤى هزرا كاروبارێن دى ,,رامانا ژيان و شرۆڤەكرنا دياردێن سروشتى" كرىيە. ڤێ وەرارێ خاستيە قانون و رێكخستنێ، ديارە ئۆلى ژى د ڤێ هێلێ دا رولەكێ سەرەكى هەبوويە. ب ڤى ئاوايى دودلى و ئالوزيا ڤى مرۆڤى ,,زەكور، بورج، باغچێن هەلاويستيێن بابل[*]، شويرها نيناڤا و..." ئافراندن. ئەڤ يەكە دەربازى ئالێ گيانى ,,ميتۆلۆگ، ئۆل و فەلسەفێ" ژى بوو، لێ بەلێ (پشتى دەمەكێ درێژ ژى هێشتا ئوروپا ژيانا باژێران نەدزانى)[3].

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرى، بپ١٧. تا سەردەمێ حەمورابى بابل وەک پايتەختەكێ مێتروپۆل بەرچاڤ بوو، چونكو ديرۆكا جيهانێ، ديرۆكا مرۆڤێن ناڤدارە (سارگۆن، حەمورابى و ئاشور پانيپال ١٩٠٠ ــ ٦٢٥ب.ز).

(٢) ل. ديلابورت ــ بلاد ما بين النهرين ــ ترجمة: محرم كمال، الهيئة المصرية العامة للكتاب ١٩٩٧، ص٢٣٥.

(*) وەک يا خۆيا باخچێن هەلاويستيێن بابل، ديارێێن ئەڤينێ ژ شاهـ نابوخەسنەسر ,,ب ئانكويا نابو يێ سنور پارێز دهێت" بۆ ژنا خۆ يا ميدى ئەمانيسێ بوون. بنێرە مكي جاسم. ژێدەرێ بەرێ.

(٣) ثامر مهدي ــ من الاسطورة الى الفلسفة و العلم ــ العراق/ بغداد. دار الشؤون الثقافية العامه، ط١ ١٩٩٠، ص١٨.

زاراڤێ مێزۆپۆتامیا

شرۆڤەکرنەکا دیرووکی

گەلەک شونوار، موتیف، راوستگەهـ و ناڤێن جهان وەک پسیار ژ نفشەکی بۆ یێ دی بێ بەرسڤ ماینە، ئەڤ کەلەکبوونا پسیاران دخازنە شرۆڤەکرنێن زانستی و دیرۆکی. ب دویڤچوون و ڤەکرنا هەر ناڤ و بویەرەکێ ژی، چیرۆک و راڤەکرنێن دور و کوور ل پشت هەنە، چونکو ناڤلێنان و گۆهورینا ناڤان خۆیا د دیرۆکێ دا بەرچاڤ دبیت. ئەڤ بناڤ لێکرنە گرێدایی ساخلەتێن جهی و بویەران بوویە. هندەک جاران ژی جهـ ب ناڤێن کەسان ,,فلیپین، سعودیە و...“ یان ژی ب ناڤێ گەلان ,,کوردستان، ئەفغانستان، روسلاند و...“ هاتینە بناڤکرن.

زاراڤێ مێزۆپۆتامیا ژی ژ نەخشێ جوگرافیێ ,,دجلە و فورات“ی هاتیـیە ئافراندن. زارڤێ مێزۆپۆتامیا گەلەک بۆچوون و راڤەکرنان ب خۆڤە دگریت، چونکو ل سەردەمێن کەڤنار ل مێزۆپۆتامیا ناڤێن جودا بۆ جهان هاتینە بکارئینان. ئەڤ زاراڤ و تێگەهە ل سەر دەڤەر و باژێران هاتینە بکارئینان، مینا دگۆتە پشکا باشور ,,وەلاتێ سومەر“، پشکا ناڤەراست ,,وەلاتێ ئەکەد“ و ,,وەلاتێ بابل“. ل سەردەمێ بابلی یێ کەڤن و ,,کاردونیاس“/ ,,وەلاتێ کشو“ ل سەردەمێ کاشی، هەر یەک ژ ,,دنیاش“ و ,,کشو“ ناڤێن خۆداوەندێن کاشیێن ئاریێن بابکالێن کوردان بوون، لێ پەیڤا ,,کار“ ب ئانکویا ,,جهـ و وارگەهـ“ دهێت، ئانکو ناڤێ ,,کاردنیاش“ ب ئانکویا ,,وارگەهـ/ وەلاتێ خۆداوەند دونیاش“ ژ خۆداوەندێن ئاری دهێت(١).

چ سەردار و دەسەلاتدارێن سومەرییێن فەروەری ل دەولەتێن باژێران دکر، هەر یەکی ناسناڤێ فەروەرێ مەملەکەتێ باژێرەکێ تایبەت ل خۆ دکر، بۆ نمونە فەروەرێ باژێرێ لگش ,,ل ناڤەراستا هزارا سیێ ب.ز“ خۆ ب ئەمیرێ باژێرێ ,,لگش nsi Lagas“ ناسناڤ دکر. د سنورێن ٢٤٤٠ب.ز دا یەک ژ فەروەرێن سومەری ,,لۆگال زاگیزی ــ

(١) عبدالرقیب یوسف/ ٢٠٠٥، ژێدەرێ بەرێ، بپ١١.

Zaggeri Lugal” ناسناڤەکێ سیاسی یێ نوو ئافراند، کو خۆ ب ,,شاهێ دەڤەران” ناسناف کر. ب سومەری دگۆتێ: ,,لۆگال کالاما ــ Lugal Kalamma,, و پەیڤا ,,کالام ــ Kalam,, ئانکو ئەقلیم/ دەڤەر، کو ل نک وان وەلات دگەهاند، وەک چەوا ,,ئەقلیم” ب ئەرەبی هەمان رامانە و ل نک یونان ژی ب هەمان پەیڤێ “Kima,, دهێتە بناڤکرن.

ل دوماهیا سەردەمێ مالباتان ــ بەری سەردەمێ ئەکەدی ــ دو ئیدیەم هاتنە پێش، یێ یەکێ ,,وەلاتێ سومەر” ب سومەری ,,کی ــ ئین ــ گی/ Ki – En – Gi” دگۆتە پشکا باشوری ژ دەشتا لیتەی و یێ دوێ ,,وەلاتێ ئەکەد”، ب سومەری ,,کی ــ ئوری/ Ki – Uri” دگۆتە پشکا ناڤەراست ژ وەلاتی. ژ ڤێ پارڤەبوونێ هەردو ئیدیەم دڕۆڤێن جوگرافی ب خۆڤە دگرن، ئەڤ هەردو ئیدیەمێن سومەری ب زمانێ ئەکەدی ب ,,مات ــ شومریم/ Màt Sumrim,, هەمبەر دبن، وەک ئیدیەمێ یەکێ، لێ ئیدیەمێ دوێ ,,مات ــ ئەکادیم/ Màt Akkadim,, و مەبەست ژ هەردو ئیدیەمان ,,وەلاتێ سومەر و ئەکەد” بوو. ئیدیەمێ یەکێ د تێکستێن دەستورێن(*) (Codex) حەمورابی/ Hammurabi دا ب شێوێ ,,مات ــ شو ــ می ــ رم/ Mat-Su-Me-Rim,, دەرباز بوویە و د نڤیسینێن میخی دا، ب سێ دڕۆڤان “Ki-En-Gi,, دهێنە خواندن و ب ,,شومر” دهێتە بلێڤکرن، مرۆڤ دشێت هەر پارچەکێ یان دڕۆڤەکێ ب تنێ ژی ,,ئەرد/ Ki، سەید/En و لەڤەن/ Gi ,, بخۆینیت...(1).

ل سەردەمێ ئەکەدی ,,٢٣١٧ ــ ٢٢٣٠ب.ز” ناڤێ ئیراقێ شۆپەکا دی یا سیاسی د چارچوڤێن ناسناڤێن پاشاتیێ دا وەرگرت، زێدەباری ناسناڤێ بەرێ ,,شاهێ ئەقلیمی/ دەڤەرێ”، دامەزرێنەرێ مالباتا ئەکەدی ,,سارگۆن ئەکەدی/ ٢٣٧١ ــ ٢٣١٦ب.ز”

(*) هزرا داد مافێ هەر کەسەکییە، هێدی ــ هێدی ل هزرا دوێ ب.ز پێشداچوو. ل وێ هزارێ دەستورێن حەمورابی ژدایکبوون، بنێرە فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٤٦. کو قانونێن ناڤبری ,,حەمورابی” ٢٨٢ بەندن، ژ وان ٣٥ ماینە و یێن دی ژ لایێ ئیلامیان ڤە ژناڤچووینە. بنێرە د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٩٤.

(١) د.قصي منصور التركي ــ اسم العراق بين المدلول الجغرافي والسياسي في العصور القديمة/ دراسة حضارية لغوية ــ مجلة علوم انسانية/ السنة الثالثة، العدد: ٢٤ سبتمبر ٢٠٠٥. من الموقع: *www.ulum.nl/12.htm*.

ناسناڤەکێ سیاسی ب ,,شاهێ هەر چوار کناران“ نوژەنی، ئانکو ,,شاهێ جیهانێ“[*].

ئەو ب خۆ ژی ناسناڤەکێ ئۆلی یێ گرێدایی مەزناهیا خۆداوەندان بوو، لێ بەلێ ل سەردەمێ مالباتا ئورێ سیێ یا سومەری ,,٢١١٥- ١٩٩٨ب.ز“ ناسناڤەکێ سیاسی یێ جوگرافی زێدە بوو... و ب تایبەتی ل سەردەمێ شاهێ سومەری ,,ئوتو هیگال ــ Utu-Hegal/ 2120 ــ ٢١١٤ب.ز“. ئانکو شاهێ وان مالباتان خۆ ب ,,شاهێ وەلاتێ سومەر و ئەکەد“ ناسناڤ کر، کو ب سومەری ,,لۆگال کی -ئین- گی کی- ئوری/Lugal Ki-En-Gi Ki-Uri“ دهێت. ل دوماهیا سەردەمێ مالباتا ئور یا سیێ، ئیدیەمێن سیاسی و جوگرافیێن خۆدان درۆڤ دیار بوون، ژ وانا ,,وەلاتێ بابل“، کو گرێدایی بابلیان بوو، مەبەست ژێ پشکا ناڤەراستا باشورێ ئیراقێ بوو. ناڤێ ,,ئاشور“ کو گرێدایی ئاشوریان بوو، ئانکو پشکا باکورێ ئیراقێ بوو.

ژ ڤان هەردو ناڤان تا دوماهیا سەردەمێ ئیراقا دیرۆکێ دناڤداربوون، ئەڤ هەردو ناڤە د زمانێن ئوروپی دا ب ,,بابیلونیا ــ “Babylonia و ,,ئاسوریا ــ “Assyria هاتنە بکارئینان، لێ یەکەم جار ناڤێ ئیراقێ ل سەردەمێ کاشیان ,,١٦٠٠ ــ ١١٠٠ب.ز“، پشتی مالباتا حەمورابی یان مالباتا بابل ,,١٨٩٤ ــ ١٥٩٤ب.ز“ هاتە بکارئینان. ئەڤ دەڤەرە ب ,,ئەریقا ــ “Ariqa بناڤکر، کو د بەلگەنامەکا میخیا هنگی دا خۆیا دبیت...[1].

(*) ل سەردەمێ ,,نرامسین ٢٧٦٨ ــ ٢٧١٢ ب.ز“ ژی جڤاک هند پێشداچوو، ب شاهێ (دەڤەرێن هەرچوار کناران) یان ژی ب (شاهێ جیهان)ێ دهاتە بناڤکرن.

(١) د.قصي منصور الترکي. ژێدەرێ بەرێ. ب راستی مرۆڤ نەشێت ل سەر رەوشا بابلیان باخڤیت، ئەگەر رولێ حەمورابی ــ Hammurabi ل بەر چاڤ نەگریت، چونکو ب رولێ وی (نیپور/ Nippur ,,ئەدوبا ــ Edubba“ وەک باژێرەکێ پیرۆزێ ئۆلی، پاش ب بابل هاتە بناڤکرن، کو سەردەمەکێ درێژ سەنتەرێ رەوشەنبیری، ئۆلی و ئەدەبی بوو. بنێرە عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٠. ناڤبری نێزیکی ٣٠ سالان دەسەلاتی ل دەولەتا باژێرێ بابل کرییە. بنێرە فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٢٧، کو وی دەمی ب دەولەتێن باژێران دهاتنە بناڤکرن، ئانکو پشتی هاتنا شاهێ شەشێ یێ مالباتا بابلیا یەکێ ,,حەمورابی“، هەمی وەلات ل ژێر مەملەکەتەکێ کرنە یەک و خۆ ب شاهێ هەر چوار کناران دزانی. ب ڤی شێوەی حەمورابی دامەزرێنەرێ راستەڤینەیێ یەکگرتنا بابلی بوو. بنێرە ل. دیلابورت. ژێدەرێ بەرێ، بپ٦٨، ئێدی نەبەس ب تنێ باژێرێ بابل پایتەختەکێ سیاسی بوو، بەلکو پایتەختەکێ ئۆلیێ ئیمپراتوری ژی بوو. بنێرە فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ٤٣، ژ بەر هندێ بابل ب پایتەخێ گەردونێ دهاتە بناڤکرن.

ب ڤێ ڤێراچوونا دیرۆکی بۆ مە خۆیا دبیت مێزۆپۆتامیا ژ کارئینانا زمانێ ئارامی ,,بەین نەهرین‌“، ب ئانکویا د ناڤبەرا هەردو ,,رۆباران“ دا و ژ کارئینانا ئەکەدی ,, Mãt Biritim“، ئانکو “Brinãrim„ ب ئانکویا ,,د ناڤبەرا هەردو رۆبارێن وەلات“ دا، دهێت[1]. هەروەسا زانایێن میخی تێگەها مێزۆپۆتامیا ڤەدگەرینە شەنگستێن کەڤن، کو دزڤریتە سەردەمێ ئەکەدی، ب بەلگەیێ هەمان ناڤ د دەقێن میخیێن ئەکەدی دا. مینا ,,بیریت ناریم ــ Birit Narim„ یان ,,مات بیرتیم ــ Mat birtim„ یان ,,بریتوم ــ Biritum„ دهێت، کو واتەیا ,,د ناڤبەران دو رۆباران دا یان وەلاتێ د ناڤبەرا دو رۆباران دا“ دگەهینیت. لێ هندەکێن دی ڤەدگەرینە ژێکرنا پەیڤێن بابلی ,,بیریت و ناری ــ Birit & Nari“، کو ناڤەک بوو دگۆتە دەڤەرا کنارێ فوراتێ باشورێ رۆژئاڤایێ باژێرێ بابل. باشترە بێژین ناڤێ ئیراقێ ڤەدگەریتە شەنگستێ خۆیێ خۆڕیێ کەلەپورێ سەردەمێ کەڤنار، ئانکویا ,,وارگەهـ“ دگەهینیت، کو ژ بنگەهێ ,,ئوروک ــ Uruk„ یان ,,ئونوک ــ Unuk„ هاتیە تراشین. نەدورە ژ ناڤێ سومەری ,,ئور ــ Ur„ هاتبیتە تراشین یان ژی ژ فارسی هاتبیتە وەرگێران، کو ب فارسی ئانکویا ,,دەشت/ ئیراه“ دگەهینیت، پاش بوویە ئیراق و ئیران. هندەک زمانزان دبێژن هەردو ناڤێن ,,ئیران و ئیراق“ دشاشن، بەلکو یا راست ب ,,ئیراک“ ب کافا فارسی بهێتە بلێڤکرن. ئانکو ,,ئیراک“ بنگەهێ ,,ئیران و ئیراق“ە.

(1) Konrad Ziegler ـ *Der kleine Pauly Lexikon der antike* ـ Band 3 ،S.238.

ب کورتی ناڤێ ئیراقێ وەک تێگەهـ ب شێوەکێ خۆیا ژ سەدێ پێنجێ و شەشێ ز هاتیە بکارئینان، کو مەبەست ل دەسپێکی بەشێ باکور ژ ئیراقا نوو بوو. پاش هەرسێ پشک ب ئیراقێ هاتنە بناڤکرن...[1]، لێ د سەر ڤێ یەکێ را بۆچوونێن جودا ل سەر شەنگستێ پەیڤا „ئیراق" هەنە. ژ ڤەکولەرێن پەیڤا ئیراقێ ب ئەرەبی، ب ئانکو „دەراڤ/ پەراڤ" دبینن و ڤەکولەرێن دی یێن ڤێ پەیڤێ ب بنگەهێ فارسی، ب ئانکویا „دەشت" دبینن. هەردو „ئیراق" و „ئیران" ژ بنگەهەکی „ئیراک" هاتینە داتراشین، ئەڤ ناڤە بوو دگۆتێ باژێرێ „وەرکا"، کو دکەڤیتە پێکهاتا ناڤێن گەلەک باژێرێن ئیراقا بەرێ. زێدەباری هندێ د تێکستێن سەردەمێ بابلی یێ ناڤین دا „کاشی" ب دەڤەرا „ئەریقا" هاتیە ناڤبرن و ئەڤ چەڤەنگە د سەدێن ١١ و ١٢ز دا، کو دەربازی هەڤسوییێن ئیراقێ، دەڤەرێن چیایی ل ئیرانێ و تا هەمەدان دبیت. هوسا „ئیراق" راسترین ناڤە، کو چەڤەنگێ دەڤەرا باژێرڤانییا ئیراقا کەڤن „سومەری، ئەکەدی، بابلی و ئاشوری"، تێدا وەرار کری، دگەهینیت[2].

هەرەسا „..." هرتسفیلد بۆ هندێ دچیت، ناڤێ ئیراقێ ژ بنگەهێ „ئیراگ"ا فارسی هات بیت، کو رامانا „وەلاتێن ژێر" دگەهینیت، دیرۆکڤان ئومستد دبینیت، یەکەم جار بکارئینانا پەیڤا „ئیراق"ێ ڤەدگەریتە سەردەمێ „کشی". کو د بەلگەنامەکێ دا ل سنورێن سەدێ ١٢ێ ب.ز ناڤێ „ئەریقا" هاتیە... و بکارئینانا زاراڤێ „ئیراق"ێ ل داویا سەردەمێ ساسانیان بەربەلاڤ بوویە[3].

پشتی ڤان هەمی بۆچوون و گۆهورینێن سیاسیێن بناڤکرنا جهێ د ناڤبەرا هەردو رۆبارێن هەڤالجێمک دا[*]. ناڤێ ڤێ دەڤەرێ وەرگێرانەکا دی وەرگرت، چونکو یونانیان بەرێ ئەسکەندەرێ مەکدونی دگۆتە وەلاتێن فارس „رۆژهەلات"، پشتی داگیرکرنا „ڤەکرنێن" ئەسکەندەری، ئەڤ بیاڤە تا چینی بەرفرەهـ بوو[4].

---

(١) د.قصي منصور التركي. ژێدەرێ بەرێ.

(٢) د.هاری ساکز. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٤ (دەهمەنی).

(٣) عبدالرقیب یوسف/ ٢٠٠٥. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٣.

(*) درێژیا رۆبارێ „دجلە"ێ نێزیکی ١،٧١٨ کیلومەترانە و درێژیا رۆبارێ „فورات"ێ نێزیکی ٢،٧٠٠ کیلومەترانە.

(٤) د.علي زيعور ــ *الفلسفات الهندية* ــ دار الاندلس، بيروت ــ لبنان ط ٢، ١٩٨٣، ص٧.

ب ڤێ چاڤلێكرن و باندۆرا دیرۆكی گەرۆک و بسپۆرێن یونانی زاراڤێ مێزۆپۆتامیا ل سەدێ چوارێ ب.ز ژ لایێ نڤیسەرێن یونانی ,,و رومانی" ڤە بۆ دەڤەرا دكەڤیتە د ناڤبەرا هەردو رۆباران ,,دجلە و فورات"ی دا بكارئینان، سەركێشێ وان ژی ,,هیرۆدۆت/ Herodot,, بوو. زاراڤێ ,,وەلاتێ بابل و ئاشور" بۆ هەمی وەلاتی یان ژی پشكا ناڤەراست و باشور بكارئینا و هەروەسا ناڤێ ,,كالدیا ــ kaldia"، بۆ جهێ كلدانی و ئارامیان، یێن كو دەولەتا كلدی د ناڤبەرا سەدێ حەفتێ و شەشێ ب.ز دا دامەزراندی، بكارئینان.

پەیڤا مێزۆپۆتامیا "Μεσοποταμία,, زاراڤەكێ خۆڕیێ گریگیە، كەڤنترین بكارئینانا ڤی زاراڤی ڤەدگەریتە دیرۆكڤانێن ناڤدار ,,پولیبیوس -Pulybius / 202 - ١٢٠ ب.ز و سترابون ــ /Strabon 64 ــ ١٩ب.ز" یونانی، كو بۆ جهێ د ناڤبەرا هەردو رۆباران ,,دجلە و فورات" دا دگریت، ب ڤی زاراڤی بناڤكر. بكارئینانا زاراڤێ مێزۆپۆتامیا د پەرتووكێن ئوروپیان ژی دا ب ئەنجامێ وەرگێرانا پەرتووكا ,,پەیمانا كەڤن" بۆ زمانی یونانی و زمانێن دی یێن ئوروپی بوو. د پەرتووكا ناڤبری دا زاراڤ ب ,,ئارام نهرایم" ب ئانكویا ,,ئارام نهرین"، كو د پشكا ئافراندنێ ,,٢٤:١٠ هاتە وەرگێران...".[1].

---

(١) د.قصي منصور التركي. ژێدەرێ بەرێ.

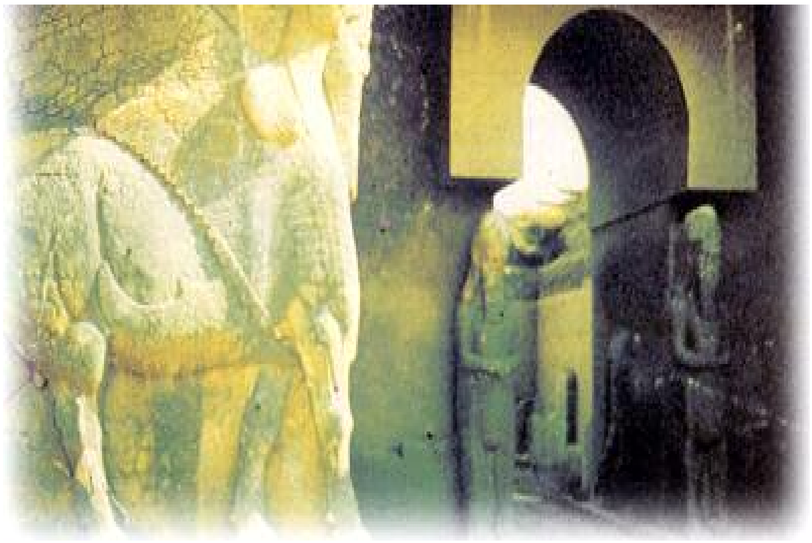

(دەروازێ کوچکا ئاشورپانیپال)

ئەڤە هندەک ژ تێگەهشتنا بسپور و زانایێن ڤی واری بوو، لێ شرۆڤەکرنا ڤی زاراڤی بابەتەکە هێشتا گەلەک بگروڤەکێشان ب خۆڤە دگریت.

زمانێ كوردی و پێن دەڤەرێ

ئاراندنا زمانی گەلەک دەرگەهـ و ئالێن ,,دروٚڤی، رامانی، دیرۆکی، سوسیولۆگی، سایکولۆگی، پەروەردەیی، ئیتمولۆگی، مورفولۆگی، سینتاکس، فۆنێتیک، ئیتولۆگی، فیولۆگی، رێزمانی، خالبەندی و... دهەلێخیت. ڤان هەمی ئالاڤان ژی پێدڤی و گرنگییا خۆ هەیە. هەرچەندە زمان ب رامانا خۆیا گشتی ئالێ خۆیەتی ڤەدگریت، بەلێ پرانییا زانایێن ڤی واری گرنگییا زمانی ل ئاستێ گرنگییا ئۆلی و پێناسێ خۆیا دکەن. هەروەک ,,کنیسە" بۆ دچیت، کو پێگیرییا زمانی پێگیریەکا باوەری/ ئۆلییە، کو ڤێ گرنگییێ ب دروٚشمی: (یی زمانێ خۆ بەرزەکەت، دێ باوەرییا خۆ ژی بەرزەکەت)[1] خۆیا دکەت. ژ بەر هندێ هایدگەر دبێژیت: (زمان مالا هەبوونێ)یە، هەروەسا درایدا ژی دبێژیت: (زمان نە ئالاڤەکە ئەم بکار دئینین، بەلکو ماتریالەکە ئەم پێن ژێبووین).

دیارە ئالوزیا زمانی ژی گرێدایی ئاستێ پەروەردێیە، هەرچەندە رەوشا پەروەردەیا دەڤەرێ، وەکرییە گرنگی ب زمانێ کوردی تا رادەکێ بهێتەدان. لێ دیسان رەوش و سیستەمێ فەروەریێ وەکرییە کو هێدی – هێدی هزر و پێگیرییا ناسناما نەتەوی کز ببیت، چونکو مەرجەکێ رێنیسانسێ د ناڤ هشیارییا نەتەوەیی دا گرنگی پێدانا (زمان و ناسنامێ)یە. ئەڤ هێرشێن ب رێکا گلۆبالیزمێ ژ دەردوران ل سەر ئاستێ (زمان و ناسنامێ) دهێنەکرن، ئاستێ هەست و سوزا (ناسنامێ) کز کرییە. چونکو هەروەکی د دیرۆکێ دا خۆیا دبیت، ,,پەیڤێ" رولێ ,,فیشەکێ" ئینایە، کو ,,زالبوونا زمانێ من، زالبوونا منە ل سەر تە/ یێ دی"، ب ڤێ گرنگییێ زمانێن دەردوران ئەم ئێخستینە بن دەسەلاتا کولتورێ داگیرکرنێ.

---

(١) سعید توفیق – اللغة والهویة – المجلس الاعلی للثقافة، القاهرة/ مصر، مجلة ,,الفلسفة والعصر" العدد ٥، ٢٠٠٦، ص١٣٦.

پێداچوون

(تافلەکێ فۆنتێ میخیێ سومەری)

ل مێزۆپۆتامیا تۆڤێ مرۆڤاتییێ هاتیـیە چاندن و خەلکێ دەڤەرێ فێری شەنگستێ نژنینا بازێرڤانییێ بوویە، ل ڤی ئەردێ ژیانێ مرۆڤی تومارکرن ب شێوێ چەڤەنکێن وێنەیی وەک ئالاڤێن نڤیسینێ ئافراندیـنە". ئەڤ کەلەکەبوون و شۆپە بووینە ئەگەرێن پەیدابوونا تێکستێن نڤیسی، مینا (ئەفسانا ,,ئینانا" و ,,ئاداپا" و داستانا ,,ئافراندن"ێ، ,,گلگامێش" و...). چونکو دەما مرۆڤ ل کووراتیـیا دیرۆکێ ڤەدکولیت، دێ بینیت جارا یەکێ تیپ و تێگەها نڤیسینێ ل سومەر ل سنورێن ,,٣٤٠٠ب.ز"[١] ب شێوێ خۆییێ میخی سەرهلدایـنە، ڤێ یەکێ بەرێ بنواشێ بازێرڤانییێ چکلاند. ب ڤێ شۆپێ سەرپێهاتی و بیرئانینێن مرۆڤاتییێ هاتنە تـومـارکـرن. ئـەڤە ژی (بۆ جارا یەکێ ل مێزۆپۆتامیا/ ,,ئوروک/ Uruk ــ الورکاء نوکە ــ ٣٢٠٠ب.ز" نڤیسین ئاشکرا کر.

ب ڤێ گاڤێ مرۆڤاتی چوو قوناغەکا هەرە بلند، کو ب سەردەمێ دیرۆکێ بناڤکر و...)[٢]. ئوروک ژی بازێرەکێ مەزن و دێرینە، ژ بەر هندێ دێ بینین

---

(١) فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ١٤٩. هندەک ژێدەرێن دی دبێژن: (سەردەمێ دەسپێکا نڤیسینێ ڤەدگەریتە ناڤبەرا ٢٩٠٠ ــ ٢٧٥٠ب.ز). بنێرە، سیتون لوید. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٢٦، هەوەسا هندەک نڤیسەرێن دی ژی دبێژن: پەیدابوونا نڤیسینێ نێزیکی ,,٣٢٠٠ ــ ٣٠٠٠ب.ز" دەسپێکا سەردەمێ دیرۆکێ بوو. بنیرە د.فاضل، ژێدەرێ بەرێ. بپ٣٧.

(٢) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٣. هەروەسا باقر ل سەر شێوێ نڤیسینێ دبێژیت: ل بازێری ئوروک بۆ جارا یەکی د دیرۆکا مرۆڤاتییێ دا، نڤیسینا وێنەی و پاش یا میخی پەیدا بوو. بنێرە باقر یاسین، بپ٣٠.

سەرهلدانا „زمانی ژ داستانا گلگامێش“ دەسپێکرییە، لێ مخابن (ژ بەر بسەرداگرتنا فارس و گریگیان نێزیکی نیڤ ملیون بەلگەیێن نڤیسی ل سەر لپنێن هەریا قماندی ژناڤچوون)(١).

ب کورتی (دیرۆکێ ژ سومەر دەسپێکرییە... ل هزارا سیێ ب.ز، بۆ جارا یەکێ فۆنتێ میخی/ مسماری ژ بەر پەیدابوونا زەکورات بۆ برێڤەبرنا دەسەلاتێ، بکارئینایە)(٢) و (ب سێ گرۆڤێن میخی دنڤیسین و خواندن ژ لایێ چەپێ بۆ یێ راستێ بوو)(٣).

د ڤی واری دا گەلەک بۆچوون و دانوستاندن ل سەر (جورێن نڤیسینێ/ خەتان هەنە، لێ بنگەهێ وان چوارن:

١- **فۆنتێ میخی:** ب ئەسفینی ژی دهێتە بناڤکرن، کو ل „وەرکا، ئەکەد، بابل و ئاشور“ ل ئیراقا کەڤن دهاتە بکارئینان و پاش بەربەلاڤی دەردورێن ئیراقێ ژی بوویە.

٢- **فۆنتێ مسری:** فۆنتەکێ هیروگلیفییە ب هەمی جورێن خۆڤە.

٣- **فۆنتێ حسی:** ئەڤە فۆنتێ گەلێ حسی بوو، یێ کو ژ وەلاتێن کافکاس دەربازی ئاسیا بچوک بووی.

٤- **فۆنتێ چینی:** تاکو نوکە ژی ئەڤ فۆنتە ل چینێ و یابان ب چەند گۆهورینان ڤە دهێتە بکارئینان.

ب ڤی ئاوایی بازێرڤانییا کەڤنا سومەری و مسری بنگەهێ ئاشکراکرنا نڤیسینێ ب شێوێ خۆیێ سادە و پاش پێشکەتی ئافراند، سومەری و مسریان سیستەمێ وێنەی بۆ نڤیسینێ دانا. پاش ئەڤ شێوە ب دەربازبوونا دەمی پێشداچوو، تاکو ل مێزۆپۆتامیا وەک پارچە دەنگ د فۆنتی میخی دا دهاتە بکارئینان. هوسا ما تاکو فینیکان

---

(١) جفري بارندر. ژێدەرێ بەرێ، بپ١١.

(٢) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٩.

(٣) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٦ و ١٩. هەروەسا د زمانێ سومەری دا „نێر و مێ“ نەبوون و „موسەنا“ ژی نەبوو، تنێ زایەندێ „عاقل و نەعاقل“ هەبوو. بنێرە د.فاضل، بپ٢٣.

ئەڤ سیستەمێ نڤیسینا وێنەی کریە کۆمەکا بچوک ژ چەڤەنگان کو بهایێ دەنگیێ هیجائێ هەیە...)[1].

پشتی وارێ فۆنت و شێوێ نڤیسینێ پێشداچووی، عەقلێ داهێنەرێ دەڤەرێ ل سەر هەمی ئالان نڤیسی، ڤێ گزرتەبوونا ڤەرێژان، نیهانی خاست، ژ بەر هندێ دێ بینین سومەریان بۆ پاراستنا لینان، پەرتووکحانە ل گەلەک باژێران ,,وەرکا، نیپور، سیپار، نیناڤا و...“ دانان و ب ,,مالا لینان“ دهاتە بناڤکرن. چونکو (د پەرتووکخانا ئاشور پانیپال دا پتر ژ سێ سەد ,,٣٠٠“ نمارێن ژ هەمی جورێن زانستان، نێزیکی دو سەد ,,٢٠٠“ فەرهنگ، سەد ,,١٠٠“ تێکستێن نڤێژان، سەد ,,١٠٠“ تێکستێن دوعا و بازبەندان، تێدا هاتنە دیتن)[2]. ب راستی (پەرتووکخانا ئاشورپانیپال ,,٦٨٨ ــ ٦٢٦ب.ز“، یەکەمین پەرتووکخانا رێکخستیا جیهانێیە، بیست و پێنج ,,٢٥“ هزار لینێن هەرێیا قماندی تێدابوون. ژ مژارێن ,,چیرۆک، ئەفسانە، داستان، درود و گاتایێن ئۆلی“ یێن جودا گرێدایی ئۆلی و زانستی، مینا ,,نوژداری، کیمیا، ماتماتیک، دیرۆک و جوگرافی“ و یێن دی فەرهنگێن زمانی، ب دو زمانێن سومەری و بابلی، لیستێن ناڤێن خۆداوەندان و یێن ناڤێن ,,باژێران، چیایان، رۆباران، بالندەیان، شینکاتی و...“ هەبوون. د ڤێ پەرتووکخانێ دا هەمی جورێن نڤیسینێ بەرچاف دبن.

شویرها بابل

(١) محمود شكر محمود ــ الكتابات الاولى... مسيرة وتطور الكتابة والحضارات ــ من الموقع: www.gilgamish.org.

(٢) د.شاكر الحاج مخلف ــ جلجامش... رؤيا جديدة للاسطورة السومرية ــ مجلة الموقف الادبي، الخميس ٢٠٠٤.٠١.٠١، من الموقع: www.ofouq.com.

هەلبەت ئەڤ پەرتووکخانە مراری و گەوهەرەکا خرڤەبوویا بەرمایێ باژێرڤانیێن بەری هنگی هەمبێز دکەت، کو ب راستی خزمەتەکا مەزنا مرۆڤاتیێ کرییە، ژ بەر هندێ گرنگییا زمانێ سومەری، گەلێن ب دویڤرا ژی هەمان زمان بکارئینایە. ژ بەر ڤێ یەکێ ئەکەدیان ژی فەرهنگا سومەری ــ ئەکەدی چێکرییە، کو دبیتە فەرهنگا یەکێ د جیهانێ دا)[١].

سومەریان باژێرڤانیەکا مەزن ل ناڤەراستا هزارا چوارێ ب.ز ئافراند و ل قوناغێن دەسپێکێ ئاوایێ سادەیێ نڤیسینا میخی داهێنا. سومەری نێزیکی ٢٠٠٠ سالان وەک زمانێ تێکهەلی د ناڤ ملەتێن رۆژهەلاتا ناڤین دا دهاتە بکارئینان. تاکو (زایەندێ سومەری د ناڤ یێ سامی دا بوهوژی بوو، بەلێ وەک زمانەکێ پیرۆز و پرۆسێسا دادگەهان تا سەردەمێ „سەلجوکیان ــ Sêlencides“ ژی هەر دهاتە بکارئینان)[٢].

ئەڤ باندۆر و چاڤلێکرنە د ئۆل و دەڤەرێن دی ژی دا بەرچاڤ دبیت، مینا زمانێ سومەری یێ پیرۆز بوو، ژ بەر هندێ دڤیا هەر نڤیسەرەک زمانێ سومەری بزانیت، تاکو د لینەکا هەرییا قماندیا بابلی دا ئەڤ دەربرینە هاتییە: „ئەرێ ما نڤیسەرێن باش هەنە سومەرییێ نەزانن؟“، هەروەسا „هەمی زمانێن سرۆش/ وحي پێ هاتییە نڤیسین دپیرۆزن، ژ وان ئەرەبی، کو قورئان پێ هاتییە خوارێ“[٣]. ب ڤێ تێگەهشتنێ گالنیوسێ یونانی دبێژیت: „زمانێ یونانی ژ هەمی زمانان باشترە، زمانێن دی مینا رەوینا سا و ویقە ویقا بەقانە“[٤]. ب ڤێ نێرینێ بۆ (هەر ملەتەکی دو تشت گەلەک دگرنگن ب خۆ بکاربینیت، „زمان و ئۆل“، چونکو ژ بەر ب هێزیا زمانێ ئەرەبی قورئان پێ هاتە نڤیسین، هەروەسا ب هێزیا زمانێ فارسی تا بەری ئیسلامێ، فارسی „زمانێ مەزدەکی، ئەخمینی و ساسانیان“ بوویە)[٥].

---

(١) هرمز أبونا ــ بلاد ما بين النهرين وبداية مسيرة الحضارة ــ من الموقع: www.shimsha.se.

(٢) ل. دیلابورت. ژێدەرێ بەرێ، بپ٤٧.

(٣) رونية غينون/ ترجمة: فاطمة عصام صبري ــ الطير منطقُ ــ من الموقع: www.maaber.org.

(٤) د.عرفات كرم مصطفى ــ تاريخ التعريب الديني ــ منتدى الفكر الاسلامي، كوردستان/ أربيل ٢٠٠٦، ص٣٠.

(٥) فوئاد عبدالرحمن ــ فەلسەفە لە یۆنانەوە بۆ کوردستان ــ نوسەری کورد ٢٠٠٢، ب رێکا ئەنترنێتێ...؟

ب ڤێ شۆپێ (رەوشەنبیریا سومەری کارتێکرنەکا مەزن ل سەر رەوشەنبیریا رۆژهەلاتێ هەبوو، ژ وێرێ ,,فۆنتێ میخی، داستان، ئەفسان و...“ سەرهلدان)[1]. ب ڤێ رەوشێ (قوناغا پەیدابوونا زمانێن دەڤەرێ ل ژێر باندۆرا باژێرڤانی‌یا سومەری، ئەکەدی و بەلاڤبوونا نڤیسینا میخی ل رۆژهەلات و باکورێ مزوپوتامیان د ناڤبەرا دوماهیا هزارا چوارێ ب.ز و ناڤەراستا هزارا دوێ ب.ز دا... وەرارکر. هەروەسا ئاڤێستا ژی زمانێ تەخا ئۆلی یا دەولەتا میدی، ئەخمینی و کەسێن باوەردارێن ئۆلێ زەردەشتی بوو.)[2] و تا نوکە ژی گەلەک پەیڤێن ,,ئاڤێستا“ زەردەشت د زمانێ کوردی دا ماینە، مینا (,,راستی، هەفتە، هەسپ، ئازادی و...“)[3]. ژ بەر هندێ (گەلەک بۆ هندێ دچن ــ مێگەرسون ــ، کو زمانێ ئاڤێستا نێزیکی زاراڤێ موکوریانی‌یە. هەروەسا هندەک بۆ هندێ دچن، کو زەردەشت میدی بوو و ,,دیرک کینین“ دبێژیت: زمانێ کوردی ژ زمانێ میدی بەربەلاڤ بوویە)[4].

پشتی ڤێ پێشداچوونا فۆنت و زمانێن دەڤەرێ، زمان ل سەر مالباتان پارڤەبوون، مینا (زمانێن سامی ,,عبری، ئەکەدی، ئەموری و ئەرەبی“، گرۆپا زمانێن ئورال تای ,,تورک، مەنگول، چین و...“ و گرۆپا زمانێن هندوئوروپی ,,کوردی، فارسی، هندی، پرانیا زمانێن ملەتێن ئوروپی و...“). لێ ملەتێن گرۆپا کافکاس یان ئەستیانی، ئەڤ گرۆپە نەدیارن، یاکو پارەک کوردان ژ وێرێ هاتین. دیارە ئەڤ پارا ژ پشت چیایێن کافکاس ل نێزیکی ٢٥٠٠ب.ز هاتینە دەڤەرێ، مینا (,,لولو ــ Lullu“، ,,لولوبی ــ Lullubi“، ,,گۆتی ــ Guti“ و ,,خۆری ــ Khurri“ و د ژێدەرێن ئەرەبی دا گۆتیێ ,,خوری“). هەلبەت ڤان ملەتان ژی زمان و زاراڤ هەبووینە و هێدی ــ هێدی بوهوژینە ناڤ زمانێ کوردی، کو خۆیایە باندۆرا خۆ ل سەر زمانێ کوردی هەبوویە.

---

(١) فراس السواح ــ مغامرة العقل الأولى ــ سورية/ دمشق ١٩٩٣، ص٣١. لێ بەلێ ئەڤ (ئەلفابێتە ب رێکا فینیکیان ١٠٠٠ ــ ٧٠٠ب.ز گەهشتە گریگ و ئوروپا). بنێرە عبدالله اوج الآن/ مج ١. ژێدەرێ بەرێ، بپ ١٢٥.

(٢) د.جمال رشید أحمد. ژێدەرێ بەرێ، بپ٧٠.

(٣) Faysal Dagli. Jêderê berê. P.١٠٧ .

(٤) أكرم قرەداغي ــ نظرة سريعة حول أصل اللغة الكردية/ زرادشت كان يتكلم الكردية ــ من الموقع: *www.gilgamish.org*، الاحد ٢٠٠٦.٠٨.٠٦.

لی مخابن ژ بەر رەوشا دژوارا دەڤەر تێرا دەربازبووی و چەند جاران هاتییە وێرانکرن و شەلاندن، ژ بەر هندێ (تەڤگەرا تێکست نیڤسینێ بۆ جارا یەکێ ل کوردستانێ ل سەردەمێ ئەمەویان دەسپێکرییە، چونکو وی سەردەمی کاروبارێن رێڤەبرنێ ل سەر دەستێ هونەرمەندێن کوردنشین „کوردی، فارسی و ئاشوری“ بووینە)[1].

هەڤبەرکرن

ئەگەر مرۆڤ ل دیرۆکا زمانێن دەڤەری ڤەکولیت، دێ گەلەک پەیڤان بینیت، کو هێشتا ئیرۆ ژی د زمانێ کوردی دا دهێنە بکارئینان، مینا (زانایێ ناڤدار ویدیل ــ Wadell بۆ هندێ دچیت، کو پتر ٥٠% ژ پەیڤێن بەربەلاڤێن ئیرۆ د زمانێ ئنگلیزی دا دهێنە بکارئینان، ب هەمان ساخلەتێن خۆیێن ئورگینال ڤە ژ بنگەهێ خۆ سومەرینە، ب دەنگ و رامانێن پەیڤێ ماینە. هەمی زمانێن مالباتێن ئاری ب تیپێن خۆیێن نڤیسینێڤە، ژ سومەریان هاتینە وەرگرتن. درۆڤێن وێنەیێن نڤیسینێ و زمانێ سومەری دبنە بابێ رەوایێ مالباتێن ئارییێن کەڤن و نوو و ب تایبەتی: „ئنگلیزی، ئەنگلوسکسونی، نەرویجی، یونانی، لاتینی و سنسکریتی[*] و هەروەسا بابێ رەوایێ زمان و نڤیسینا مسرییا کەڤن ژی. ئەڤ زمانێ ئاری ب نڤیسینا خۆڤە ل جیهانا کەڤن ب رێکا فینیکیان، کو پێشرەوێن گەشت و دەرییا سومەری بوون، بەربەلاڤ بوویە.

فەرهنگا سومەری ــ ئاری، یاکو شازدە سالان „ویدیل“ کار تێدا کری دبێژیت: ئەڤ ڤەکولینە ئەنجامێن هووڕێن شرۆڤەکرن، هەڤبەرکرن و خۆیاکرنا زمانێ سومەری و ئاری پێشکێش دکەت، ب تایبەتی یێن گرێدایی ئنگلیزیێ، یاکو خۆیا دبیت، یەک ژ تایێن سەرەکییێن سومەری، ئاری و فینیکینە. هەمی پەیڤێن سومەری ژ رەهێن خۆ

---

(١) فوئاد عبدالرحمن. نظرة سريعة حول أصل اللغة الكردية/ زرادشت كان يتكلم الكردية ــ من الموقع: *www.gilgamish.org*، الاحد ٢٠٠٦.٠٨.٠٦..

(*) (ل دەسپێکا سەدێ چوارێ ب.ز ڤەکولینێن زمانی ل هندێ وەرارکر، ب تایبەتی ل سەر دەستێ بانینی، ڤان ڤەکولینا بنگەهێ سانسکریتی دانا، ئەڤ چەندە بۆ هاریکارێ زمانەکێ یەکگرتی.)، بنێرە د.علي زيعور ــ الفلسفات الهندية ــ دار الاندلس، بيروت ــ لبنان ط٢، ١٩٨٣، ص٣٢٣.

ئاری‌نە(*). 75% ژ پەیڤێن ئنگلیزی یێن هەڤچەرخ ژ سومەری هاتینە دۆتن، زمانێ مسری یێ کەڤن ژی وەک دبێژن، کو چ تێکهەلی ب زمانێ ئاری‌ڤە نینە، بەلێ ب سیستەمێ خۆیێ نڤیسینا هیرۆگلیفی‌ڤە دزڤریتە بنگەهێ ئاری.

نڤیسینا سومەریان وێنەیی بوو، ئانکو وێنە ب پێش تیپان ڤە دهاتە بکاردئینان، ئەڤ دروڤێن وێنەیێن ل مسرێ ژی دهاتە بکارئینان. یونانیان ناڤ لێنا „هیرۆگلیفی“، ئانکو نڤیسینا پیرۆز، چونکو ژ لایێ کاهناڤە دهاتە بکارئینان پاش وەک پیت/ تیپ یان چەڤەنگ هاتنە بکارئینان(١).

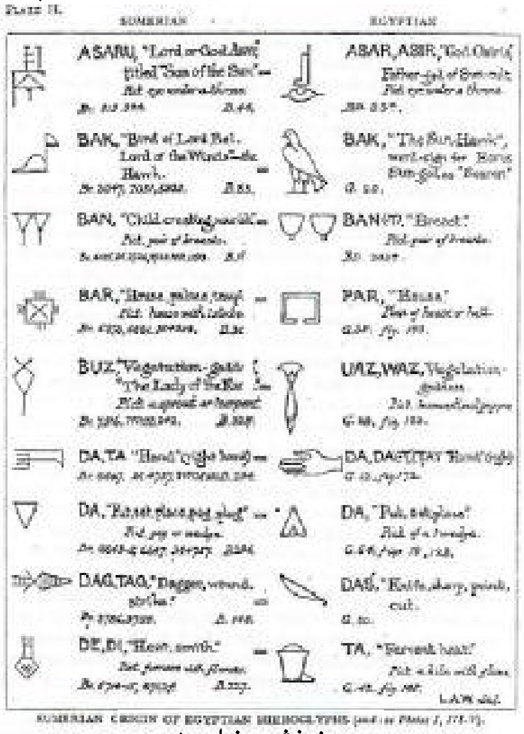

(نەخشێ هژمارە ١)

هیرۆگلیفی د زمانێ سومەری دا ب شێوەکێ وێنە/ چەڤەنگ دهات بکارئینان و رامانێن جودا ژێ دچوون، بۆ نمونە: سومبۆلێ رۆژێ، نەبتنێ ب ئانکویا رۆژێ بوو، بەلکو ب ئانکویا „بریسی، رۆناهی، رەونەق، تێن، گەرم و...“ دهات. چەڤەنگێ هەیڤێ ژی ب ئانکویا „تەیسین، مەهـ، تاری، مرن، قەدەر، چارەنڤیس و...“ دهات، ب ڤی ئاوایی پەیڤەکا سومەری پتر ژ دەهـ رامانان ژێ دچن، ژ بەر هندێ شرۆڤەکرنا لپێن سومەری گەلەکا گرانە.

(*) (پەیڤا ئاری، ب ئانکو „جوامێر، سپی و خۆدانێ چاک“ دهێت یان ژی ڤان هەرسێیان دگریت). بنێرە د.علي زيعور. ژێدەرێ بەرێ. بپ١١٣. هەروەسا پەیڤا (ئاری، کو ژ رەها „ئار ــ ئارد“ ب سومەری „هنجار، زەڤیا کێلای و زەڤی“ دهێت. سومەریان دگۆتە جهێن بلند ژی „هوری ــ Horrit“، ب ڤێ چەندێ „ئار ــ ئارد“ بۆ „ئەرد“، ب ڤی شێوەی تێگەها „ئاری“ پەیدابوو). بنێرە عبدالله اوج آلان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ. بپ١٢١.

(١) د.مؤيد عبدالستار ــ السومرية والعلاقة اللغوية مع الانجليزية والكردية ــ من الموقع: www.gilgamish.org، الجمعة: ٢٠٠٦.١٠.٠٦. ئەڤ زانیارییە ژ فەرهنگا: (London 1927.Sumer – Aryan Dictionary .L.Austine.Wadell)، کو ل سالا ١٩٢٧ چاپ بووی، هاتینە وەرگرتن.

(د ,,نەخشێ هژمارە ١" دا، یێ کو ویدیل هەڤبەرکرنا زمانی و هیرۆگلیفی کری، پەیڤێن ئنگلیزی یێن ژ بنگەهێ خۆ گرێدایی سومەری ب سەرڤە بەردایین، یێن کو تا ئیرۆ ژی د ئنگلیزی دا دهێنە بکارئینان. دێ بینین هێشتا ئەڤ پەیڤە د زمانێ کوردی ژی دا دهێنە بکارئینان، ئەڤە هندێ دگەهینیت، کو تێکهەلیەکا موکما زمانێ کوردی و سومەری هەیە، بۆ نمونە: پەیڤا ,,دەست"، د سومەری دا ,,دا یان تا" و د هیرۆگلیفی دا ,,دا، دات و تات" بکارئینایە و د کوردی دا ,,دەست/ دەس" مایە و پەیڤا ,,خەنجەر" د سومەری دا ب ,,داج یان داغ" دهێتە بلێڤکرن و ب هیرۆگلیفی بوویە ,,داس" و د ئنگلیزی دا بوویە ,,داجر" و د کوردی دبێژنێ ,,شالوک/ داس". د سومەری دا ,,دێ" ئانکو ب تێهن/ گەرم و د هیرۆگلیفی دا بوویە ,,تا" و د ئنگلیزی ,,هیت")[1] و د کوردی دا بوویە ,,تێهن". هەلبەت ب ڤەگەریانا دیرۆکا کەڤنارا دەڤەرێ، دێ گەلەک پەیڤێن دی یێن هوسا بەرچاڤ بن. هەر بۆ نمونە: (ب سومەری دبێژنە ئەسمانی ,,ئان ــ An" و دبێژنێ ژی ,,ئانتوم ــ An ــ Tum" و مێیا پەیڤێ ,,نینماهـ ــ Nin ــ Mah"، ,,Nin" ب ئانکویا ,,خانم یان خانما هێژا"، تا نوکە ژی دبێژنە دایکا مەزن یان داپیرێ ,,نینا/ نەنک" و پارچا دوێ ,,Mah"، پەیڤا ,,ماک"ا کوردی ژێ هاتیە داتراشین. تا ,,مامی و ماما"، ,,کو د زمانێن ئوروپی ژی دا هەیە" بنگەهێ خۆ ژ ,,میما/ ماک" وەرگرتیە)[2].

هەروەسا هندەک (ڤەکولەر دبینن سومەریان پەیڤا ,,کوور ــ Kur" ب ئانکویا ,,چیا" بکارئینایە و پاش ل سەر ڤی بنگەهی هزرا ,,زەکورا" پەیدابوویە...)[3].

(سومەریان مرۆڤێن ئۆلدار ب"بارو" بناڤکرینە، ,,بارو/ کوچک" وەک ناسناڤێ مرۆڤێن ئۆلدار ل نک ئێزدیان پەیڤەکا ناڤدارە، کو مرۆڤێن ئۆلدار تێکهەلی خۆدێ دبن، پەنییێن پاشەرۆژێ دزانن، وەک کارەکێ پاراسایکولوژی. نەدورە هەمان پەیڤا ,,بارۆکا ــ

(١) د.مؤید عبدالستار. ژێدەرێ بەری.

(٢) صباح كنجي - بعض المرادفات اللغوية والميثولوجية - من الموقع: www.gilgamish.org، الاثنين ٢٠٠٦.٠٦.١٢.

(٣) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢١.

Baroka“ بنگەهێ خۆ ژ وێ پەیڤێ وەرگرت بیت)[1]. دیسان دور نینە پەیڤا ,,بارو“ ژی پەشی بیتە ناڤ زمانێ لاتینی و ببیتە پاراسایکولوژی!

هەروەسا (,,پیر“ ل نک کاکەئیان پەیڤەکا پیرۆزە، کو هەمان پەیڤ ,,پیر“ سومەریان ژی بکارئینایە، مینا ,,پیر خۆرتسوری“، ,,پیر مشتانی ل نک ئەوارتوە“ و ,,پیر کشنسف ل نک ئەشکانیان“. ناڤێ مەسیحێ وەک هورمز، ژ ناڤێن ملەتێن ئیرانیێیە و ژ ناڤێ خۆداوەند ,,هورمیس“ێ سومەری هاتیە وەرگرتن، پاش ل نک ملەتێن ئیرانێ بۆ ,,هورامزدا یان مزدا“ هاتە گۆهورین، کو رامانا خۆداوەند ژی دگەهینیت)[2].

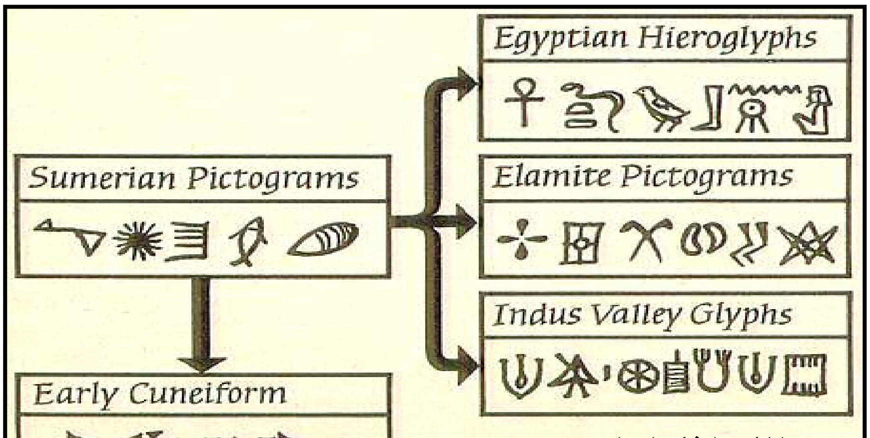

(تافلەکێ پارڤەکرنا زمانی)

(د زمانێ حسی دا ,,دانا ــ Dana“ ب ئانکویا ,,دیاری“ دهێت، ئەڤ پەیڤە ب تێکهەلیێن ئابۆری د زمانێ سلاڤی دا بۆ ,,باج/ دانک ــ Dank“ هاتە گۆهورین و گرێدانا ناڤێ گۆندێن ,,زێوە“ ل کوردستانێ ب ,,زیڤی و سیلبەر/ سیلڤەر“. هەروەسا چەوا ,,ئاسپا ــ Aspa“ ئانکو ,,هەسپ/ الخیل“ ب ئەرەبی و شێوازێ میدی ,,سپادا Spada“ ب ئانکویا ,,سوار/ الفرسان“ پاش ل ڤێ داویێ بوو ,,سوپا/ عسکر“.

---

(١) صباح کنجي. ژێدەرێ بەرێ.

(٢) د.مهدي کاکەیي. ژێدەرێ بەرێ.

پەیڤا ,,تەن" ب میدی ئانکو ,,جسم" ب کوردییا نوکە پاش بوو ,,تەندروست"ی. ,,بورگ" ب زمانێ کوردی بوویە ,,بەرز" و ب ئەلمانی بوویە ,,بێرگ/ چیا". هەمان تشت ب رێزبوونا هەسپان وەک رێزگرتن بۆ پاشان ل رەخێن رێکێ دچوون. پاش ئەڤ پەیڤە بەربەلاڤی زمانێن ئوروپی بوو و بۆ ,,رایسێ/ Reise و رێسپێکت/ سەفەر و رێزگرتن"، وەک چەوا ب کوردی هەمان ئانکوییێ ددەت. ,,ئەی" ب سومەری ئانکو ,,مال" و ,,کال" ئانکو مەزن ,,ئەی کال" ب ئانکو ,,مالا پەرستنێ" و پاش ب ئەرەبی بوو ,,هیکل". خۆداوەندا ,,میهرا ــ میثرا" رۆناهیا سپێدێ و ژێدەرێ ژیان، زانست و خۆداوەندا باوەرپێکەر و ئەڤ تێگەهە ژ ڤانا پەشییە مێشکی خەلکێ کورد و وەک ناڤ ,,میرزا ــ میهرزا" مایە، ب ئانکو رەوشەنبیر و جوامێر ,,جوان میهر" ب ئانکو ,,گەنجێ خۆداوەند میهرا" و پەیڤا ,,میهرەبان" ب ئانکویا ,,خۆشی/ سەرفەرازی" دهێت. هەر بەرماییێ ڤێ چەندێ بوویە ,,میهر ــ میر".

ئیدیەمێ لەشکری ,,بورگ ــ Burg" ل وەلاتێ کوهستان، کو ئەڤ پەیڤە ژ مێژە ژ زمانێ کوردی هندا بوویە و ب ئەرەبی ل سەردەمێ ئیسلامی بوو ,,بورج". ئەڤ یەکە ,,بورگ و کەل"، کو ئیمپراتورێن رۆژهەلات بەرامبەر دەولەتا رومانی و بیزەنتی ل دەڤەرێن ,,حزیب، کوردوینی، سوزیفینی و ئەرمینا" و دەڤەرێن دی یێن جودا ــ جوداییێن چیایی، ئاڤاکرین. هونەرێ ئاڤاهی ژ ڤان کەلێن رۆژهەلات ب رێکا یونان و ئیمپراتوریا رومانی و پاش بۆ ئوروپا هاتە ڤەگوهاستن. ل سەر شێوازێ ناڤێن رۆژهەلات باژێر ل ئوروپا درست بووینە، مینا ,,هامبورگ، پترسبورگ، ماگدیبورگ و..." و هوسا پەیڤا ,,بورگوازی" ژ بنگەهێ ڤێ پەیڤێ زایە.

دیسان ,,شمس الدین" و ب کوردی ,,خۆرشید". بنگەهێ ئاهورا وەک ,,ئاهورا ــ ئاور ــ ئاگر" د زمانێ کوردی دا هەر مایە. لێ پەیڤا ,,هەتاو" هەرچەندە هندەک ب ,,ئافتاب" یا فارسیڤە گرێددن. لێ ئەز دبینم ژ بنگەهێ خۆداوەندێ رۆژێ یێ سومەری ,,ئەوتو" هاتییە. پەیڤا ,,سوری" یا هندی د ئەرەبی دا بوویە ,, ثریا/ پێرو"، ,,سوری" ب کوردی ژ هەمان بنگەهی دزێت. هوسا ئەڤ پێرابوون و باندۆرە د نەتەوێن جودا ــ جودا دا بەرچاڤ دبیت، مینا د ناڤبەرا نەتەوێن ژێر دا خۆیا دبیت: ,,رۆژ ــ شەمس" ب بابلی و ,,سوریاش" ب کاشی و ,,سوریا" ب هندی و ,,هوڤار ــ خۆر" ب کوردی و پاش ,,شەمس" د زمانێ ئەرەبی دا کەتە سەر ناڤان.

پەیڤا ,,دین/ مجنون" ژ بنگەهێ ,,دێو/ الغول" وەک ,,هوف/ ئبلیس" هاتییە، ,,مسجد" ژ بنگەهێ ,,مزگیت" یا پەهلەوی وەک پەرستگەها حەکیم ,,مزد ـــ مازدا ـــ ئاهورا مازدا" هاتییە. خۆداوەندێ سومەری ,,ئەیا" د ئنجیلێ دا بوو ,,عون" پاش کەتە ناڤێن کەنعانی، ئارامی و ئەرەبی، مینا ,,صبغون، جدعون و شمعون" پاشی کەتە ناڤ زمانێ ئەرەبی، وەک ,,عیون" بۆ کانییا ئاڤێ ژی هاتە بکارئینان.

(فۆنتێ هرۆگلۆفی)

ب ڤی رەنگی گەلەک پەیڤێن کەڤنێن باژێرڤانییێن دێرینێن دەڤەرێ هەنە، ئەم ئیرۆ ب شاشی ل قەلەمددەین، ,,السبت" ب عبری، ئەرەبی و سلاڤی ژ بنگەهێ ,,حەفت" یا سنسکریتی ,,ساپتا" هاتییە، پاشی د زمانێ میدی دا بوو ,,هاپتا" و د زمانێ ئوروپی/ رۆژئاڤا دا بوویە ,,سیبن، سیڤن و...". هەروەسا پەیڤا ,,فیردەوس" یا کو ژ بنگەهێ ,,Parideza"ا میدی هاتی و پەیڤا ,,گینو" یا ئەکەدی ب ئەرەبی گۆتنێ ,,جنة" هەرچەندە د زمانێ ئەلمانی، ئنگلیزی و هولەندی دا ,,پارادیس" مایە، لێ د زمانێ کوردی دا بوویە ,,بەهەشت"، کو ژ ,,فاهستا ــ پاهستا" زایە)[1]. هەروەسا دێ بینین پەیڤا (,,ئەن، ئەدین ــ Edin"، ئەڤە ژ جیهانا ئۆلی/ دینی، کو ژ بنگەهێ دەشت چاڤکانییێن خۆ وەردگریت، ژ وێ ئیدیەمێ بەهەشتا ,,ئەدەن" ژی زایە)[2]، کو ئەڤ زاراڤە ژ بنگەهێ

(١) د.جمال رشید، ژێدەرێ بەرێ، ئەڤ پەیڤێن ژۆری ژ ڤان بپ ,,١١، ١٣، ١٤، ١٧، ١٩، ٢٤، ٣٨، ٤٩ و ٥٨" هاتینە وەرگرتن.

(٢) صباح کنجي. ژێدەرێ بەرێ.

بنگەهێ پەیڤا سومەری ,,Edin/ دەشت" و بابلی ,,Pardesu" هاتیە. ب ڤی ئاوایی ئەڤ پەیڤە ,,پەرادیس، فیردەوس و..." کەتیە ناڤ زمانێن دی.

هەروەسا ئەم ئەڤرۆ (پەیڤا ,,نجار ــ Nagar" و ,,ئەدەب ــ Adab" ژی، ب پەیڤێن ئەرەبی دزانین، کو زانا و ڤەکولەر ب فوراتییێن کەڤنێن دەسپێکێ، دزانن)[1]. (بابلیان پەیڤا ,,Daru" یاکو ب ئەرەبی دبێژنێ ,,دەهر" ب هەمان ئانکویا هەروهەر بکارئینایە... هەروەسا دا ببینین چەوا پەیڤێن سومەری و بابلی کەتینە ناڤ زمانێ ئەرەبی، مینا[2]:

سومەری/ بابلی	ئەرەبی
Gassu	جص/ گێچ
naptu	نفط/ نەفت
guhlu	كحول
Torgumanu	ترجومان/ وەرگێر
Qanu/ conon	قانون
tinuru	تنور
Tukanu	دكان
Kalam	أقليم/ دەڤەر
Salmu	صنم/ پەیکەر
Ekallu	هيكل/ قەرقودە

ب ڤی ئاوایی ئەگەر ئەم وەک زمان ل باژێرڤانییێن کەڤن بنێرین، دێ بینین ئەرەبان مفایەکێ مەزن ژ ڤان زمانان کرییە، لێ کوردان ب ترس ڤە و بستە نەکرییە سەرەدەرییێ دگەل زمانێن ڤان گەلان بکەن. کو هەلبەت ئەم ژی وەک ماف میراتگرێن باژێرڤانییێن ڤێ دەڤەرێینە. هەرچەندە رەوشەنبیرێن ئەرەب دانپێدانێ ب هندێ دکەن، کو گەلەک پەیڤێن زمانێن ڤان گەلان کەتینە زمانێ وان، بۆ میناک[3]:

---

(١) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٤ و ٢٨.

(٢) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، ئەڤ پەیڤێن ژۆری ژ ڤان بپ ,,١٠٤، ١٤٦، ١٤٧ و ١٤٨" هاتینە وەرگرتن.

(٣) سلام ابراهيم عطوف كبة ــ السريانية و الترجمة الالية ــ الثقافة الكلدانية، العدد ٦/ ٢٠٠١، من الموقع: www.rezgar.com. *الحوار المتمدن* ــ العدد: ١٠٠٦/ ٢٠٠٤.١١.٠٣.

ئەرەبی	بابلی
أمة	متو
أنا	اناكو
أنت	ت
أنتم	اتونو

ئەگەر ئەم بێژین، بابلی و ئەرەب ژ یەک مالباتن (سامی)نە، گەلۆ ئەڤە هندێ دگەهینیت کورد ژی وەک ملەتەک ئاری (هند و ئوروپی/ هند و گێرمەنی)، کو هەر پەیڤەکا ڤان ملەتان هەبیت، ب خۆ هەروە بکاربینن...؟!

هەڤبەرکرنا زمانێ سومەری و کوردی، مینا[1]:

سومەری	کوردی	وەرگێران بۆ زمانێ ئەرەبی
کور	کور(*)	عميق/ أسفل
دپ/ Dup	دەپ	لوحة
گیش/ گشتو	گشتی	عام
گال/ لو ــ گال	کال، گەورە/ گر	كبير/ الرجل الكبير
ئەی	ئەیوان/ عولی	بيت
نارین	نارین/ نارینک	المغني الناشئ
میر	میر	أمير
نو و نا	نو، نا/ نە	أداة النفي
خا	خۆزگا/ خۆزی	أداة التمني
مە/ Me	مە	ضمير متصل للجمع الاول/ نحن

---

(١) عبدالرقيب يوسف/ ٢٠٠٥. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٩ ــ ٣٤.

(*) هەروەسا خۆداوەند ,,ئیریشکیچال/ Erschkigal ــ چال/ کوور"، کو ئەڤ پەیڤە ,,چال" هێشتا د زمانێ کوردی دا مایە و بوویە بنگەهێ پەیڤا ,,کور/ گۆڕ/ گۆڕستان و...ــ"، ,,ئیریشکیچال" ب خۆ ژی خۆداوەندا جیهانا ژێرە.

گو/ Gu	گا	ثور
مى/ Mi	مێ	امراة
ساگ/ Sag	سەر	رأس
خۆل	خۆڵ	رديئ
نندا/ Ninda	نان	خبز
رن / رانا/ Rana	ران/ فخذ	حضن
زو	زانين	معرفة
سر/ شر	سرود	شعر، ترنيم، انشاد/ غناء
Anbar	عەنبار	مستنقع
ئارا/ Ara	ئارد/ ئار	طحين
Tum	تينى/ دئينى	جلب
Gu-da-a	گۆت/ گازى	منادي
gi	گەرا	رجوع
bar	برين	قطع
كار/ Kar	كارا خۆێ	منجم
كار	كارك/ كار	مستودع
تنا/ tena	تنێ/ تەنيا	شاذ
گى	گەڕان	رجوع
گو	گۆت/ قال	يتكلم
سيپا	سەپان	راعي
زل/ Azl	زێ/ زێراب	المياه الجاري
پو	پتى/ پوى	فم
داگ	دەرگا/ دەرگەهـ	بوابة المدينة

ئەششا	شەش	العدد ستة
da	دگەل	أداه المصاحبة
did	ددو (وەک باکوریان)	العدد اثنان
شو/ سو	چوو	ذهب
کلاما	گلێنە	العين
مە/ مو	م/ من	ضمير للشخص الاول/ أنا

هەڤبەرکرنا زمانێ سومەری و کوردی، مینا[1]:

سومەری	**کوردی**
تی/ تیرا کەڤێن	تیر
تی/ تیرێژا رۆژێ	تیرێژ/ تیرۆژک
گال (مێرێ مەزن)	کال (پیر)/ کالەمێر
گۆ/ گۆد	گا
شو	شو (شوکرن)
تاری	تاری
نامر	نەمێر
دار	دار
کیسک	قیزک/ کیژک/ کچک
موش	مێش
کاکە (برایێ مەزن)	کاک/ کەک
بەن/ کولە	ئەزبەزنی/ ,,بەنیێ خۆدێ"

(١) دحام عبدالفتاح (وەرگێران) ـ *داستانا گلگامێش* ـ دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، دهوک، ٢٠٠٥، بپ٣٦/ ٣٧.

هەڤبەرکرنا زمانێ کوردی و میدی، مینا[1]:

کوردی	میدی
باگا	بەگ
برەیزمان	بریز/ بەریز
زۆرە	زۆرە/ پرە
سپەک	سپلوت/ سەگ
فرەن	فرە/ زۆر
خشایەسە	شا/ پاشا
پرسوا	پەراسو

ب ڤێ هەڤبەرکرنێ ئەگەر مرۆڤ بهێت پەیڤێن „سومەری و زمانین کەڤنێن دەڤەرێ“ دگەل هەمی زاراڤێن دی یێن کوردی هەڤبەرکەت، دیارە دێ هنگی پتر وەکهەڤی بەرچاڤ بیت. ب ڤێ پێداچوونێ پێدڤییە خەمخۆرێن زمانێ کوردی هەڤبەرکرنا زمانێ کوردی وەک (دەنگ، ریتم، پەیڤ، هەڤوک، رێزمان و...) دگەل زمانێن مالباتێن ئاری بکەن. چونکو دەمێ هندێ هاتییە، رەوشەنبیرێن وارێ زمانی دکەنە بارێ خۆ، بەر ب ڤەکولینا زمانێن کەڤنارێن دەڤەرێڤە بچن و ب پەیڤێن دێرینێن کەڤن زمانێ کوردی دەولەمەند بکەن.

(١) Samî Tan – *Rêzman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî* – Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê ،2005 ،R.١٥.

رەوشا دەڤەرێ

هەروەکو ژ (جڤاکا نیولیتی ٦٠٠٠ ــ ٤٠٠٠ب.ز ب ,,برونز، ئاش، هنجار و ئالاڤێن رستنێ" خۆیا دبیت)[١]، مێزۆپۆتامیا شەرگەهەکێ گرنگێ چاندن و ژیانێ بوو. سەربارى ئافراندنا شارستانیان، مینا (شاروکینێ ئەکەدی یێ کو تەوراتێ ب سارگۆنێ ئەکەدی بناڤکری، دامەزرێنەرێ یەکەم ئیمپراتوریا کەڤنا رۆژهەلاتە)[٢]. و سەرباری پێشکەتنا (ئیمپراتوریەتێ ل سەر دەستێ شاهێ ئەکەدی ,,نرامسین ٢٢٥١ ــ ٢٢٥٥ب.ز" گەهشت بوو پلا هەرە بلند...)[٣].

(نرامسین)

ب کورتی ئەڤ دەڤەرا ب مالباتا مرۆڤاتیێ دهاتە بناڤکرن، کو ژ لایێ دیرۆکیڤە بوویە بنگەهێ گەلەک باژێرڤانی (سومەری، ئەکەدی، بابلی، ئاشوری و...) و فەلسەفان. لێ مخابن خەلک و لەشێ جوگرافیێ ژ سەردەمێن کەڤنار تا نهو کەتینە بەر ترپانا هێرشێن داگیرکرنێ. هەروەسا ژی ژ بەر توبۆگرافیا دەڤەرێ بوویە دەردوریا مشەختبوونا ملەتان، دیارە ئەڤە ژی ل

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٦٩.

(٢) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٦.

(٣) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٧. هەروسا (سارگۆنە یێ کو دەولەتێن باژێرێن سومەری کرینە یەک و ب یەکەم ئیمپراتور دهێتە هژمارتن و ئەکەدی دامەزراندی). بنێرە عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣١. هوسا زنجیرا مالباتا سەرگۆن ← سەنحاریب ← ئەسەرحەدون ← ئاشورپانیبال، حوکمرانی کێشایە.

سەر کیستێ خەلکی بوویە، ڤێ هات و چوونێ شەر و تالان پەیداکرینە. ((نرامسین)) مینا (هێرشێن ئاشوریان، ل سەدێ حەفتێ ب.ز و یێن ئەخمینیان ل سەدێ شەشێ ب.ز. شەرێن یونانیان و ئەخمینیان ل سەدێ پێنجی و چوارێ ب.ز، یێن رومانی و ساسانیان ل سەدێ سێ و حەفتێ ب.ز. خەزایێن قەبیلێن ئەرەبی ب بیانویا سەپاندنا ئۆلێ ئیسلامی ژ سالا ٦٤١ێ وەرە، یێن ئەمەویان د ناڤبەرا سەدێ هەشتێ دا، یێن تورکی و ئازەریان د ناڤبەرا سەدێن یازدێ، دوازدێ و سێزدێ دا. هێرشێن مەگولیان د ناڤبەرا سەدێن سێزدێ و پازدێ دا، شەرێن ئوسمانی و سەفەویان د ناڤبەرا سەدێن شازدێ و هەڤدێ دا و یێن ئوسمانی و روسان د ناڤبەرا سەدێن هەژدێ و نوزدێ دا)[١].

ب ڤی رەنگی رەوش وەسا خۆیا دکەت، کو داگیرکرن/ وێرانکرن بەهرا ڤێ دەڤەرێ بوویە، چونکو تنێ (فەروەریا ئیرانی/ پارسی „سێ سەدە“، ئەخمینی „دو سەدە“، ساسانی „چوار سەدە“، ئوروپی/ گریگی „دو سەدە/ د ناڤبەرا سەدێ چوارێ و دوێ ب.ز دا“ و رومانی و بیزەنتیان، „یازدە سەدان“ کێشایە)[٢].

هەروەسا (دەما شاهێ سومەری „لۆگال زاکیزی“ هێرش کرییە سەر باژێرێ „لگش ٢٣٦٥ ــ ٢٣٤٠ب.ز“ چ پەرستگەهـ نەمان هەمی تێکدان و چ ژ شونوارێن باژێرڤانییێ نەهێلان هەمی هەلوەشاندن...)[٣]. بنێرە (ل سەردەمێ ئاشوریان „١١٦ شاهان فەروەری کرییە“، کو ئاسن ئاشکرا بوو و ب راستی وان دەسەلاتەکا ئاسنی ل سەر خەلکی دکر...)[٤]. هەروەکو ژ پەیکەرێن ڤێ باژێرڤانییێ بەرچاڤ دبیت، کانێ چەوا سەرەدەری دگەل خەلکی کرییە. ئەڤ پرۆسێسە ڤەژینە ناڤ هونەرێ وان ژی، چونکو (هونەرێ بابلی هونەرەکێ ئۆلی بوو، وەک چەوا هونەرێ ئاشوری هونەرەکێ شەران بوو، هەروەکو ژ نەخش و سەروسیمایێن کوچکێن وی سەردەمی بەرچاڤ دبیت)[٥].

---

(١) فؤاد طاهر صادق ــ الحضارة القديمة لكوردستان ــ من الموقع: *www.gilgamish.org*، الأربعاء ٢٠٠٧.٠١.١٠.

(٢) مكي جاسم ـ سميراميس... الملكة الاسطورة التي تناساها أحفدها العراقيين! ــ مجلة ميزوبوتاميا العدد ٢/ ٣ *www.mesopotamia.com*.

(٣) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٥.

(٤) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٤٧.

(٥) ل. دیلابورت. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٣٣.

(ژ سالا ١٥٩٥ ــ ٣٢١ب.ز شاهێ فارس کورشێ ئەخمینی باژێرێ بابل داگیر کر و کرە پایتەختێ خۆ، تاکو ل سەر دەستێ ئەسکەندەرێ مەکدونی هاتیە هەلوەشاندن). (ل سالا ٣٣١ب.ز پشتی شکەستنا داریوسێ سیێ، ئەسکەندەر بابل وەک پایتەخت بۆ خۆ ل ئاسیا هەلبژارت و دوبارە پەرستگەها مەردوک ئاڤاکرەڤە)[1].

تو بێژی دەڤەرەکا هوسا دێ چ رەنگێ باژێرڤانیێ لێ مینیت؟! بنێرە (ل نیڤا هزارا سیێ ب.ز رەوشا سەرهلدانا ئیمپراتوریا ئەکەدی یێ کو شاهـ شاروکین ,,سارگۆن“ ژ تێگەها غەدر و رویگۆهورکیێ وەک شێوازەکی یێ کو ڤی شاهی ل سەر خۆدانێ خۆ وەرگرتی، دور نەبوویە، بەری کو بشێت ئیمپراتوریا خۆ دانیت، شاروکینی شاهـ ئەورزبابا یێ کو ئەو ,,سارگۆن“ بخۆدانکری. دایکا سارگۆن وەک بیژی سارگۆن ببوو، ژ بەر هندێ کر بوو د سندوقەکێ دا و هاڤێت بوو د رۆبارێ فورات دا. خۆلامەکێ ئەورزبابا دیت و بۆ شاهی ئینا و گەلەک کەیفا شاهی پێ هات و تاکو ل داوییێ شاهـ کوشتی و چوویە جهێ وی)[2]. (ل داویا هزارا چوارێ ب.ز رەوشا تێکهەلیا ل مێزۆپۆتامیا د ناڤبەرا باژێر، باژێرڤانی و دەولەت ,,باژێر ــ دەولەت“ دا شێوەکێ سەیرێ بوو، نێزیکی شێوازێ قرکرنێ بوو. هەروەکو ڤەکولینێن دیرۆکی بۆ مە ل سەر قوناغێن تێکهەلیا د ناڤبەرا باژێر و باژێرڤانیێن دەسپێکێ دا ل مێزۆپۆتامیا ڤەدگێرێن، ل سەر بنگەهێ هەر یەکێ یا دی دادعویرا و ژناڤبرن. چ رەنگەکێ مەزنێ ترسێ ل ڤێ دەڤەرێ هەبوویە، ژناڤبرنا باژێر یان باژێرڤانی ب هەمی دەزگەهـ، ئۆل، خۆداوەند، سازی و... ڤە)[3]. هەروەکو ژناڤبرنا (باژێرێ نینوی ل سالا ٦١٢ب.ز ل سەر دەستێ میدی و بابلیان ب شێوەکی، کو دەما رابەرێ گریگی کسینوفۆن ب لـەشکرێ خۆڤە د بەر بـاژێری را بـوری، نـەزانی جـهێ بـاژێری کیژکە)[4]. زێـدەباری

(١) ل. دیلابورت. ژێدەرێ بەرێ، بپ٦٥.

(٢) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٢٩.

(٣) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٣٩. (وەک چەوا چارەنڤیسێ سومەریان بەرامبەر ئەکەدی، بابلی و ئاشوریان بەرچاڤ دبیت، وەسا چارەنڤیسێ مسرێ بەرامبەر فورس، گریگ و رومانیان بەرچاڤ دبیت. عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٨٠) و چەوا سومەریان خۆ ب سەر باژێرڤانییا نیولیتی دادای وەسا ئەکەدی و بابلیان ژی خۆ بسەر باژێرڤانییا سومەری دادا.

(٤) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٩٤.

ژناڤبرنا باژێرێن کەڤنێن ڤێ دەڤەرێ، کو ‹ژ بەر ئەگەرێن ئابۆری، ئۆلی، جوگرافی و لەشکری باژێرێن ,,سومەر، ئەکەد، لگش، کیش و بابل" ژی ژناڤچووینە›[1].

(دەروازێ ئیشتارێ)

هەروەکو ژ دوکۆمێنت و بەلگەیێن دیرۆکی بەرچاڤ دبیت، لێکگۆهورینا خۆداوەندان د ناڤبەرا شاهان دا هەبوو، هەروەکو ژ ڤێ نامێ بەرچاڤ دبیت: ‹شاهێ میتانی تشرنا کاغەزەکی بۆ فیرعەونێ مسرێ ئەمنوفسێ سیێ فرێدکەت، دیار دبیت، فیرعەونی ژانێن ددان ئێشانێ گرتییە، ب لەز شاهێ میتانی خۆداوەند ئیشتار بۆ چارەکرنا ددانێ وی فرێکر. ژ ڤێ کاغەزێ خۆیا دبیت سەردانا ئیشتارێ بۆ مسرێ نەیا یەکێ بوویە›[2].

(دەروازێ

دیارە ئەڤە و گەلەک سەدەمێن دی بووینە ئەگەرا پێشنەکەتنا ڤێ دەڤەرێ، کو ئەڤرۆ نەبیتە سەرکێشا جیهانێ. هەروەسا هەر باژێرڤانیەکا نەشێت خۆ دگەل سەردەمی نووژەن بکەت و بگۆنجینیت، نەشێت بەردەوامیێ ب گەشبوون و ژیێ خۆ بدەت. ب ڤی ئاوایی یێ ڤێ رەوشێ دگەل گریگ و باژێرڤانیێن ئەڤرۆ یێن پێشکەتی هەڤبەر بکەت، دێ بۆ دیار بیت، کو ئەڤ دەردەسەریا ,,سیاسی، ئابۆری، سروشتی و..." ب سەرێ ڤێ دەڤەرێ هاتی، تراژیدیەکا دیرۆکیا بەرچاڤە. راستە بەلکو گەلەک ملەت هاتینە ژناڤچوون و تالانکرن، بەلێ هەلوەشیان و ژناڤچوونا ب سەرێ ڤێ دەڤەرێ هاتی د جیهانێ دا تشتەکێ قەتلازییە. ‹ئەڤ تێکهەلیا هوڤانەیا د ناڤبەرا باژێرڤانیێن سومەر،

---

(١) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٩٥.

(٢) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٥٨.

بابل و ئاشوریان دا هاتیـیه کرن، هەر یەکی یا دی ژناڤبرییە و کولتور و باژێرڤانی تێکدراینه. ئانکو هەڤبەندییا د ناڤبەرا وان دا نه یا بازرگانی یان رەوشەنبیری بوویه، بەلکو هەلوەشیان و ژناڤبرن بوو...)[1].

کوشتن و غەدرا ل سەر ئاستێ خۆینێ مینا (شاهێ ئاشوری توکولتی نینورتا یێ کو کورێ وی کوشتی، شاهـ سەنحاریب یێ کو کورێ وی کوشتی. شاهـ شەمش شموکین یێ کو برایێ وی کوشتی، شاهـ شیرویه یێ کو بابێ وی کیسرای کوشتی، خەلیفه مەئمون یێ کو برایێ وی ئەمین کوشتی، خەلیفه المنتصر یێ کو ب دەستێ بابێ وی خەلیفه المتوکل هاتیـیه کوشتن و...)[2]

(نەخشێ زنجیرەکا شەران ل سەردەمێ ئاشوریان)

(,,شەمس شموکین" تەمەرد ل سەر برایێ خۆیێ بچوک ,,ئاشور پانیپال ٦٥٢ ــ ٦٤٨ب.ز" ل بابل کر... پانیپال ل سەر برایێ خۆ زال بوو، شەمس شموکینی کوشت و باژێرێ بابل هاته سۆتن. دیلاکروای کەڤالەکێ زەیتی ب ناڤێ ,,مرنا سەردیناپال" ب هووری و کووری ل سەر ڤێ بویەرێ چێکر، کو نهو ل موزەخانا لوڤەرا پاریسه. پشتی نێزیکی ١٥٠٠ سالان ل سەر سۆتنا بابل، هەمان تشت دەمێ مەئمونێ کورێ رەشید (٨١٣ ــ ٨٣٣ز) هێرش کرییە سەر برایێ خۆ ئەمین... بەغدا هاته سۆتن...)[3].

هەلبەت (کەتنا بەغدا مەزنترین تراژیدیا رەوشەنبیریا دەڤەرێ بوو، تاکو رۆبارێن ئاڤێ ژ بەر رەنگێ نڤیسینا پەرتووکان شین ببوون)[4] و هەروەکو (جورجی زێدان

---

(١) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٢.

(٢) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٧٤.

(٣) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٥٤.

(٤) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٦٨.

نڤێسی سالا ١٢٥٨ز دەمێ ,,کوچەرێن" مەگولان ب سەرۆکاتی‌یا هولاکوی بەغدا گرتی، پەرتووکێن وێ هاڤێتنە رۆبارێ دجلە. پەرتووکخانە ژی کرنە ئاخۆر و گوڤێن هەسپان)[1]. (پشتی کەتنا ڤی باژێری ــ بەغدا ــ ب دەستێ هولاکوی، دوازدە ,,١٢" جارێن دی باژێر هاتی‌یە هەلوەشاندن، ئەڤ چەندە ل سەر گەلەک باژێرێن دەڤەرێ ,,هەولێر، کەرکوک، موسل و..." دوبارە بوویە)[2].

بنێرە باژێرەکێ مینا (هەڤلێرێ چەوا کەتە بەر سەرکوتکرنا شەرێ د ناڤبەرا ئەسکەندەرێ مەکدونی و لەشکرێ ئیمپراتوریا فارسی دا و پاش سەرکوتکرن ل دەما مەگولی داگیرکری و...)[3]. دیسان دوبارە کەتنا باژێرێ (موسل ل سەر دەستێ مەگولان ل سالا ١٢٦١ز پشتی کەتنا باژێرێ بەغدا ل سالا ١٢٥٨ز هاتە هەلوەشاندن)، ئانکو شەرێن ,,هولاکوی، تەتەر، مەکدونی، سەفەوی، ئوسمانی و..." بووینە ئەگەرا ژناڤبرنا کولتورێ ڤێ دەڤەرێ. ئەڤ شەرێن گرانێن د ناڤبەرا ئوسمانی و سەفەویان دا کەتینە ڤێ دەڤەرێ، بەهرا پتر ل سەر ئاخا کوردستانێ بوون. ژ ئەنجامێ ڤێ رەوشا دژوار (ل دەسپێکا سەدێ نوزدێ تاعون، لێسەر و لەشکرێ ئوسمانی ب سەر بەغدا دا گرت، د ئەنجامێ ڤێ هەوێ دا رۆژانە ١٥٠٠ تا ٣٠٠٠ کەس دمرن...)[4].

هەروەکو (علی میر فطروس نڤێسی، هێرشێن ملەتێن کوچەرێن کەڤیرنشین ,,بدو الصحاري" مینا ئەرەبان، سەلجوکیان، قەرەخەتائیان، مەگولان، تەیموریان، تورکمانان، تورکێن غوز و... بوونە سوج و سەدەمێ شکەستنا سکرێن ئاڤدێریێ، ژناڤبرنا چاندنێ و پیشەسازیێ، سۆتنا پەرتووک و پەرتووکخانان، مشەختبوونا فەیلەسوف و هزرڤانان... و بەلاڤبوونا پێوەندیێن پاشکەتی و خێلەکی. ب کورتی سۆتنا پەرتووکان ل جەم کوچەرێن کەڤیرێن ئاسیا ناڤەراست، ل جەم مەگولان، سەلجوکیان، تورکێن غوز، ئوسمانلیان و... کارێ هەرە بەرچاڤ بوویە)[5].

---

(١) عبدالرحمن مزۆری ــ فەیروزێ فەیلیێ ئەهاوەندی و شیکرنەکا دیرۆکی ــ *کوڤارا هاڤیبون*، هژمارا ١١، ٢٠٠٢، بەرلین/ ئەلمانیا، بپ٥٨.

(٢) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٨٠.

(٣) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٤٠.

(٤) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٣٧.

(٥) عبدالرحمن مزوری. ژێدەرێ بەرێ، هـ١١، بپ٥٧.

هوسا مێزۆپۆتاميا ب هەمی رامانێن خۆڤە هاتە شەلاندن، سەرەڕای کاودانێن سیاسی یێن سروشتی ژی هاتینە سەر، وەک کارتێکرنا کەشێ دەڤەرێ ل سەر رەوشا ژیانێ و ئاڤرابوونا دجلە و فوراتی و گۆهورینا دەرێژا وان ژ جهەکی بۆ یێ دی. ڤێ دیاردێ باژێر ژناڤبرینە و هندەک ژ نوو چێکرینە، مینا (باژێرێ الرماحیە یێ کو دیرۆکا وی د زڤریتە سەدێ چواردێ ژ بەر گوهرینا دەرێژا فوراتی و شەران ژناڤچوو...)[1].

بنێرە چەوا (ابن الأثیر „سەدێ دوازدێ ز." و خیر الدین الزرکلی ڤەدگێڕن: ب فەرمانا خەلیفە المستنجد بالله العباسی „١١٦٠ ــ ١١٧٠ز" پەرتووکخانا القاضی ابن المرخم کو پەرتووکێن أخوان الصفا... تێدا بوون، هاتە سۆتن! دیسان هێژا شجاع الدین شفا ڤەدگێڕێ، ب فەرمانا هەمان خەلیفێ ناڤبری، دەسنڤێسێن پەرتووکێن ابن سینا سالا ١١٦٠ز ل بەغدا هاڤێتنە ئاڤێ)[2]. هەروەسا دەما (هولاکویی بەغدا داگیرکری خەلیفێ داویێ المعتصم نەکوشت تاکو هەمی گەنجین، سامان و تشتێن بها گرانێن وان ٥٠٠ سالێن دەسەلاتیا عەباسییا ب دەسخۆڤە ئێخستین، هەمی ناڤبری ژ خەلیفە المعتصم وەگرتن و پاشی کوشت)[3].

(جورجي زیدان نڤێسیە، ل جەم بوسلمانێن بەرێ بژلی قورئانێ چ تشت هەژی هندێ نەبوو بێتە خواندن، لەوان سۆتاندنا پەرتووک و پەرتووکخانێن وەلاتێن فارس، مسرێ و هندستانێ، ل جەم وان کارەکێ ئاسان و رەوا بوو. چونکو دەما تەیسەفۆن „مەدائین" پایتەختێ ساسانیان کەتیە بن دەستێ سعد بن أبي وقاص، پەرتووکخانێن وێ ژ پەرتووک، نڤێسین و باوەرنامان یا مشت بوو، سەعەدی سەبارا ڤان پەرتووکان کاغەزەک، بۆ خەلیفە عمر بن الخطاب هنارت. د بەرسڤێ دا عومەری گۆتێ، هەمیان پاڤێژە ئاڤێ! ئەگەر تشتەکێ باش د وان پەرتووکان دا هەبە، ئەو د قورئانێ ژی دا هەیە. لەوان پێدڤی ناکە، ئەگەر نەبە ژی ئەو بکێر مە نایێ. دیسان پێدڤی ناکە، لەوان سعد بن أبی وقاص هەمی سۆتن یان هاڤێتنە ئاڤێ!)[4].

---

(١) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٩٦.

(٢) عبدالرحمن مزوری. ژێدەرێ بەرێ، هـ١١، بپ٦١.

(٣) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٤٠٨.

(٤) عبدالرحمن مزوری ــ قارەمانێ کورد فەیروزێ فەیلیێ نەهاوەندی ــ *کوڤارا هاڤیبون*، هژمارا ٩، ٢٠٠١، بپ١٠٨، بەرلین/ ئەلمانیا، بپ١٠٨.

(الجاحظ عمرو بن بحر ,,سەدێ نەهێ ز" نڤێسی‌یە، جارەکێ عمر بن الخطاب پەرتووکەک دابوو نڤێسین دبێژن سەرهاتی‌یا ,,دانیال" بوو. ابن الخطاب ئەو پەرتووک بۆ پێغەمبەری بر، پێغەمبەر زۆر پێ غەیدی و تێکچوو، هەتا رویێ وی سۆر وەرگەڕا... ئینا ابن الخطاب هنەک ,,حۆتک!" ل وی کەسێ پەرتووک نڤێسی دان، گۆتێ زوو ب ئاڤا گەرم و هریێ بشو، نەهێلە ژی کەسێ دن وێ بخۆنە! دور نینە ئەڤ هەلویستێ پێغەمبەری بەرامبەر پەرتووکان، کار ل هەلویستێ عمر بن الخطاب دەمێ بوویە خەلیفە کر بیت)[1].

(دەما عمرو بن العاص باژێرێ ,,ئەسکەندەریە" سالا ٦٤١ز ل مسرێ گرتی، کاغەزەک بۆ خەلیفە عمر بن الخطاب سەبارا پەرتووکێن وێ هنارت، د بەرسڤێ دا خەلیفەی گۆتە عمرو بن العاص، ئەگەر ناڤەرۆکا وان پەرتووکێن یونانی مینا ناڤەرۆکا پەرتووکا خۆدێ بە، ئەم هەوگار نابین. چونکو مە پەرتووکا خۆدێ هەیە، ئەگەر نە وەک وێ بە ئەڤە زیانبەخشن و دڤێ ژناڤ بچن. لەوان عمرو بن العاص هەمی سۆتن، دبێژن شەش هەیڤان گەرماڤێن مسرێ ب وان پەرتووکان دهاتنە گەرمکرن)[2].

(حسن الامین نڤێسی‌یە، سالا ١٣١٩ز سولتانێ ئیلخانی أبو سعید کوڕێ أولجایتو خدابندە، ل باژێرێ ,,تەڤرێز" نوژدار و دیرۆکڤانێ مەزن رشید الدین فضل الله الهمدانی خۆدانێ پەرتووکا: جامع التواریخ... کوشت، پەرتووکخانا وی ژی نێزی پێنجی هزار ٥٠٠٠٠ پەرتووکان تێدابوون، گش شەوتاندن!

قاضی أحمد قمي نڤێسی‌یە، ئوسمان پاشا قومانداری تورکێن ئوسمانی، پرانیا پەرتووک و پەرتووکخانێن باژێران ,,تەڤرێزێ" دگەل قەیسەری‌یا وێ سالا ١٥٨٥ز سۆتن!)[3]. (خۆدانێ پەرتووکا ,,ملاحظاتی در تاریخ ایران" نڤێسی‌یە، ئەرەبین بوسلمان د هێرشا ئیرانێ دا ژی، ژ هەمان سیاسەتا ئاگری و سۆتنێ لشت و مفا دیت، تا پەرتووکێن باژێرێن رەی، جوندیشاپور، خەوارزم... گش شەوتاندن! ئەرێ ما ئەوێ پەرتووکان دسوژن، مرۆڤان ژی نا سوژن؟!)[4].

---

(١) عبدالرحمن مزوری. ژێدەرێ بەرێ، هـ١١، بپ٥٩.

(٢) عبدالرحمن مزوری. ژێدەرێ بەرێ، هـ٩، بپ١٠٨.

(٣) عبدالرحمن مزوری. ژێدەرێ بەرێ، هـ١١، بپ٥٨ ــ ٥٩.

(٤) عبدالرحمن مزوری. ژێدەرێ بەرێ، هـ١١، بپ٦٤.

(ابن الأثير ,,سەدێ دوازدێ ز" نڤێسیـیە، پشتی شكەستنا مجد الدوله البویهي بەرامبەر سولتان مەحمودێ غەزنەوی ــ ,,غەزنەوی ژ كوچەرێن توركێن غوز بوو.ع.م" ــ سالا ١٠٢٩ز، باژێرێ ,,رەی" كەتە بندەستێ ئەڤێ داویێ، بژلی سەربڕینا گشتی، وێرانكرنێ و... سولتانێ ,,غەزنەوی" پەرتووكێن فەلسەفێ، ستێرناسینێ، پەرتووكێن المعتزلة و... هەموو سۆتن! سەد بارێن پەرتووكان ژی تالانكرن! ب ریوایەتا خۆدانێ مجمل التواریخ ,,پێنجی" خرارێن پەرتووكێن رافظیان و باطنیان... وی دەمی هاتنە شەوتاندن. هەر وان كوچەرێن غوز سالا ١١٥٣ز باژێرێ نیشاپور ,,نیسابور" وێرانكر، پەرتووكخانێن وێ گش سۆتن! خۆدانێ پەرتووكا ,,راحة الصدور..." هەڤچاخێ وان بویەران بوو ,,١١٦٠ز مرییە" دبێژێ، وی سەردەمێ ,,حەفت" پەرتووكخانە ل نیشاپور هەبوون، گش شەوتاندن!)[1].

هەرچەندە سەردەمێ عەباسیان ب (رێنیسانسا) ئەرەبی دهێتە بناڤكرن، بەلێ ئەو كریارێن وان ل دژی رەوشەنبیر، روناكبیران و... ل وی سەردەمی كرین، ناهێنە پیڤان و كێشان. (هێژا محمد عبدالحمید نڤێسیـیە، پەرتووكێن فەیلەسوفێ موعتەزلی ابراهیم بن سیار النظام، كو سیهـ و نەهـ ,,٣٩" پەرتووك و نامیلكە نڤێسیبوون. هەمی د سەردەمێ خەلیفە المتوكل علي الله العباسي دا ,,٨٤٩ ــ ٨٦١ز" هاتنە ژناڤبرن!

پەرتووكێن هزرڤان أحمد بن یحیی الراوندي، كو ب ریوایەتا المسعودي و ابن خلكان سەد و چواردە پەرتووك نڤێسیبوون. د سەردەمێ هەمان خەلیفەی دا، ب ئاگری یان ب ئاڤێ ژناڤچوون!)[2]. هەر (نڤیسەرێ ناڤدار ابن المقفع دانەرێ پەرتووكا ,,كلیلة ودمنة" ب فەرمانا خەلیفە المنصور هاتە كوشتن و...)[3] و (الخلیفه المقتدر بوو یێ هزرمەند، فەیلەسوف و هەلبەستڤانێ سوفی الحلاج ,,حسین بن منصور الحلاج" ب گۆنەهباریا گاوری و زەندەقێ سێداردای)[4] و هەروەسا (كرین و فروتنا پەرتووكێن حەلاجی هاتنە قەغەكرن)[5]. دیسان (سۆفیێ مەزن روزبهانێ بەقلی ,,سەدێ دوازدێ ز"

---

(١) عبدالرحمن مزوری. ژێدەرێ بەرێ، هـ١١، بپ٥٨.

(٢) عبدالرحمن مزوری. ژێدەرێ بەرێ، هـ١١، بپ٦٤.

(٣) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٩٠.

(٤) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٥٦.

(٥) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٥٩.

نڤێسی، حسين بن منصور الحلاج پتر ژ هزار پەرتووکان نڤێسیبوون. پرانیا وان ل بەغدا ب فەرمانا خەلیفێ عەباسی المقتدر بالله ,,٩٠٨ ــ ٩٣٢ز" هاتنە شەوتاندن!) [١]، (ل سالا ٣٥٤ێ مشەختی مەزنترین هەلبەستڤانێ ئەرەب أبو طيب المتنبي، کوڕ و هەڤالێن وی هاتنە کوشتن) [٢] و (پشتی أبو جعفر المنصور مری، کوڕێ وی المهدی هاتە سەر دەسەلاتێ و کارێن وی یێن هەرە دوڕندانە سەرکوتکرنا زەندەکیان ,,زەندەقی" بوو... کو گەلەک ژ وان هەلبەستڤان، فەقە و ڕەوشەنبیر بوون) [٣].

ب ڤێ بۆچوونێ هنداکرنا سامانێ ڤێ دەڤەرێ ل سەر ئاستێ شونوار، بەلگەیێن کەڤنێن دیرۆکی و لپنێن دەستورێن حەمورابی زیانەکا مەزن ب کولتورێ مرۆڤاتیێ کەت. ژبلی دزین، کرین و فروتنا ڤەرێژێن ڤێ دەڤەرێ، پرانی ل سەر ئاستێ تابوکرنێ/ Tabu ژ لایێ هەر دەسەلاتەکێ هاتبا سەر فەروەریێ چ وەک سیستەمێ ئۆلی یان سیاسی دهاتە کرن.

حەران

ل سەردەمێ سومەریان سێ جهێن پیرۆزێن پەرستنێ هەبوون (ئوروک ــ Uruk، نیپور ــ Nippur و ئورفا/ حەران ــ Haran) [*]. حەران ژی باژێرەکێ دیرۆکیێ گرنگە، ڕەنگە گەلەک ڕەوشەنبیر و روناکبیرێن کورد هەر ب بەر گوهی نەکەت بیت. ئەڤ باژێرێ (شاهێ بابلی نابونائید ,,٥٥٦ ــ ٥٣٩ب.ز" د خەوێ دا سروش بۆ ژ خۆداوەندی هاتی و فەرمان پێدای پەرستگەها سین خۆداوەندێ هەیڤێ لێ/ حەران ئاڤا بکەت) [٤]. هوسا حەران بۆ سەنتەرەکێ/ خەلەکەکا گرنگا رۆژهەلات و رۆژئاڤا (یونان). خەلکێ دەڤەرێ وەسا هزرکریە ئەڤ باژێرە جهێ ئیبراهیم پێغەمبەرە، هەروەکو د ئنجیلێ دا بەرچاڤ دبیت، دەما ستیڤانوس بەرسڤا سەروکێ قەشان ددەت و دبێژیت:

---

(١) عبدالرحمن مزوری. ژێدەرێ بەرێ، هـ١١، بپ٦١.

(٢) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٦٢.

(٣) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٢٧.

(*) دبێژن ئیبراهیم پێغەمبەر ژ ئور چوویە حەران، کو بنگەهێ پەرستنا خۆداوەندا هەیڤێ ,,نانا" بوو. بنێرە باقر یاسین ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٣.

(٤) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٢.

«گەلی باب و برا گۆهێ خۆ بدەنە من، خودایێ مەزناهییێ بۆ بابێ مە ئیبراهیمی یێ دیار بووی، دەمێ ئەو ل وەلاتێ ,,د ناڤبەرا هەردو رۆباران دا“ بەری بچیتە حەران و لێ بژیت. کارێت هنارتیان/ پشکا ٢/٧)، هەروەسا سین ـ Sin خۆداوەندێ هەیڤێ لێ ژیایە، ژ بەر هندێ شێوێ درستکرنا باژێرێ مینا هەیڤێ بوویە.

خەلیفە عومەرێ کورێ عبدالعزیز نەخۆشخانا خۆ بر بوو وێرێ و خەلیفە مەروانێ دوێ کوچکا خۆ ل حەران ئاڤاکر بوو، کو نێزیکی دەهـ میلون دەرهەم لێ مەزاخت بوون. ل سەر دەرگەهەکێ کەلێ ناڤێ ,,مانی“ تێکولا بوو، ئەڤە هندێ دگەهینیت، کو تا ١٠٦٣ز ناڤبری فەروەری ل وێرێ کرییە، سێیەم مەزنێ وێ بنەمالێ بوو و سەردەمێ ,,فاتمیان“ گەلەک گرنگی پێدایە.

باژێرێ (حەران و نوسەیبین) ل دەسپێکا سەردەمێ عەباسیان رولەکێ رەوشەنبیرییێ گرنگ هەبوو، ئانکو دهێتە گۆتن، کو ل وی سەردەمی مەلبەندەکێ رەوشەنبیری و دوەم خواندنگەها فەلسەفی پشتی ئەکادیمیا پلاتونی بوویە. تاکو هندەک بۆچوون هەنە دبێژن رێبازا ,,پلاتونیا نوو“ ژی ل ژێر کارتێکرنا فەلسەفا مانیان بوویە و گرنگترین سەنتەرێ وەرگێرانێ یا ئیسلامی بوویە.

ب کورتی حەران سەنتەرەکێ گرنگێ رەوشەنبیری بوویە و رولەکێ گرنگ بۆ وەرگێرانا کولتور و فەلسەفێ ژ کلدانی، فارسی و یونانی بۆ خەلکێ دەڤەرێ دیتییە. دیارە ل ژێر کارتێکرنا وان تێگەها ,,گینوسی ـ معرفة“ ل ناڤ مەسیحیەتێ پەیدابوو[١].

,,مانی ئومانیس ٢١٠ ز ل حەران ژدایکبوویە“[*] مانی هەر زوو ب ئۆلێ زەردشتی داخبار بوویە[٢]. (مانی دڤیا پێڤاژویا زەردەشت د چارچوڤێن میدیان دا ڤەژینیت، بەلێ قەشێن ساسانییێن پاشڤەمای هەر زوو ئەو کوشتن.

---

(١) فوئاد عبدالرحمن. ژێدەرێ بەرێ.

(*) مانی یەک ژ ملەتێن کەڤنێن خۆەجهێن نوکە یێن ئازەربیجانا ئیرانێ بوو، د ناڤبەرا سەدێ دەهێ و حەفتێ ب.ز دا دهێتە نیاسین، ناڤێ وان د پەرتووکا پەیمانا کەڤن دا دەباز بوویە، مانی هەڤسوییێن ئاشوری و دەولەتا ئارارات بوون. بنێرە: کورد وکوردستان في الموسوعات العالمية ٩ الى ٢٠. من الموقع: *www.gilgamish.org*.

(٢) فوئاد عبدالرحمن. ژێدەرێ بەرێ.

ب ڤێ تێگەهشتنێ (کوشتنا مانی، سوکرت و عیسای تێگەهـا سوفیزمێ پەیدا کر...
ژ بەر هندێ سەردەمێ کلاسیکی ٥٠٠ب.ز ــ ٥٠٠ز ژ ڤالاتییێ پەیدا نەبوویە، بەلکو گرێدایی هەر پێنچ پەیوەندیێن بها ,,گرانێن کونفوشیوس، راهێنانێن بودای یێن خۆ رزگارکرن ژ ئێشانێ، سنجێ بلند و مرۆڤێ ئازادێ زەردەشتی و سنجێ زانینا زاتیێ سۆکراتی" بوون)[1]. هەروەسا ژ بەر دژواریا کارتێکرنا ئیدیولۆگیا مانی (گینوسی) کار ل سەر تەڤگەرا ئەدەبیاتا رومان ژی کر.

مانی کەتی‌یە ژێر گڤاشتنا دو دەسەلاتان یا یەکێ فارسی ل سەردەمێ ,,بارام" و یا دوێ ل سەردەمێ ئیسلامێ ل چاخێ ,,عەباسیان ــ عەباسێ یەکێ". د ناڤبەرا هەلوەشیانا دەولەتا ئەمەوی و دامەزراندنا دەولەتا عەباسی دا، مانی گەلەک خەبات کر هزرا خۆ بەلاڤ بکەت. ل سەردەمێ خەلیفێ عەباسی (المهدی) وەزارەتەک ب ناڤێ (دیوان الزندقة) بۆ دژاتی و ژناڤبرنا هزرا (زەندەقی ــ زەندەکی ــ زیندگی ئانکو دونیایی و علمانیەتا وی سەردەمی) دامەزراندن بوو. کو هەر زوو خەلیفێ عەباسی (المأمون) بریار دا وەرگێرا بیرا ئیدیالیستێن رۆژئاڤا ب تایبەتی یێن پلاتونی بەرامبەر تەڤگەرا مانیان وەرگێرنە سەر زمانێ ئەرەبی[2]. ژ بەر هندێ ناڤێ پلاتونی د ناڤ کوردان دا یێ بەلاڤە، هەروەکو د هەلبەستەکا خانی ژی دا ,,ناڤێ پلاتونی" دەرباز دبیت:

بازارێ بکـەت ژ بۆ فلاطون
مەجموعێ خەزائینێ دقارون[3].

لێ بەلی شونوار و بەرماییێن ڤێ دەڤەرێ گەلەک ب قەتلازی بەرچاڤ دبن، چونکو هەروەکو د سەرمەرا بوری تالان و وێرانکرنا دەڤەرێ تەر و هشک پێکڤە سۆتینە، مینا (د.محمد ملایری نڤێسی‌یە، سالا ٩٢٣ز ل بەر دەرگەهێ گشتییێ بەغدا میناکەکێ ,,مانی" ــ دور نینە ب دەست هاتبیتە کێشان. ع. م ــ دگەل دوازدە جوهالێن پەرتووکێن وی، ب فەرمانا خەلیفە المقتدر بالله العباسي ,,٩٣٢ز" هاتنە شەوتاندن، گەلەک میناک، نەخش

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٠٥.
(٢) فوئاد عبدالرحمن. ژێدەرێ بەرێ.
(٣) أحمد خاني ــ *مم و زين* ــ م. ب. رودنكو، موسكوا ١٩٦٢، ص٦١.

و نیگارێن پەرتووکان... ب زێڕ وزیڤی هاتبوونە نەخشاندن، ب سۆتنا وان زیانەکا مەزن ب هونەر و زانستێ ئیرانێ و جیهانێ کەت)[1].

(ابن خلدون (سەدێ چواردێ ز.) نڤێسیە، پشتی وەلاتێ فارس هاتیە ڤەکرن (داگیرکرن)، ب فەرمانا عمر بن الخطاب پەرتووکێن وان و پەرتووکێن فارسان هاتنە ژناڤبرن، لەوان زانین و زانستێن وان نەگەهشتنە مە.

دەولەتشاهێ سەمەرقەندی (سەدێ پازدێ ز.) نڤێسیە، والیێ باژێرێ نیشاپور ـ نیسابور عبدالله بن طاهر بن الحسین الخزاعي! فەرمان دا هندی پەرتووکێن عەجەم و زرادەشتیان ل ویلایەتا خوراسان هەنە، هەمیان ب سۆژن! و حاجی خەلیفە (سەدێ هەڤدێ ز.) نڤێسیە، سعد بن أبي وقاص ب فەرمانا خەلیفە عمر بن الخطاب، پەرتووکێن ئیرانێ پشتی ڤەکرنێ هاڤێتنە ئاڤێ یان سۆتن! د جهەکێ دن دا ژی نڤێسیە، چ پەرتووکێن د سەردەمێ ڤەکرنێ دا ب دەست ئەرەبێن بوسلمان کەتین، گش سۆتن!)[2] و (مرۆڤ دشێت بێژیت، ئەو وێران و ژناڤبرنا مرۆڤاتیێا ل مێزۆپۆتامیا هاتیە کرن. ل چ وەلاتێن دی نەهاتیە کرن)[3].

ژ بەر رەوش و پەروەردەیا جودا ــ جودا یا "نەتەو، رەوشت، ئۆل، عەقل و دەسەلاتێ" ل دەڤەرێ ب هزاران سالان کوشتن، برین و ژناڤبرن، گەلەک شێوێن نەخۆشی و نەخۆێندەواری پەیداکرن، کو هەردەم ئۆل گۆهورین، نەتەوە گۆهورین، عەقل گۆهورین و سیستەم گۆهورین، مرۆڤەکێ بەردەوام د گۆهورینێ دا چێکر. ڤێ شۆپێ کەساتیەکا تایبەت ل ڤێ دەڤەرێ چێکریە، ژ بەر ڤی یەکێ وەسا د نەهشیا خەلکی دا هاتیە چاندن، کو هەردەم د سەقایەکێ ترس و سەهمان دا بژیت. لەورا تاکو ل دەمێ کەنیێ ژی هەر ترسەکا دگەل هەی و دوعا دکەن ,,خۆدێ خێر کەت". ڤێ دیاردێ د سترانێن مە ژی دا ,,ئەی فەلەک، قەدەرێ، ئای دل و..." دەنگڤەدایە و کارتێکرن ل سەر هەلبژارتنا رەنگێن جلکا ژی کریە ,,ڕەش، گەور، رساسی و...".

---

(١) عبدالرحمن مزوری. ژێدەرێ بەرێ، هـ١١، بپ٦٣ ــ ٦٤.

(٢) عبدالرحمن مزوری. ژێدەرێ بەرێ، هـ١١، بپ٦٣.

(٣) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٥.

ئانكو د سایكولوژیا خەلكێ دەڤەرێ دا وەسا هاتییە چاندن، كو ترس ژ هەر تشتی هەبیت. ڤی سەروبەری كارتێكرن ل سەر ئاستێ كولتوری „ئۆلی، شونوار، زمان و هونەرێ“ ژی كرییە. ب گەلەمپەری ڤێ دیاردێ نەهێلایە وەک زنجیرەكا بەردەوام هێلێن میتۆلۆگی، فەلسەفی و رەوشەنبیری درێژیێ ب هزرێن خۆ بدەن. چونكو بابكالێن ڤێ دەڤەرێ ل سەر هەر تشتی (ئۆل، فەلسەفە، كولتور و...) نڤیسییە و دیرۆكا ڤێ دەڤەرێ ژی مینا زنجیرێ ب سەرێكڤە گرێدایی بوویە و ئەڤ زانیارییە د سینگێ دیرۆكا خۆینەلویا ڤێ دەڤەرێ دا هاتینە پاراستن. لێ بەلێ لەهییێن دیرۆكا زۆردار هەر تشت ترپانەكرییە، گەمار و بێدادیەكا مەزن ب سەرێ ڤێ دەڤەرێ هاتییە! گەلەک ژ خەلەكێن دیرۆكێ ڤەتاندینە، ژ بەر هندێ دیرۆكا مە نەشیایە قوناغ ب قوناغ خەلەكێن پێشداچوونا خۆ ب سەرێكڤە گرێدەت. ڤێ بەردەوامیا چاندنا كینا رەوشتەكێ تایبەت بۆ خەلكێ دەڤەرێ چێكر، كو تولڤەكرنا دوڕندە ببیتە شێوازەكێ ژیانی. هەروەكو چەوا رژێما سەدام حوسێن كێمیا و ئەنفال ل سەر خەلكێ كوردستانێ سەپاندین. ئێدی ئەگەر مرۆڤێ كورد „یێ ڤێ دەڤەرێ“ هەست ب كێماتییێ بكەت یان كر بیت ژی، ئەڤ رەفتارە هەروە نەهاتییە.

چونكو ملەتێ مە ل سەر ئاستێ سیاسی، جڤاكی و كولتوری پەناگەهەک نەبوویە ب خۆ بكەتە پشت. ئەڤە ژی ژ دەنگێ مەلویل و خەمگینێ فەرهنگا (تراژیدیا ل رۆژهەلات هاتییە كرن ژ كوڤانێن حەلاجی بەرچاڤ دبن و كوشتنا داخواز و هیڤیا د داستانێن قیس ولیلی، فەرهاد وشیرین و مەم وزینێ دا بەرچاڤ دبن، ئانكو ئەڤ پێڤاژۆیە ژانگرتنێن باژێرڤانییا رۆژهەلات خۆیا دكەت)[1]. ئێدی ئەگەر تنێ گەلی، نهال، رۆبار و چیایێن مێزۆپۆتامیا هاتبانە زمان دا شێن ژانگرتنێن رەوشەنبیر، هزرڤان، سیاسەتمەدار و هەژارێن ڤێ دەڤەرێ بۆ مە ڤەگێرن.

ب ڤان پاشخانێن دیرۆكی بۆ مرۆڤی خۆیا دبیت، كانێ بۆچی باژێرڤانییا (فەلسەفە و ئیدیولۆگی) یونان و رومان هاتنەپێش و باژێرڤانییا (بوزیەت، كونفوشیوس، ڤیدا و

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٩٧ ــ ٢٩٨.

„ئاڤێستا“[*] زەردەشتیەت) مێزۆپۆتامیا، ئیرانا کەڤن، هند و چین پاشڤەمان؟ سەرباری دیالۆگا باژێرڤانیێ ــ کو یونان و رومان وەک وەلاتێن ئوروپی و مەسیحی‌نە ــ و کولونیال و شێوازێن چەکی، کو جاران جیهان ل سەر ئاستێ جەمسەران هاتبوو پارڤەکرن، لێ پشتی شەرێ سار، کولونیالیزما نوو تێگەها هێگێل „گەلێن بێ دیرۆک“ ئینا ژیانێ و „خۆدان و بەنی، ڕەش و سپی، سەنتەر و ڕەخ“ هاتنە پارڤەکرن. چونکو ئەگەر مەسیحیەت بێژیت „ل دەسپێکێ پەیڤ بوو“ یاکو جهەکێ مەزن د کولتورێ رۆژئاڤادا گرتی، کونفوشیوسێ بەرا هنگی گۆتی‌یە „ل دەسپێکی کار بوو“. هەروەکو ل هندا براهماتی ژی (کارمان) هەمان تشتە (ل دەسپێکی کار بوو) دگەهینیت. سەرباری ئەگەر مرۆڤ فەرمودێن زەردەشت و بودای دگەل یێن پلاتون و ئەرستوی هەڤبەر بکەت، دێ بینیت ئەگەر باشتر نەبن، کێمتر نینن.

سەدەمێ دی ڤەدگەریتە رولـێ ئیسلامێ، چونکو چوونەپێشا ڤان فەلسەفە و باژێرڤانیێن ناڤبری دا ل سەر کیستـێ ئیسلامێ بیت. سەرباری چەند دکۆمێنت ژ بەر چاڤنەدانێ (تەربوون، شەهکرن، شکەستن و...) هاتینە ژناڤبرن، هەروەسا کولتورێ دەڤەرێ ب شێوێ زارگۆتن بوویە، زێدەباری گەلەک تێکست ل سەر کەرستێن نە موکم نڤیسینە و ژ ئەگەرێن سروشتی ژی ژناڤچووینە. هەروەسا ئۆل گۆهورینێ ژی کارتێکرنەکا مەزن ل سەر (کولتور، رەوشت، عەقلیەت و بۆچوونێن) مە کری‌یە. دیارە ئەڤە هەمی بووینە ئەگەرێن ڤەمانێ. کو دەڤەر/ کورد وەک (بیرکرن، عەقلیەت، کولتور و...) پرت و بەلاڤ بووینە.

(*) مەسعودی د „مروج الذهب“ دا دبێژیت: „ئەبستاق/ ئاڤێستا، ل سەر ١٢ هزار بەرگێن زێری هاتبوو نڤیسین، تا سەردەمێ ئەلکسەندەر پاشا ل سەر پەرستن و ئاوێردێن وێ دچوون، ئەلکسەندەر هندەک ژ پەرتووکا ناڤبری سۆت. تنسر سەرۆکێ زانایێن ئۆلی ل سەردەمێ ئەردەشیر بابک، د ناما خۆیا بۆ جسنف شاهێ تبرستانێ دا دبێژیت: تو دزانی ئەلکسەندەر پەرتووکا ئۆلێ مە، یاکو ل سەر ١٢ هزار کەڤلێن چێلێ نڤیسی، ل ئەستەخر، سۆت! تنێ سێیەک ژ چیرۆک و گۆتنان مایە. د شاهنامێ دا خۆیا دبیت، کو ئاڤێستا یاکو ژ ٢٢٠٠ دیمەنان پێک دهێت، ل سەر کەڤالەکێ زێری نڤیسی بوو. زانایێ ئنگلیزی „وست“ دبێژیت: ئاڤێستا ژ ٣٤٥٧٠٠ پەیڤان پێک دهات، تنێ ٨٣٠٠٠ پەیڤ مایِنە. ئاڤێستا ژ پێنج پارچان پێک دهێت: یەسنا، ویسبرد، وندیداد، یشتها، خردە ئوستا. پشکا یەسنا ژ ٧٢ێ دیمەنان پێک دهێت، کو ژ وان ١٧ گاتانە...“. بنێرە أکرم قرەداغي. ژێدەرێ بەرێ.

راسته یونان ژی ژ ئۆلەکی چوو یێ دی، لێ ئۆلێ نوو (پەیکەر، تابلو، هولێن شانۆییێ، فەلسەفە و کولتور) تێکنەدان (مەزهەب، تائیفە و... مینا بودایی ل بامیان/ ئەفغانستان)، چونکو جوداییا رەوشا مێزۆپۆتامیا دگەل گریگ ئەوبوو ل مێزۆپۆتامیا هەر دەسەلاتەک ,,وەک نەتەوەکێ جودا" دهات یا دی داگیر دکر و هەمی شونوارێن کەڤن ژناڤدبرن، بەلێ ل گریگ بەهرا پتر شەرەنێخەکا ناڤخۆیی بوو.

سەرهلدانا فەلسەفێ

هەردەمێ مرۆڤی وێرای پسیاران بکەت وی دەمی فەلسەفە ژدایکبوویە، چونکو پێشکەتنا فەلسەفێ ژ خۆیاکرنا گروڤێن پسیاران دەسپێکرییە، هەروەکو „رایخنباخ“ دبێژیت دیرۆکا فەلسەفێ دیرۆکا پسیارایە و پسیار ژی دەسپێکا زانینێیە. ب ڤێ نێرینێ ئەگەر دیرۆک خواندنگەهەکا فەلسەفێ بیت، رەوشەنبیریا فەلسەفێ ژی گرێدایی زانستێن دیرۆکێیە، دیرۆکا فەلسەفێ ب خۆ ژی فەلسەفەیە، بەلێ ئەو چ دیرۆکا فەلسەفێیە نەکەتبیتە بن باندۆرا „بودای، کونفشیوس و زەردەشت“ێ.

راستە کارتێکرنا هەمەئالیا مێزۆپۆتامیا ل سەر گریکی و ئوروپیان هەبوویە، لێ مخابن دیرۆکێ نەشیایە گەلەک بەلگە و درۆڤێن ب هێز ب هەلگریت. د سەر هندێ را هەر کەسێ باوەری ب دیالۆگێ هەبیت دێ زانیت چ تشت ژ نەیێ پەیدا نەبوویە و فەلسەفە یونان/ رۆژهەلات ژی ژ نەیێ نەزایە. ژ بەر هندێ دڤێت پێ ل وێ باوەریێ دانین، کو تێکهەلیا فرەئالی د ناڤبەرا ڤان کولتور و فەلسەفان دا هەیە، لێ گیانێ هەر باژێرڤانیەکێ ژی گرێدایی کولتور، دیرۆک، فەلسەفە و رەوشەنبیریا خۆیە.

پسیار ئەوە بۆچی پەند بوویە بنگەهێ فەلسەفێ؟ بەرسڤا ڤێ پسیارێ دێ بۆ مە ب ڤەگەریانا دیرۆکا کەڤنار هێتە هەلچنین، چونکو د ڤان نمونێن بهێن دا شرۆڤەکرن و ئینانا گرۆڤان ب شێوەکێ هەڤکێشێن ماتماتیکێ نەهاتیە، بەلکو د ناڤ راڤەکرنێ دا بنگەهێ فەلسەفێ وەک رامان و دیرۆک خۆیا دبیت.

ب ڤێ تێگەهشتنێ چەند تێگەهـ و دەربرین مینا میتۆلۆگی و خەیال بۆ قوناغێن خۆ گرۆڤێن ب هێز بووینە، چ ئیبراهیم پێغەمبەر وەک سومبۆلێ هەلگرێ یەکگرتنا ئۆلان یان بۆچوونا (بودای بۆ „خۆ ئێشاندنێ تا پلا نیرڤانا و یوگای بۆ خۆشی و لەزەتێ ژ بۆ ژبیرکرنا ئارێشێن ژیانێ... بوو“)[1]. کو (ژ ئەنجامێ زولما دەسەلاتا براهما و کشتاتر پەیدابووین)[2]. هەروەسا (کونفوشیوسێ چینێ ژی ب هەمان رولێ بودایێ هندی رابوویە، کو نەدورە د هەمان دەم دا د ناڤبەرا سەدێ شەش و پێنجی دا ژیا بن... سەرباری پەیڤێن: „تاو“ ل چینێ، „دهارما“ ل هندێ، „می“ ل سومەر، „مائات“ ل مسرێ و „مویرا“ ل گریگ، کو ئانکویا „قانون، رێک و دەستور“ دگەهینن)[3]. هەمان چەمکێ (پەیدابوونا تێگەها ئەیوب وەک ملپانی ئەنجامێ بێزاریا خەلکی بوو و ب تایبەتی ل سەردەمێ سومەریان ٢٠٠٠ب.ز)[4]. ب کورتی بودا و ئەیوب پێغەمبەر سومبۆلێن ملپانیێ وەک دەربرینا ژ بێزاریا سەردەمێ خۆ „مینا بێ دەسەلات“ دکەن. هەروەسا پەیدابوونا عیسای ژی وەک ڤەژەنەکا قوناغا ئاشتی و تەناهی بوو. وەک چەوا ل سەردەمێن تایبەت قەهرەمان و خێڤزانک وەک پێدڤیێن قوناغێن خۆ پەیدابووینە.

ئەڤ باندۆرا خەیال و میتۆلۆگیا ل سەر خەلکی وەک ماف و ئەرک هاتیە سەپاندن ب رێکا کار و پەرستنێ سەردەست بوویە، مینا ل هندێ (ل دەسپێکێ کار بوو و کار ل هندا براهمانی گۆریکرنە. پەیڤا „کارمان“ ب خۆ ژی د رامانەکا تەسک دا

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٠٦.

(٢) سیرجي أ. توکاریف. هەمان ژێدەر، بپ٤٦٨. هندەک ڤەکولەر دبێژن: (دەما بودا دئاخڤت نە دئاخڤت، بەلکو ب گیانێ ئیبراهیم هاتبوو کراس گۆهورین) بنێرە د.علي زیعور. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٣٣.

(٣) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٠٦.

(٤) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٦.

پیرۆزییا گۆریکرنىیە، چونکو د تێکستێن کەڤنێن هندی دا مرۆڤ „بوروزا“ هەبوونا وی تنێ وەک گۆریکرن بەرچاڤ دبیت و لەشێ وی یێ پارچە پارچە، عەرد و ئەسمانان پێک دئینیت. هەروەسا رۆژ، هەیڤ، خۆداوەند و جڤاکا مرۆڤاتیێ دئافرینیت)[1]. ب ڤێ تێگەهشتنێ (سێگوشا هندی رۆناهی „sattva“، لڤین، رجس „ rajas“، تاری، تمس „ tamas“ و... سێگوشا ئاشوری خۆداوەندێ ئەسمانی „ئەیا“، خۆداوەندێ ئاڤێ و „ئەنلیل“ خۆداوەندێ ئەردی „کی“)[2]، تێگەهشتنا ڤێ کێشوەرێ سەرئاڤکر.

سروشت و میتۆلۆگی

پیرۆزییا (گیا، دار و...)ی و (چیا، شکەفت و جوتیار)ی ژی وەک پشکەکا سروشتی ڤەدگەریتە کووراتیا دیرۆکێ، هەر ژ گیایێ گلگامێش بگرە تا دگەهیتە (داربەڕویا) مە وەک چەڤەنگ. ب ڤان رەهندێن دیرۆکی (دار) بوویە جهێ ب جهئینانا مراد و مەبەستان، مینا (دارکا سەیدا، دارکا ب کنجر و...)، دارا هژیرێ، دارا زەیتونێ و دارا زانینێ ل بەهەشتێ. دار ژی وەک تشتەکێ پیرۆز یەک ژ تێگەهێن تەوتەمێ گرێدایی جهی وەک سروشت بوویە، مینا (دار قەسپ ل نک سومەریان، دارا سێڤێ ل نک سامیان... دارا بەڕوییێ ل نک گەلەک ملەتان و دارا هژیرێ ل نک رومانیان)[3]. ئەڤە هەمی ژی وەک ئەرکێن ئۆلی هاتینە فامکرن.

هەلبەت ل دویڤچوون و شرۆڤەکرنا میتۆلۆگی و ئۆلێن کەڤنێن دەڤەرێ ژی ل سەر چەند خالێن هەڤپشک رەوشا سروشتی „باران، سەرما، رۆبار، گەرم و...“ کۆمدبن، چونکو پرانیا ئۆلێن بەرێ جوت وکێل وەک کارەکێ پیرۆز زانىیە. هەروەسا رەوشا پێشداچوونا جڤاکێ ژی کارتێکرن ل سەر یەککرتنا بنگەهێ ئۆلێن دەڤەرێ هەبوو، ژ بەر هندێ دور – نێزیک ئەڤ میتۆلۆگی و ئۆلە ژ هەڤدو هاتینە کێشان. دەسپێکا کیژ ئۆلی بەرا یا دی بوویە ڤەدگەریتە هندێ کانێ ژیان ل کیژ دەڤەرێ بەرێ سەرهلدایە، ب

---

(١) فرانسوا شاتيلة – *تاريخ الايديولوجيات* – ترجمة: د.انطون حمصي.ج١، منشورات وزارة الثقافة، سورية ١٩٩٧، ص٦٠.

(٢) د.علي زيعور. ژێدەرێ بەرێ، بپ ٣٧٩.

(٣) وداد الجوراني – *الرحلة الى الفردوس والجحيم في أساطير العراق القديم* – وزارة الثقافة والاعلام، بغداد ١٩٨٨، ص٧٥.

ڤێ نێرینێ مەرجێن جوگرافی و کەشی ل چ جهی رێک بۆ پەیدابوونا مرۆڤاتییێ خۆشکرییە ل وێرێ ژیان و ئۆلی سەرهلدایە. ژ بەر هندێ نێزیکبوونا هزرێن میتۆلۆگی، فەلسەفی و ئۆلی ڤەدگەرنە نێزیکبوونا رەوش و کاودانێن ژیانێ، سەرباری کارتێکرنا هەڤسویی، بازرگانی، جەنگ و پەیوەندییێن دی وەک (مشەختبوون، هەڤدەمیا ژیانێ و قوناغێن وەکهەڤ) هەبوویە.

یکەرەکێ خۆداوەند تەموز)

دیارە ئەفسانێ بیاڤەکێ مەزن ژ هزر و خەیالا مرۆڤێ بەرێ ڤەگرتییە، کو هزر کرییە دیاردێن د سروشتی دا دهێنە رودان قانونێن خۆداوەندینە، د ئەفسانێن مێزۆپۆتامیا ژی دا سێ تشت „خۆداوەند، ئافراندن و مرۆڤ“ دگرنگ بوون. د باژێرڤانییێن مێزۆپۆتامیا دا هزرێن ئۆلی „فەلسەفی“، باوەری، پرۆسێسا ئاوێردەیی و دیالێکتیکا د ناڤبەرا میتۆلۆگی و فەلسەفی دا د ناڤبەرا نێرینێن هزری و پرۆسێسا جڤاکی دا بالکێش بووینە، چونکو مرۆڤێ بەرێ نەشیایە ل دو تشتان باش „ب چاڤزلکی“ لێ بنێریت „چاڤێرۆژێ و مرن“، لێ یەکەم سنگەپێ و مەندەهوشییا مرۆڤی „مرن“(*) بوویە. ڤان هەردو تێگەهان „چاڤێرۆژێ و مرن“ و ب تایبەتی „مرن“ێ

(*) ژ بەر ترس و سەهما مرنێ مرۆڤی خۆ ژ پەیڤا „مرنێ“ دایە پاش و هندەک ساخلەتێن دی بکارئانینە: (وەفاتکر، ئەمرێ خۆدێ کر، چو بەر دلوڤانییا خۆدێ و...) و ل دەما ناڤئینانێ ژی (رەحمەتی، خۆدێ ژێ رازی و جوانەمەرگ „گەنج“ و یێن ئۆلی و سیاسی ب „شەهید“ دهێنە بناڤکرن و...).

فۆتۆگرافەکێ وەسا د سەرێ مرۆڤێ بەرێ دا چێکرییە، کو وەسا هزر بکەت مرنێ ,,دو گوهـ و دو چاڤێن“ مەزن هەنە! مرن ژی ل دەسپێکێ خەمەکا تاکانە بوو، لێ بەردەوامی‌یا ڤێ خەمێ تەڤ هەڤوەلاتی ڤەگرتی‌نە، بەلێ ب پێشکەتنا جڤاکێن بەرێ، خەما مرنێ کێم بوویە، چونکو مرۆڤ وەک تاک دمریت، بەلێ خۆداوەند و جڤاک هەر زیندی دمینن. هوسا خەم و کارتێکرنا تاکی د بەرهەمێن وی یێن پشتی مرنێ دا ماینە، ڤێ تێگەهشتنێ رێک بۆ هزرا قوربانی و بەرەڤانی ژ جڤاک/ ئاخێ پەیداکر. ئەڤ ترس و سنگەپێ‌یا مرنێ ئەڤ مرۆڤێ گەرم و ب تەڤگەر ل دەما مرنێ دبیتە کەلەخەکێ سار، هشک و ب سەهم، ڤێ یەکێ وەکر، کو مرۆڤێ بەرێ هزرێ د ڤەشارتنا مریان دا بکەت.

دەسپێکێ کێشا مرۆڤی دگەل سروشت، قەدەر و مرنێ بوویە، ڤێ سێگوشێ فەلسەفە، میتۆلۆگی و ئەفسانە چێکرن. تێکهەلبوونا هەست و ئالاڤێن مرۆڤی بۆ سەرەدەریا دگەل ژیانێ بوونە ئەگەرا گەلەک گۆهورینان، ژ وانا ترس و پرس بوونە سەدەمێ پێشئێخستنا مرۆڤاتیێ.

(ئیشتار)

تێگەها ئەرد/ دایک

رەوشا سروشتێ دەڤەرێ، زڤستانێن دژوار و هاڤینێن گەرم مرۆڤ نەچارکریە هزرا خۆ د بەرسڤا گەلەک پسیاران دا بکەت. (زڤستان مرنا سروشتی و بهار وەک ڤەژین) گرێدایی خۆداوەندان بووینە و رەوشا پەرستنێ گرێدایی سەروبەرێ ژیانێ بوویە، دەما قوناغا کوچەری/ شڤانی خۆداوەند ل ئەسمانی پەرستن و دەما چاندنێ خۆداوەند هاتنە ئەردی یان یێن ئەردی هەلبژارتن. ب ڤێ تێگەهشتنێ ئەڤ رەوشا خۆداپەرستنێ د هەمی بویەرێن ژیانا خەلکی ,,قوربانی، نڤێژ و دوعا“ دا دەنگڤەدا بوو.

ب گەلەمپەری ملپانی و ئێشاندن پێدڤی‌یەکا ئۆلی بوو، چونکو (پەرستن، گوهداری و پێشکێشکرنا قوربانان بۆ خۆداوەندی و رێزگرتنا پیرۆزی‌یا پەرستگەهان ژ کارێن کو خەلکێ مێزۆپۆتامیا باوەریەکا کوور پێ هەی بوو. هەروەکو ژ تێکستێن میخی دیار دبیت و ب تایبەتی یێن ئۆلی و ئەدەبی ژی ل سەر کەسێ سومەری، بابلی و ئاشوری، کو ل سەر رەزامەندی‌یا خۆداوەندی یێ دلسوژ بیت، داکو چ ئاتاف ب سەری نەهێن...)[1]، چونکو هەروەکو یا دیار دیرۆکا مێزۆپۆتامیا دیرۆکەکا ئۆلی بوویە، ژ بەر هندێ ئەڤ کارە ژی هەر مینا ئۆل و خۆ ئێشاندن دهاتە فامکرن، ژ دەولەتێ تا دگەهیتە ژیانا سادە ب ئۆلی هاتبوو پێچان. هوسا هەر تشتی خۆداوەندێ خۆ هەبوویە تا نێزیکی دو (٢) ملیون خۆداوەندان هەبوون، کو ب جڤاکا خۆداوەندان دهاتە بناڤکرن.

هەمی خۆداوەندێن مێزۆپۆتامیا ژی بەشەک بووینە ژ سروشتی و هەر یەکی ئەرکەکێ گرێدایی سروشتی هەبوویە، لێ گەوهەرێ وان هەمیان ل سەر یەک پەیڤێ ,,زاخ''ێ خرڤە دبیت، کو ژیان ل سەر دو ئالیان کۆمدبیت: ئالیێ یەکێ گرێدایی گیانێ مێیاتی‌یا خۆداوەند ,,ئینانا/ ئیشتار''ە و ئالیێ دی گرێدایی نێراتی‌یا خۆداوەند ,,تەموز/ مەردوک''ە. ب یەکگرتنا ڤان هەردو ئالیان ژیان چێدبیت. ئەڤ پێڤاژویە ب گشت دیاردێن زێدەبوونێ (سروشت، گناوەر و مرۆڤ)ڤە وەک پرۆسێسەکا ئۆلی/ پیرۆزی دهاتە گرێدان، ئەڤ کریارە بەڤلێ (مرن، خرتەبوون و کولپێ)یە. ب ڤێ بۆچوونێ باران/ تەراتی ژ ژۆر/ ئەسمانی دهێت و ل ژێر/ ئەردی ژیانێ پەیدا دکەت، ژ بەر هندێ ئەسمانێ نێرە و ئەردێ مێیە، ژ بەر ڤێ یەکێ ل هەمی بوهاران خۆداوەند ,,ئیل'' کورێ خۆ تەموزێ ,, ل ١ نیسانێ ــ ب ئەکەدی نیشان، ئانکو نیشانا زاخێ هاتی‌یە'' ــ فرێ دکەتە ئەردی دا زاخێ ب رێکا ئیشتارێ بێخیتە ژیانێ[2].

ئەڤ ئاڤسیا ئەردی ب عادە/ نەزیڤا ئیشتارێ چێدبوو، ژ بەر هندێ ژی دانا قوربانان یەک ژ بەرماییێن وێ خۆین رێتنێیە، هەروەکو د تەورات دا دڤێت قوربانی ب

(١) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەری، بپ٢٥٠.

(٢) سليم مطر ــ خمسة آلاف عام مسيرة من الانوثة العراقية... لماذا؟! ــ مجلة ميزوبوتاميا العدد ٢/ ٣، من الموقع: *www.mesopotamia.com*.

خۆينێ بيت[*]. لێ دانا قوربانان ژ لايەكى وەک هزرا ئۆلى بۆ خۆداوەندى دهێتە پێشكێشكرن و ژ لايێ فەلسەفێڤە قوربانى بۆ پەيداكرنا زانين و ئيپيستيمۆلۆگىيە.

ڤێ تێگەهشتنێ هزرا ئەرد وەک تێگەهها دايک خۆياكرىيە، كو (,,كى" خۆداوەندێ ئەردى بۆ جارا يەكێ ئەرد بۆ تێگەهها دايک ئافراند)[1]. چونكو (ئەرد/ دايک هەردو ژێدەرێن ژيانێنە و هەردو بەرهەمدارن، ئەرد ب چەڤەنگێ ماكێ هاتىيە بناڤكرن و پەرستن. چونكو (خۆداوەند ب ديتنا خۆجهێن مێزۆپۆتاميا ژێدەرێ قانونێ بوون ب تايبەتى خۆداوەندێ رۆژێ، كو بەرپەرسێ هەر تشتێ گرێدايى قانون، راستى و داد بوويە...)[2].

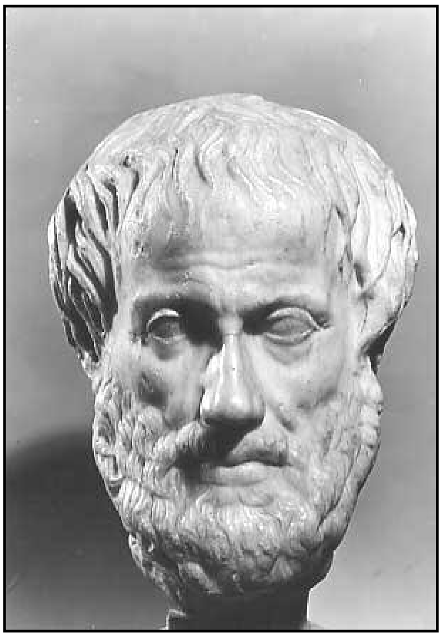
(ئەرستو)

(دايک پەرستن ژ كەڤنترين پەرستنێن ل وەلاتێ كوردان بوويە وەک ژ شونوارێ گۆندێ چەرمو ديار دبيت)[3]، ژ بەر ڤێ يەكێ (نە تشتەكێ سەيرە نيشانا دايكێ يا تايبەت د نڤيسينێن كەڤنێن مسرێ ژى دا ب ,,باژێر/ ئەرد" هاتييە دەربرين)[4]. مرۆڤ ڤێ ژى هەروەكو ژ بەرمايێ پەيكەرەكێ كەڤنترين گۆندێ

(*) (هابيل بوو شڤان و قايين/ قابيل بوو جوتيار و پاشى وەسا چێبوو پشتى بورينا چەند رۆژەكان ,,قايين"ى بەرهەمەک ژ بەرێ ئەردى پێشكێشى خۆدێ كر. ,,هابيل"ى ژى ژ باشتر و قەلەوترين نەخرێت پەزێ خۆ پێشكێشى خۆدێ كر و خۆدێ قوربانێ ,,هابيل"ى پەسنكر و ژێ قايل بوو، بەلێ قوربانێ ,,قايين"ى پەسنەكر و ژێ قايل نەبوو.) بنێرە ئنجيلێ/ ئافراندن، پشكا چوارێ، ئايەتێن ٣، ٤ و ٥ يان پشكا ٩ نامە بۆ عبريان، ئايەتا ٢٢.

(١) فرانكفورت و... ژێدەرێ بەرى، بپ١٧٠.

(٢) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرى، بپ٩٢.

(٣) د.جمال رشيد أحمد. ژێدەرێ بەرى، بپ١٥.

(٤) ماجد عبدالله الشمس. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٥.

جیهانێ ,,چەرمو“ خۆیا دکەت، کو (پەیکەرێن ئیشتارێ ,,مینا دایک“ وەک یەکەم کەڤالێ شێوەکاری هاتی‌یە تومارکرن)[1]. تا د گۆتنێن مەزنێن کوردی ژی دا دبێژن: ,,مال ژنە بنیات خانی“.

ب ڤی ئاوایی د چاخێن دێرین دا ئەڤ گرنگی و پیرۆزیا ژنێ بەر ب ئەردیڤە چوویە، هەروەکو د سەردەمێن سومەری، بابلی، ئاشوری و... دا گەلەک ئەفسانە و سەرپێهاتی زانیاری‌یا ل سەر خۆداوەندا ,,دایک/ ئەرد“ خۆیا دکەن. د ڤێ هێلێ دا ,,ئینانا“ وەک خۆداوەندا ئەرد و ئەسمانان نمونەکا بەرچاڤا ڤێ تێگەهشتنێ‌یە. (د میتۆلۆگی‌یا سومەری دا ئەرد و ژن وەک زاخ و بەرهەم تێکهەل دبن... ژ بەر هندێ بکارئینانا تێگەها کێلان وەک دەربرینا پرۆسێسا گوهنێلی ل نک سومەریان خۆیا دبیت، مینا د هەلبەستەکا سومەری دا ل سەر زمانێ خۆداوەند ,,ئینانا“ دەرباز دبیت، دەما پەسنا لاوێ خۆ ,,تەموز“ی دکەت:

,,ل لەشێ/ فرج من بکێلە یا لاوێ/ زەلامێ دلێ من
هەروەسا ل هەمان هەلبەستێ ب زەلالی دبینین:
ئەما ژ بەر من، ژ بەر لەشێ من
....
بۆ من، ئەزا کچین، کی دێ بۆ من کێلیت
لەشێ من ئەردێ ئاڤدای، ژ بەر من
بۆ منا خاتون، کی دێ گای دانتە وێرێ“)[2].

---

(١) وداد الجوراني/ ١٩٩٨. ژێدەرێ بەری، بپ١٠٢. گەلەک ناڤ و پەسن ل سەر خۆداوەند ئیشتارێ هەنە، ژ وان خۆداوەندا ئەڤینێ، ستێرا سبێ، شەران و... لێ پرانیا زانایان بۆ هندێ دچن، کو وەک خۆداوەندا شەران دهێتە پەسنکرن، چونکو وەک ستێرا سبێ، کو سێ دەمژمێران بەری رۆژ بهەلێت، خۆیا دبیت و ئەڤ دەمە ژی پتر بۆ شەر و هێرشان هاتی‌یە بکارئینان. هەروەسا ئیشتار کچا خۆداوەند ئانو/ سین، خۆشکا خۆداوەندێ شەمس و خۆشکا ئەرشکیجال خۆداوەندا ژێر، ئیشتار ب ستێرا سبێ/ ڤینوس بناڤکری‌یە. بنێرە وداد الجوراني/ ١٩٩٨. هەمان ژێدەر، بپ١٠٤.

(٢) صباح کنجي. ژێدەرێ بەرێ.

(زەکورا ئور یا خۆداوەندا هەیڤێ "ئینانا"، کو ژ ناموییێ یەکێڤە "٢٢٥٠ ـ ٢٢٣٣ب.ز" هاتییە ئاڤاکرن، ئەڤە روییێ باکورێ زەکوراییێیە)

د ئۆلێ ئیسلامێ ژی دا هەمان هزر د سورەتا بەقەرە دا دەرباز بوویە (ژنێن هەوە زەڤینە بۆ هەوە، ڤێجا کا هەوە چاوا بڤێت هەرنە زەڤیا خۆ ,,هەرنە نڤینا ژنا خۆ“)[1].

ژ بەر گرنگیا تێکهەلیا ژن/ دایک و ئاخێ دێ چەند نمونان ل سەر گۆهورینا رولێ ژنێ بەرچاڤ کەین، کو هێشتا ئەڤ بەرمایە د رەوشت و تیتالێن مە دا ب گرانی خۆیا دبن. (ل سەردەمێ فەروەریا ژنێ ل جڤاکێن بەرێ مینا نیولیتی، سومەری، مسری و هندی ژنێن خوارێ وەک خۆداوەندێن ناڤدار ,,ئیشتار، ئینانە، ئیسیس، کیبلا و ئیندرا“ بەرچاڤ دبن)[2] و (د ئەفسانێ ژی دا جوتیا ,,ئیشتار ـ دوموزی، ئاسیس ـ ئوزوریس، ئەفرودیت ـ ئەدونیس و کیبالا ـ ئەتیس“ وەک ژن رولەکێ گرنگ ل سەردەمێ ژنێ هەبوو)[3]. دیسان (کارتێکرنا رولێ ژنێ پتر ل سەر دەستێ خۆداوەندا ,,ئینانا“ ل ,,ئورک“ ل جڤاکا سومەری هەبوو، لێ ب پێشکەتنا جڤاکا کولەتی رولێ ژنێ

---

(١) ئیسماعیل سگێری (راڤەکرن) ـ *تەفسیرا ژیان* ـ سورەتا بەقەرە/ ئایەتا ٢٢٣. ٢٠٠١، قم/ چاپخانە اسوە، بپ٦٣.

(٢) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ ٢١٦.

(٣) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ ٩٨.

ژ دەستچوو)[1]. ئانكو (ئەو رولێ ل مەسیحیەتێ دایە مریەما دایک، مریەم گەلەک ژ رێكا دایكێ ــ ئینانە و ستار ــ ب دوركەت. دایكا تیاما ژی دربەكێ كوژەک ل سەردەمێ مەردوكی ,,د ئەفسانا بابلی دا" خوار و ل دەما موسای د مال دا وەک رول هاتە زینداكرن و ئێدی رولێ وێ د دیرۆكێ دا نەما)[2]. چونكو (چەوا كارتێكرنا بابل ل سەر ئیبراهیم هەبوو، هەروەكو ئەفسانا چێكرنا بابل ,,ئەنوما ئیلیتش" خۆیا دكەت، وەسا كارتێكرنا مسرێ بۆ نەهێلانا رولێ ژنێ ل ٢٠٠٠ب.ز ل سەر موسای ژی هەبوو)[3].

ب ڤی رەنگی (ژنێ رولێ خۆ ل سەردەمێ بابل ب پشتی كەتنا خۆداوەندا مێ ,,تیامات ــ Tiamat" دەمێ پەیدابوونا مەردوكی نونەرییا رەمزێ نێرینیێ دكر، ژ دەستدا)[4]. ب ڤی شێوەی (هەڤركییا د ناڤبەرا دو تادا یەک ب سەركێشیا ,,تیامە" و یا دی ب سەركێشیا ,,مەردوک" وەک شەرەنیخا سەردەمێ نێر و مێ... خۆیا دكەت)[5].

بێگۆمان نەبەس رولێ ژنێ ب تنێ هاتە گۆهورین، بەلكو رولێ مێری ژی (وەک پیشە) ژ ئەنجامێ قوناغێن ژیانێ هاتە گۆهورین. بنێرە (د ئەفسانا ,,گۆتارا ئینانا"یێ دا زارۆكێن ئەنلیل، كو یەک شڤان و یێ دی جوتیار بوو... ئەفسانە هوسا بۆ مە ڤەدگێریت، چەوا هەر یەكی ژ جوتیاری خۆداوەند ئینكیمدو و شڤانی خۆداوەند دوموزی(*) داخوازا ئینانا وەكو كچەكا شویا دكر)[6]. (دەما تەموزێ ,,شڤان" خۆداوەندا جوانی و ئەڤینێ دبینیت هەر زوو دچیتە نک برایێ وێ خۆداوەندێ رۆژێ (ئەوتو)،

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٧١.

(٢) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٩٨.

(٣) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٣٠.

(٤) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٧.

(٥) فراس السواح. ژێدەرێ بەرێ، بپ٩٤.

(*) ,,تەموز" ناڤەكێ ئەكەدی یان ژی بابلیە ل خۆداوەندێ سومەری ,,دوموزی" ب رامانا ,,كورێ باش"ە هاتیە وەرگرتن. بنێرە ماجد عبدالله الشمس. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٧ (دەهمەنی).

(٦) فرانكفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ١٩٥.

برایێ وێ ب كەساتیـیا تەموزی قایل دبیت، لێ ئیشتار حەز ژ ئەنكی ــ ئەمدو „جوتیار“ی دكەت. هەروەكو ئیشتار ب ڤێ پارچا هەلبەستا خوارێ ل سەر پەسنا „تەموزی“ هوسا بەرسڤا برایێ خۆ ددەت:

ئەز شوی ب شڤانی ناكەم
و جلێن وی یێن زڤر ل بەر خۆ ناكەم
و هریا وییا زڤر قەبوول ناكەم
ئەزا كچین دێ شوی ب جوتیاری كەم
جوتیارێ تەڤ جورێن شینكاتیان دچینیت
جوتیارێ تەڤ جورێن ئەڤینێ دچینیت[1].

ئەڤ پێڤاژویە مرۆڤی ڤەدگەرینتە وەرارا قوناغێن ژیانێ، چونكو ئەگەر مرۆڤ ل چیرۆكا (تەموز و ئیشتار) و (گلگامێش)[*] بنێریت بۆ مرۆڤی خۆیا دبیت، وەرارا قوناغێن ژیانێ: (سەردەمێ ژنێ/ دایكسالاری ئیشتار رولێ سەرەكی دبینیت) و (سەردەمێ مێری/ بابسالاری گلگامێش رولێ سەرەكی دبینیت)، چونكو دەما ئیشتارێ تەموز بۆ جیهانا ژێر دایە دەستێ ئبلیسان ئەنجامێ بێ هێزیا مێری بەرامبەری هێزا ژنێ بوویە. مرۆڤ دكاریت ڤێ شۆپێ ب سێ قوناغان ڤەبریت: (تەموز/ شڤان/ ئاڤار ← ئەمدو/ جوتیار/ گۆند ← گلگامێش/ قەهرەمان/ باژێر).

توفان و میتۆلۆگی

هەروەكو ژ ژێدەرێن بەردەست خۆیا دبیت بویەرا توفانێ جارا یەكێ ژ مەژییێ مێزۆپۆتامیا هاتیـیە ئافراندن. كولتور و شونوارێن ڤێ دەڤەرێ („دجلە و فورات“، „بەهەشتا عەدەن“ و „ئارارات، جودی و...“) كەتینە پەرتووكێن (تەورات، ئنجیل و قورئان)ێ ئەسمانی ژی. چونكو بەرێ شونوارناس ڤێ دەڤەرێ ب پارزنن ژێدەرێن بەرچاڤێن توفانێ هەر ب رێكا پەرتووكێن (ب تایبەتی تەوراتێ) ناڤبری بوون، ئانكو ژ بەر رودانا توفانێ ئـوروپیان پویتە ب ڤی واری دایە. „تـوفان“ ژی ب رێكا پەرتووكێن

(١) ماجد عبدالله الشمس. ژێدەرێ بەری، بپ٢٠.

(*) وەک چەوا شەمخە ئەنكیدوی د گلگامێش دا كەهی دكەت. بنێرە فاروق أوهان. ژێدەرێ بەرێ، بپ٧١.

(خۆداوەندێ بای پازوس، خۆداوەندێ پاراستنا نەساخیان)

ئەسمانی و ئەفسانێن جودا کەتی‌یە گەلەک کولتوران (یونانی، رومانی، چینی، هندی و...)، ژێدەرێ ڤان هەمی توفانان ژی ژ سومەریان هاتی‌یە وەرگرتن و ب تایبەتی ژ داستانا گلگامێش. ژ بەر هندێ مێزۆپۆتامیا ب لاندکا باژێرڤانییێ دهێتە بناڤکرن، کو ئوروپیان زانیاری ژێ وەردگرتن، لێ پشتی (ئارکیولۆگێن ل پێ شۆپا بابکالێن مـرۆڤاهییێ دگـەریان بەری ١٥٠ی سالان ل باشورێ بەغدا، ل خۆپانا نیپورێ خزینەک ژ بن ئاخێ دەرێخستن. ئەڤ خزینە پەرتووکخانەکا سومەریان بوو، د ڤێ پەرتووکخانێ دا ٦٠ هزار نڤیسینێن میخی لپنێن کو ب تیپێن میخی هاتبوونە نڤیسین، دیتن. ئەڤ نڤیسینە بەری چەند هزار سالان ل سەر ڤافکان هاتبوونە کولان)[1]. ڤێ هەوێ پتر رۆناهی ئێخستە سەر ئەفسانا توفانێ، داستانا گلگامێش، ئافراندنا گەردۆنی، ئالیێن میتۆلۆگی، ئۆلی و فەلسەفی.

د میتۆلۆگی‌یا „ئینوما ئیلیتش“ دا خۆیا دبیت: پشتی خۆداوەند جڤیاین خۆداوەند „کنینو“ گۆنەهبار کر و ژ لایێ مەردوکی‌ڤە ب مرن هاتە دادکرن داکو ژ خۆینا وی مرۆڤ پێ بهێتە ئافراندن. هەروەکو (ئەفسانا بابلی دبێژیت شەرەک د ناڤبەرا تیامات و دورندێن وێ و بەئەل یان مەردوکێ مەزن دا هەلکەت. ل داویێ سەرکەتن بەهرا مەردوکی بوو، کو مەردوکی „کنجر“ێ مێرێ تیاماتێ کوشت و ژ خۆینا وی یاکو رژتی‌یە سەر ئەردی... مرۆڤ ژێ ئافراندن!)[2]. ژ ڤێ ئەفسانێ خۆیا دبیت جارا یەکێ

---

(١) Faysal Dagli – *Bircên Bêdengiyê* _ Weshanxana Evra. erlin. 2005. p.9.

(٢) ولید مهدي ــ من عصور „الكلمة“ في بابل... الى عهود الدجتال في القرية العالمية الصغيرة... مسيرة الفكر الفكر العراقي الى أين؟/ رحلة في أغوار الثقافة والعلوم في العراق القديم ــ مجلة علوم انسانية www.uluminsania.net السنة الثالثة، العدد ٢٥، نوفمبر ٢٠٠٥.

ئافراندنا مرۆڤی یا ژ گۆنەهێ چێبووی. ب ڤێ تێگەهشتنێ (کەد و جەفا ل سەر نفشێ مرۆڤی سەپاندن، چونکو خۆداوەندی یێن ئافراندین دا بارێ کەد و جەفایێ هەلگرن. هەروەکو ژ گەلەک ئەفسانێن مێزۆپۆتامیا ,,ئەفسانا دەما ل بنداهیێ" خۆیا دبیت، کاروبارێ ملکیەت و میراتی مینا ئەفسانا ,,ئەدابا و مار و ئەلهو" خۆیا دبیت، پەیدابوونا نەخۆشیێ ژ بەر گۆنەها/ شاشیا خۆداوەند ئەنکی ,,هەروەکو ئەم ژ ئەفسانا ئەنکی و ننخرساگ دزانین" مرن بۆ چارەنڤیسێ مرۆڤی، ژ بەر گۆنەهـ/ شاشیا مرۆڤێ یەکێ ,,هەروەکو ئەم ژ ئەفسانا ئاداپا دزانین ,,..."(1). چونکو (وەک میتۆلۆگی ڤەدگێریت ,,ئەیا ــ Ea" یەکەم کەس بوو ب ناڤێ ,,ئاداپا" چێکری و نەمری دایێ، بەلێ ژ بەر شاشیا وی نەمریا وی ب جهـ نەهات(2). هەروەسا (ژ بەر زێدەبوونا مرۆڤان ل سومەر خۆداوەند ,,ئەنلیل"، بریارا کێمکرنا وان دا، زێدەبوونا مرۆڤان بوویە جهێ ترسا خۆداوەندان ئەڤ یەکە ژی ب رێکا داستانا ,,ئەتراخسیس"(*) خۆیا دبیت، جارا یەکێ ب رێکا ,,کولپ"ێ دەما باران نە باری، خۆداوەند ,,ئەدد" ئاڤ زیندانکر و نیسابا ــ Nisaba خۆداوەندا دانی/ قویتی نەهێلا ل ماوێ شەش سالان بەر بەرهەمی بگریت، جارا دوێ خەلک توشی ,,تاعون"ێ کر و جارا سیێ ب رێکا ,,توفان"ێ دەست ب براندنا خەلکی کر(3). (هەروەکو ژ بەرماییێن سومەری و بابلیان دیار دبیت، چیرۆکا توفانێ ب سێ شێوان هاتیە ڤەگێران یا یەکێ قەهرەمانێ وێ زیوسدرا ,,Ziusudra"، یا دوێ ژ لپنێ 11ێ یێ گلگامێش بەرچاڤ دبیت، قەهرەمان ئوتناپشتم ,,Utnapishtim"ە و یا سیێ ب میخی هاتیە نڤیسین، ب ناڤێ چیرۆکا ئەتراخسیس ,,Atrahsis"... جڤینا خۆداوەندان ب پالدانا خۆداوەندێ کەش و بای ئەنلیل ل سەر رودانا توفانێ هاتە گرێدان. وەک سزایەک بۆ

---

(1) فراس السواح ــ الاسطورة و التاريخ1 ــ من الموقع:
.www. groups.yahoo.com

(2) سیرجي أ. توكاريف. ژێدەرێ بەرێ، بپ346.

(*) ئەتراخسیس (Atrahsis)/ ئانکو علمدار، قەهرەمانێ توفانا بابلی و سومەری، کو مرۆڤەکێ دیندار بوو و زوی ئاگەهی رودانا توفانێ بوو و دەست ب چێکرنا گەمیێ کر و...

(3) د.هاري ساكز. ژێدەرێ بەرێ، بپ461.

مرۆڤاتییێ ژ بەر زێدەبوون و شەمەتا وان بۆ جهێ نەتەناهیا خۆداوەند ئەنلیل و نەدهێلا بنڤیت. د چیرۆکا توفانێ دا خۆداوەندێ پەندان ئەیا „Ea“یێ ب دلوڤانییێ ناڤدار، کو ئەو خەلکی بۆ رودانا توفانێ ئاگەهدار کەت، ئەوبوو زەلامەکێ جوامێر و زانا ئاگەهدارکر)[1].

ب ڤێ شۆپێ (بویەرا دیرۆکا مێزۆپۆتامیا دوتا کری توفان بوو... ژێدەرێن کەڤنێن ئیراقێ خۆیا دکەن، هەشت شاهان فەروەری ل پێنج باژێرێن ژێریا مێزۆپۆتامیا کرییە. یەکەم باژێرێ مەلەکی لێ پەیدابوی یان ژ ئەسمانی هاتییە خوارێ „ئەریدو“ بوو، دو شاهان „ئەلولم و کار“ ب دەمەکێ خەیالی „٦٤٠٠٠“ سالان فەروەری لێکرییە، فەروەریا هەر هەشتان „٢٤١٠٠٠“ سالان کێشایە. ل دەما رودانا توفانێ مەلەکیە ل باژێرێ „شروباک/ تل فارە“ هاتییە جهـ، چاخێ حەکیمێ سومەری یێ خۆ بۆ توفانێ ئامادەکری. ئەڤ حەکیمێ سومەری باپیرێ قەهرەمانێ سومەری شاهـ „گلگامێش“ە شاهێ باژێرێ „وەرکا“. چیرۆکا توفانێ پارچەکە ژ چیرۆکا گلگامێش، لێ پشتی رودانا توفانێ مەلەکیە ل باژێرێ „کیش“ نێزیکی بابل ب جهـ هات، کو ٣٣ شاهان فەروەری لێکرییە یێ یەکێ „کار“ بوو، یێ کو فەروەریا وی ١٢٠٠ سالان کێشای، پشتی وی شاهێ داویێ ٩٦٠ سالان فەروەری کرییە، کێمترین شاهێ فەروەری کری ١٤٠ سالان کێشایە)[2].

ئەگەر مرۆڤ ژ ئالیەکێ دی ئەفسانا توفانێ لێکدەت، هەروەکو شارەزاییێن ڤی واری دبێژن رەتکرنا قوناغا بەری هنگییا دیرۆکییە، ئانکو شەرێ دو نفشان یان دو عەقلانە.

پەیڤ/ ناڤ و فەلسەفە

مرۆڤی ب درێژییا دیرۆکێ بزاڤا نەمرییێ کرییە چ ب رێکا میتۆلۆگی/ ئۆل یان ژی مێرانی/ شەهیدبوونێ، هەر چێکرنا پەیکەران ب خۆ بەردەوامیا هەلگرتنا ناڤی بوویە. ڤێ پێکولێ زیندیبوونا ناڤی کرییە ئارمانج و هەروەسا گرتنا رێکێن باش بۆ نەمرییا

(١) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢١٠.

(٢) ماجد عبدالله الشمس. ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٥.

مرۆڤێ د بەهشتا ئەدەن دا هەمان شۆپ بوویە، ژ بەر هندێ ناڤی پلەیەکا بلندا رێزگرتنێ هەبوویە.

„ناڤ“ ب خۆ ژی هەر „پەیڤە“ وەک „ئیشارەت“ هاتیە بکارئینان، ئەڤە ژی وەک رەهـ و ریشال مە دزڤرینتە گرێدانا تێکهەلیا ناڤ/ پەیڤ و فەلسەفێ. هوسا ناڤ و پەیڤ، دو تێگەهن د کووراتیا دیرۆکا مرۆڤاتیا کەڤنار دا خۆیا دبن. تیرێژا ئەفسانێن هند و مسری چێکرنا جیهانێ ب پەیڤێڤە گرێددەن، کو جیهان ب „رێکا پەیڤ و تێهنێ/ گەرمێ هاتیە ئافراندن.

ل گۆر ئەفسانا هندی (وینەباگۆ ـ Winnebago، جیهان ب رێکا هزرێ هاتیە ئافراندن). (ئەفسانا بولونیزی ژی دبێژیت: ل دەسپێکی تنێ ئاڤ و تاری هەبوون، خۆداوەندێ هێژا „ئیوی“ ب رێکا هزر و پەیڤا خۆ، ئاڤ جوداکر) و ئەفسانا کولوپی (ئویۆتۆ ـ Uioto، دبێژیت: هەمی تشت ل دەسپێکێ گۆمان و خەیال بوون، خۆدانی ب خۆ خۆدان دیتن، لێ ب رێکا خەونێن خۆ ب سەرکەت، بۆ رێکخستنا خەونا خۆ بەر ب کەتواریڤە چوو)[1].

ناڤ/ پەیڤ نونەریا وێنێ خۆدێ دکەت، ژ بەر هندێ پەیڤێ رولێ سەرەکی د ئۆلێن بەرێ دا هەیە، پەیڤ ب تێگەهشتنا بەرێ رامانا فرمان/ دەسەلات دگەهاند، چونکو خەلکێ کەڤنارێن دەڤەرێ وەسا هزرکرییە، کو (ئانو)ی جیهان ب پەیڤەکێ ئاڤاکرییە. هەروەکو مەردوک دبێژیت: (ئەی خۆدێ سولتانیا تە د پەیڤا تە دایە، چونکو هێزا خۆداوەندان د گۆتنا وان دا بوویە)[2]. (د لینەکا هەریا قماندیا ئاشوری دا، ل سەدێ شەشێ ب.ز بەرچاڤ دبیت، کو شاهـ ئاشورپانیپال دچیتە نک „ئەدد“ خۆداوەندێ ئەرد و ئەسمانان، دبێژیت: ئەی یێ تە مرۆڤ ب پەیڤەکێ ئافراندین...)[3].

---

(١) موسى ديب الخوري ـ التكوين في الحضارات القديمة/ نفسانية البدء بين الاسطورة والعلم ـ من الموقع: *www.maaber.org.*

(٢) نمير ننـون زينو. ژێدەرێ بەرێ.

(٣) سليمان يوسف يوسف ـ الأول من نيسان: عيد الطبيعة والآلهة والأنسان/ الدلالات الميثولوجية لطقوس الآشوريين واحتفالاتهم بعيد أكيتو ـ من الموقع:
www.maaber.org.

ب ڤی شێوەی (د کولتورێ کەڤنارێن بەرێ دا „ناڤ“ ئانکو „هەبوون“ چێکرنا ناڤی چێکرنا هەبوونێیە)[1] و (ل نک سومەریان ژی ناڤ ئانکو هەبوون و بناڤکرن، ئانکو ئافراندن/ چێکرن...)[2]. ژ بەر هندێ تا ئیرۆ ژی مرۆڤ هەر ب ناڤان سوند دخۆت (ب ناڤێ خۆدێ، هەرسێ ناڤێن خۆدێنە و اقرأ باسم ربک). ڤێ هەودانا دیرۆکی باندۆر ل سەر تەوراتێ هەبوو، ل پشکا ئافراندنێ دبێژیت: (ل دەستپێکێ پەیڤ بوو، پەیڤ دگەل خۆدێ بوو و پەیڤ ب خۆ خۆدێ بوو، ئەو ل دەسپێکێ دگەل خۆدێ بوو... پەیڤ بوو لەش و د ناڤ مە دا دانایی و مە مەزناهیێیا وی دیت... مزگینیێیا یوحەننای ١: ١- ١٤). هەروەسا („پەیڤ“ بۆ درۆڤێ مەسیح ژی هاتیێە بکارئینان و د وارێ فەلسەفێ دا ب „فیلو“ وەک ب لێڤکرنا پەیڤا „لۆگوس“ هاتیێە بکارئینان)[3]، ئەڤە ل نک زەردەشت بووینە „گاتا“، کو ژ پەیڤ و گۆتنێ دهێت. ژ بەر هندێ پاراستن یان تێکدانا ناڤی، پاراستن و تێکدانا مرۆڤی ب خۆ بوویە، ل نک مە ژی راکرنا ناڤێ بابێ یان باپیری بەردەوامیا ڤان هزرانە.

**(پەرستگەها سیپا پیرۆز/ خۆداوەندا ئەسمانی ئانو
ل دوماهیا هزارا IV هاتیێە ئاڤاکرن)**

---

(١) موسی دیب الخوري. ژێدەرێ بەرێ.

(٢) موسی دیب الخوري. ژێدەرێ بەرێ.

(٣) نخبة من الاساتذة ذوي الاختصاص ومن اللاهوتيين ــ *قاموس الكتاب المقدس* ــ دار الثقافة، مصر/ القاهرة ١٩٩٥، ص٧٨٥.

دەما مرۆڤێ بەرێ ژی بت (صنم) و پەیکەر د پەرستن، ئەڤ ,,بت و پەیکەر"ە مینا ناڤ/ پەیڤ و چەڤەنگێن خۆداوەندان دپەرستن، ئانکو ل دەسپێکێ مرۆڤی ل سەر میناکێ خۆداوەندان چەڤەنگ چێکرن و پەرستینە. هوسا چەڤەنگان وەرار کرییە. ب ڤی ئاوایی یەک ژ ئەگەرێن مان و ب هێزبوونا ئۆلان ژی مانا چەند سومبۆل و ئیدیەمێن ئۆلینە، چونکو (د تێگەهشتنا مرۆڤێ بەرێ دا چەڤەنگێ رولەکێ بەرچاڤ هەبوو، ل دەمێ بەرێ چەڤەنگ ب گەلەک تشتان ڤە دهاتە گرێدان. خۆداوەند ننکرسو ب چەڤەنگێ ,,هنجار" دهاتە نیاسین، خۆداوەندێ شەمش ب چەڤەنگێ ,,شێر" دهاتە نیاسین، خۆداوەند سین ــ Sin ب چەڤەنگێ ,,ئەژدەهار" دهاتە نیاسین، خۆداوەند ئەنلیل و پاش خۆداوەند مەردوک ب چەڤەنگێ ,,ئەژدەهار" دهاتە نیاسین)(١). هەروەسا (مرۆڤ ب شاهێ ,,بوییا"، ئەلهو ب شاهێ ,,ئەسمانی"، شێر ب شاهێ ,,هوڤا" و گا دڕۆڤێ ,,زاخ و زێدەبوونێ" دهاتە نیاسین)(٢).

پەند و فەلسەفە

پەیڤا فەلسەفە ژ دو پارچان یا یەکێ (فیلۆ ــ Philo/ σοφα، ب ئانکویا ,,هەڤال یان خۆشتڤی/ ئەڤینی" و سوفیا ــ ophia/ φιλο ب ئانکویا پەند/ حکمة) پێک دهێت. د وارێ فەیلەسوفییێ دا ,,فیتاگۆرس/ ٥٧٢ ــ٤٩٧ب.ز" یەکەم بوو کەسێن د بیاڤێ ,,پەندێ" دا کار دکەن، ب فەیلەسوف بناڤکرین، بەلێ د وی سەردەمی دا پەیڤا ,,سفستائی"(*) ل شونا ,,فەلسەفە" دهاتە بکارئینان. پشتی هنگی ,,سۆکرات/ ٤٦٩ ــ ٣٩٩ب.ز" ژی خۆ ب فەیلەسوف بناڤکر، لێ پشتی سۆکراتی ب درستی پەیڤا ,,فەلسەفێ" جهێ پەیڤا ,,سفستائی" گرت یان بێژین سۆکرات فەلسەفە ژ ئەسمانان ئینا ئەردی.

---

(١) د.عبدالرضا الطعان/ ج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٢٢.

(٢) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٧٣.

(*) دیارە ژدایکبوونا سۆکرات (٣٨٦ ــ ٣٢٠ ب.ز) ل دەمەکێ نەلبار بوویە، کو رەوشا ئەسینا گەلەکا گران بوو سەردەمێ سفستائی‌یا بوو، کو ب ,,فروتنا زانستی" دناڤدار بوون، د ڤێ دەمێ شەپرزە دا بۆ سۆکراتی گۆتی ,,خۆ بنیاسە".

هوسا ل بەراهیکی فەلسەفە و زانست ب هەڤرا بوون، کو ل دەسپێکا سەدێ شەشێ ب.ز پێکڤە هەودان و خواندنگەها مەلاتیێ/ کوسمۆلۆگی ب سەرکێشا تالیس ,,ئەنکسمەندەرس و ئەنکسماس" دەسپێشخەرا ڤێ رێچێ بووینە.

فەلسەفە ب هزرکرن د تشتان دا دهێتە پێناسەکرن، کو ب رێکا ,,ئەڤینا پەندان" ل راستیێ بگەریێن. ب ڤی شێوەی ,,پەند" دبیتە زانینا ب رێکا هزرکرنێ. ب ڤێ شۆپێ رێک بۆ نفشێ پشتی هنگی خۆش بوو، ئەوبوو ئەرستوی (د پەرتووکا خۆ یا یەکێ ,,مێتاسروشتی" دا رامانا پەند و فەلسەفێ خۆیاکر)[1].

* * *

(گرنگیا پیرۆزیا هەڤیڤەندێ ل کولتورێ رۆژهەلاتا کەڤن، گرێدایی هەڤیڤەندا پەندێیە، پەند ل مسرا کەڤن گرێدایی هەڤیڤەندێ بوو، ل مێزۆپۆتامیا ئەنکی/ ئەیا خۆداوەندێ ئاڤا شرین و پەندان، خۆداوەندێ هەڤیڤەند و پێزانینێن پەنی بوو. ژ ناسناڤێن وی خۆداوەندێ ,,بازبەندان"، ژ بەر هندێ ئاڤ دبیتە بنگەهێ هەڤیڤەندێ، کو هەر گرێدایی خۆداوەند ئەنکیە، وەک ئەلەمێنتەکێ گرنگێ پرۆسێسا هەڤیڤەندێیە، کو نەخۆشی ژ ئێش و گیانێن چەپەلْ رزگار دکەت)[2].

(فەرهنگێن زمانێ میخی رامانا ئاداپا ,,Adapa" ب حەکیم، عەقلدار و زانا ددانن، ل گۆر هزرا بابلیان ئاداپا یەکەم حەکیمێ بەری توفانێیە)[3]، (خۆداوەند ئەنکی ,,Enki" نونەریا خۆدێ یا پەند و زانستی دکر)[4].

(د گەلەک ئەفسانێن سومەری دا ,,ئینانا" ب رێنڤیسا میخی هاتیە، یەک ژ وان ل سەر هوورکاریێن وەغەرا وێ بۆ باژێرێ ,,ئەریدو" یێ سومەری هاتیە، کو بنگەهێ ,,ئەنکی" خۆداوەندێ پەند و زانستی/ ئیپیستمولۆگیە. ئارمانج ژ وەغەرا ,,ئینانا" ب

---

(١) ثامر مهدي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٧٩.

(٢) فراس السواح ــ الاسطورة و الطقس ــ من الموقع: *www.maaber.com*.

(٣) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٠٥.

(٤) سیتون. ژێدەرێ بەرێ، بپ٧٨.

دەسڤەئینانا دەستورێن خۆداوەندی، دا هونەرێ باژێرڤانی ژ خۆداوەند ,,ئەنکی" بۆ باژێرڤانیکرنا باژێرا ,,وەرکا" ببەت)[١]. تا پەندەکا بابلی هەبوو دگۆت: رەوشەنبیریا خۆ پشت گوهـ نەئێخە!)[٢]. ژ بەر هندێ کولتورێ بابلی ب ,,ئەدەبێ پەندان" دهاتە بناڤکرن، ئەڤە ژی مە د زڤرینتە ,,پەند ــ حکمة"، کو ل یونان بوویە فەلسەفە. (گرنگترین ئەرکێن مەردوک خۆداوەندێ هەڤیڤەندی ,,ئەسارلوخی/ ئەسالوخی" بوو، چونکو یەک ژ ساخلەتێن خۆداوەندان مینا هزرا بابلیان هێز و جوانیا لەشی بوو)[٣]. چونکو د تێگەهـشتنا بەرێ دا، خۆداوەند مینا کەسەکێ ئافرێنەر هەر نخافتی بوویە، ژ بەر هندێ (پەیڤا کەس ,,Personna" ب لاتینی ژی کەڤلۆژانک دگەهینیت)[٤]. خۆداوەند د سروشتی را خۆیا دبوو سروشت وێنێ دوێ یێ خۆداوەندانە، ژ بەر هندێ ئەرستوی گۆتی‌یە ,,هونەری چاڤلێکرنا سروشت"ێیە. ئەڤ سروشت (شینکاتی)یێ کو بەرێ سۆفی، دەروێش و... دایە خلوە/ شکەفتا پەرستنێ. ڤی سەردەمی کەسکاتی ل جیهێن پیرۆز و ,,زەکورا، بابل، کەعبە، مزگەفت و دارستانی‌یا گۆڕستانا" ئێخستە چەمێ پیرۆزیێ. ژ بەر هندێ هەمی ئۆل پابەندیێ ل سەر کاری دکەن، تاکو د ئۆلێ ,,بەهدین"ێ زەردەشت دا، کارێ جوتیاری ب ئەرکێ ئۆلی خۆیا دبیت. ئانکو لڤین بۆ بنگەهێ ژیانێ/ پەرستنێ ,,ژ تە لڤاندن و ژ من باراندن/ ژ تە حەرەکەت و ژ من بەرەکەت"، ئەڤ یەکە د هێز و جوانی‌یا پەیکەرێن لەشێ مرۆڤێن بەرێ دا خۆیا دبیت. ئەڤ تێگەهـشتنە بوویە بنگەهێ هزرا وەرزەشی یاکو ب ئۆلەمپی‌یا سەردەمێ دێرین ناڤدکەن.

(,,دراهما/ داهرما ــ Dharma" پەیڤەکا سنسکریتی‌یە، ب رامانەکا بەرتەسک ئەرکی دگەهینیت، لێ ب رامانا خۆیا گشتی فەلسەفەیە ,,ئەڤینا پەندا"یە، تا (پەیڤا ڤیدا

---

(١) د.علي القاسمي ــ عشتار... آلهة الانوثة و الحياة ــ مجلة ميزوبوتاميا العدد ٢/ ٣، من الموقع: *www.mesopotamia.com* .

(٢) وليد مهدي. ژێدەرێ بەرێ.

(٣) نمير ننون زينو. ژێدەرێ بەری.

(٤) د.حسن المنيعی. ژێدەرێ بەرێ، بپ٧.

Vêda ژی ب ئانکویا ,,پەند، زانست و ئیپیستیمۆلۆگی دگەهینیت)[١]. هەروەسا (زەبورێن پیرۆزێن ڤیدا ,,پەند و تێکستێن کەڤنێن پیرۆزێن ئیپیستیمۆلۆگی“ بۆ ملەتێن ئارییێن هندێ، مینا تومارەکا هزری، دیرۆکی و باژێرڤانی بوون)[٢]. دیسان (بودا پەیڤەکا هندی‌یە ئانکویا حەکیم، پیرۆز و... دگەهینیت)[٣].

(شەرگەهێ هزرا فەلسەفا چینی پابەندیێ ل سەر فەلسەفا لاوتسی ,,داو“ دکەت. ,,داو“ ب چینی ئانکو ,,رێک“، بەلێ وەک سیستەمێ میتافیزیکی و ئۆلی پتر ژ رامانەکێ دگەهینیت. چونکو ,,داو“ نەبتنێ رێکە، بەلکو شێوێ ژیانێ وەک شێواز و پرەنسیپە، ئەڤ تێگەهە ژی نێزیکی گینوسیا/ معرفە یونانی‌یا ناڤدار ب ,,لۆگوس“ە)[٤]. ب ڤی ئاوایی (نەبەس ل نک رەشەنبیرێن چینیێن هەڤچەرخ کونفوشیوس ئۆلە و هند، بەلکو ژ لایەکی وەک سازیەکا فەلسەفی دهێتە فامکرن و ژ لایێ دی بۆ دەولەت و کەسی قانونیا سنجی‌یە)[٥]. بەلێ (پێناسا سنجی ل نک چینی‌یا بۆ خەلکی مینا هەڤە، لێ پێناسا رەوشەنبیریێ ل نک گریکیێن بەرێ نەوەکهەڤیا خەلکی خۆیا دکەت)[٦]، چونکو فەیلەسوفێ یونانی ژی (هرکلیتس پەند ب پەیڤا ,,لۆگوس“ ل قەلەم ددا)[٧]. (هونەرێ گریکی ژی هەروەک مارکس دبێژیت، بێی میتۆلۆگی‌یا ,,ئەڤینی، مێرانی و پەند“ێ

---

(١) د.علي زيعور. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٤٧. هەروەسا دیرۆکا هندێ یا ئۆلی بۆ سێ قوناغان پارڤە دبیت: ڤیدا، براهماتی و هندوسی. رامانا ڤیدا ب ئیپیستیمولۆگی ــ معرفة دهێتە فامکرن. سيرجي أ. توكاريف. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٩٤.

(٢) د.علي زيعور. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٠٤.

(٣) د.علي زيعور. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٣٠. وەک یا خۆیا بودای د داویا ژیانا خۆ دا ئیشارەت پێدای، کو نە ئەو بودایێ یەکێ یان یێ دوماهیێ‌یە، ژ بەر هندێ تاکو نوکە بودی د چاڤەرێ‌نە. سەرباری د دیرۆکێ دا ,,هند“ وەلاتەکێ تێر مرۆڤ و هەژار بوویە، ژ بەر هندێ هەر پەنا بریە کوشتنا حەز و لەشی، مینا بودای و پەیدابوونا تێگەها سوفی، وەک بەرەڤانیەک ژ برسێ، خۆیا دبیت.

(٤) سيرجي أ. توكاريف. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٦٧.

(٥) سيرجي أ. توكاريف. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٧٠.

(٦) فرانسوا شاتيلة. ژێدەرێ بەرێ، بپ٩٢.

(٧) فرانكفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٨٣.

ناهێته نرخاندن)[1]. ئەڤە ژی بۆ مرۆڤی رامانا بنگەهێ پەیڤا فەلسەفا یونانی ,,ئەڤینا پەندان" خۆیا دکەت. ئەڤ گرێدانا فەلسەفێ ب ,,حب الحكمة"ڤە، د ناڤ کولتورێ کوردی ژی دا هێشتا ب ناڤێ ,,سلێمانێ حەکیم/ لوقمان" یا بەلاڤە، کو مینا زانا و نوژدار دهاته نیاسین، چونکو فەیلەسوف ژی هەر کەسێن زانا و شارەزا بووینە.

ب گەلەمپەری ئەڤ هزروبیرە بووینە پاشخان و دەربازی تەوراتێ بووینە، دەما دبێژیت: (,,دەسپێکرنا پەندێ ژ خۆدێ ترسیانە" ,,Sprüche" پرتوکا پەندان، ٩: ١٠). د پەیمانا نوو دا بەهرا پتر (,,دانا" یان ,,پەند" وەرگێراندنا پەیڤا: ,,σοφα/ سوفیا". ,,φιλοσοφα/ فیلوسوفیا"، لێ ب جارەکێ دهێته گۆتن و نە ب ئانکویەکا پوزەتیڤ، بەلکو وەک هشیار کرن: ,,ئاگەهدار بن کەس هەوە ب فەلسەفێ و خاپاندنان د سەردا نەبەت و بکەتە نێچیر...". ئانکو: جوداهی و نەیاری د ناڤبەرا پەندا مروڤی و پەندا خۆدێ دا، مەزن و گرنگن.) هەروەسا بابەتێ فەلسەفێ (فەلسەفە/ حكمة یا عبریا ل سەر دەستێ سلێمان پێغەمبەر چوویە پێش، چونکو ناڤبری گەلەک گرنگی ب ڤی واری ددا)[2]. هەروەک چەوا شۆپا پەندا کەڤنار د تەوراتێ ,,زەبورێن داود" دا بەرچاڤ دبیت.

مرۆڤ دکاریت ب شێوەکی دی بێژیت کاودان و سیستەمێ قوناغێن ژیانێ رەوشا بیرکرن و شێوێ فەروەریێ سەردەست کرییە، چونکو ل (جڤاکا کەڤنا ئەسینا، ئاستێ سیاسی ل سەر تەڤایا جڤاکی یێ سەردار بوو، ل جڤاکا رومانی ,,نەدورە یێ ئیسلامی ژی" ئاستێ قانون/ دەستورێ یێ سەردار بوو. ل جڤاکا چەرخێ ناڤین ئاستێ ئیدیولۆگی/ ئۆلی ,,چەرخێ باوەری"ێ یێ سەردار بوو و ل جڤاکا سەرمادارِیا نوو، ئاستی ئابۆری هێشتا یێ سەردارە)[3]. ب کورتی مرۆڤ دشێت بێژیت: (زانستێ بابلی، تیولۆگیا عبری و عەقلانیەتا گریگی و چینی)[4] بوونە شەنگستێن موکمێن تیرێژا فەلسەفا ئیرۆ مرۆڤاتی ل سەر دچیت.

---

(١) فرانسيس كلنفندر ـ الماركسية والفن الحديث ـ ترجمة: مصطفى عبود، مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي ١٩٨٧، ص٢٦ (الهامش).

(٢) نخبة من الاساتذة ذوي الاختصاص ومن اللاهوتيين. ژێدەرێ بەرێ، بپ٦٩٥.

(٣) د.جلال صادق العظم. ژێدەرێ بەرێ، بپ٤٤١.

(٤) فرانكفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ١٤٠.

هەلبەست و فەلسەفە

ستران و هەلبەست بیاڤەکێ مەزن ژ تێگەهشتنا رەوشەنبیریا مێزۆپۆتامیا ڤەدگرن، هەلبەست کەڤنترین هونەرێ ئەدەبی‌یە د کولتورێ مێزۆپۆتامیا دا، مینا ,,داستانا گلگامێش و...". پەیڤا هەلبەست ,,شعر" د گروپا زمانێن سامی دا ژ بنگەهێ سترانێ دهێت، کو ب سومەری ,,سیر"، ب بابلی ,,شیرو"، ب عبری ,,شیر" و ب ئارامی ,,شور" مینا هەڤن. د ڤی سەردەمی ,,سومەری، بابلی، ئاشوری و..." دا ,,سیر، شیر و شعر" گەلەکا گرنگ بوویە، ژ بەر هندێ ئەڤ چاڤلێکرنە پەشیە ناڤ ئۆلی ژی. هەروەکی دبێژن ,,ئادەم ل فیردەوسا ئەردی مینا هەلبەستێ ئاخڤتنا وی یا ب کێشە و سەروا بوو، چونکو ل دەمێ بەرێ هەلبەستێ ساخلەتێ پیرۆزیێ هەبوو، تا د ئەبێ کلاسیکێ رۆژئاڤا ژی دا هزر دکر، کو هەلبەست (زمانێ خۆداوەندانە).

د زمانێ لاتینی دا دگۆتە هەلبەستان (کارمینا ـ Carmina)، ئەڤە ئیشارەتەکە ڤەدگەریتە ب کارئینانا ئاوێردان. ئانکو پەیڤا کارمینا دکەڤیتە بەر پەیڤا سنسکریتی (کارما ـ Karma)، کو رامانا (کریارا ئاوێردی) ب تایبەت وەردگریت و هەروەسا هەلبەستڤانی ب خۆ ژی، کو ب (زمانێ پیرۆز) دهێتە وەرگێران".

پەیڤا دیسرامپوسا ,,Dithrampus" یونانی ژی هەر (هەلبەستا سترانێ) دگەهینیت، کو بوویە بنگەهێ دراما، هەلبەست ژی گرێدایی ریتمێ‌یە و د ئۆلی دا ریتم ژی وەک رێزگرتن یا گرنگ بوویە. ئۆلێن یونانی هەر ژ سەردەمێ هومیروس تا یێ یورپیدسی ژ بەرهەمێن هەلبەستڤانان دیرن. د ڤی واری دا هەلبەستڤانێن یونانی وەکی پێغەمبەران رولەکێ گرنگ بۆ وەرارا ئۆلێ یونانی هەبوویە، بەرهەمێن وان مینا پرتووکێن ئەسمانی بوون یان بێژین چونکو ل قوناغێن دەسپێکێ تێکست سێ کۆچکێ شانۆیێ بوو، کو تنێ زارڤەکەر وەک هەلبەستڤانی ب لەش و دەنگێ خویێ باش تێکست دخواندن، ژ بەر هندێ ,,تیسپیس، یورپیدس و..." ب هەلبەستڤان دهاتنە بناڤکرن. هەروەکو مرۆڤ د سترانێن باخۆسی (سرودێن زێمارا بزن و خەمرێ) دا دبینیت. ئانکو شانۆگەریێن یونانی وەک بەشەکێ ئۆلی مینا رێزگرتنەک بۆ خۆداوەند (دیونیسیوس یان باخۆس) بوو، کو ل مەها ئادارێ ژ هەر سال دهاتە پێشکێشکرن، چونکو زارڤەکەرێن یونانیێن بەرێ ژی رولێ هەلبەست خواندنێ دئینان یان ژی

دەڤژەنی دکر. ئەڤە ژی ژ پرتووکا ئەرستوی ,,هونەرێ هەلبەستێ" خۆیا دبیت، کو دەنگێ زارڤەرکەری رولێ سەرەکی دئینا، ژ بەر هندێ کوڤک بۆ بلندکرنا دەنگی بکاردئینان، چونکو گرنگییا زارڤەکەری ل ڤی سەردەمی ,,دەنگ و لەش" بوون.

ئەڤ دەوسە د تەوراتێ ژی دا وەک (د ,,مەزامیرێن دائوود"ی دا مینا کۆمەکا هەلبەستێن ئۆلی یێن ئاوازکری هاتی و دگەل ئامیرێن موزیکێ دهاتە بکارئینان)[1] بەرچاڤ دبیت. هەروەسا باندۆرا هەلبەستا جاهلی د ئۆلێ ئیسلامێ دا یا بەرچاڤە، کو قورئان ژی ب شێوێ هەلبەستێ هاتییە نڤیسین، تاکو د قەولێن/ ئۆلێ ئێزدیان ژی دا، مینا هەلبەست هاتینە نڤیسین:

قەولێ ئافراندنا کنیاتێ
یا رەبی دنیا هەبوو تاری
تێدا تونەبوون مشک و ماری
تە زندی کر تازە حالی
چوو نەما گول ژێ باری
یا رەبی تو هوستایێ کەریمی
تە ڤەکر رێ و دەربا تاری
تو هوستایێ هەر تشتی
بهوشت چێکر رەنگە بی[2].

زەردەشت و فەلسەفە

زەردەشتی (ئۆلێ بەهدین) وەکی هەمی هەڤیڤەندی، میتۆلۆگی و ئۆلێن دی ژ موتیڤ و هزرێن فەلسەفی بەدەر نەبوویە، چونکو د گاتا و یەسنایێن ڤی ئۆلی دا ب زەلالی فەرهنگا فەلسەفی بەرچاڤ دبیت، ژ بەر هندێ گەلەک بسپورێن ڤی واری بۆ هندێ دچن، کو هەرچەندە (ئەگەر زەردەشت ب پێغەمبەر ژی بهێتە بناڤکرن، بەلێ پتر نێزیکی

---

(١) نخبة من الاساتذة ذوي الاختصاص ومن اللاهوتيين. ژێدەرێ بەرێ، بپ٤٣٠.

(٢) قەولێ ئافراندنا کنیاتێ، بنێرە مالپەرێ: *www.ezdixane.com*.

فەیلەسوفەکىیە)[١]. چونکو (دەما ئیبراهیم پێغەمبەر ئۆلێ خۆ د ناڤ قەبیلێن سامی دا ب پێش دئێخست، زەردەشت ب هەمان کار د ناڤ قەبیلێن ئاری دا رادبوو و خۆداوەندێن ئیندرا، میترا و فارونا گۆهورین بۆ خۆداوەند ئەهورامازدا ,,الله". کو بەرڤ یەکگرتنا ئۆلا ل ئیران، میدیان و ئەنادول دبر و رولەکێ گرنگ بۆ پەیدابوونا ئیدیەمێن مینا ,,بەهەشت، دوزەخ و پرا سەلاواتێ..." وەک پێغەمبەرێ کشتوکالی ناڤدکەن، هەبوو. پێڤاژویا زەردەشت ل سەر بەرزیا سنجی و هەڤرکیا بەردەواما د ناڤبەرا تاری و رۆناهی، باش و خرابیێ دا بوو... گەلەک بۆ هندێ دچن، کو زەردەشت رولەکێ گرنگ بۆ پێشئێخستنا فەلسەفا هندی، چینێ و رۆژئاڤا ژی هەبوویە)[٢]. (زەردەشت پێغەمبەر د هەوا خۆیا یەکەم دا میتۆلۆگیا سومەری گوهەری میتۆلۆگیا خۆمالی ب شێوێ خۆیێ ئاری، کو یەک ژ پارێن هندو ئوروپییە، چونکو ل دەما سومەریان سێیانا خۆداوەندان هەبوو، پاش کرە دویانی، نەدورە دویانیا خۆداوەندان ل سالا ١٥٠٠ێ ب.ز بیت. مینا شێوەکی هەڤدژ، وەک خۆداوەندێ رۆناهیێ و خۆداوەندا تاریێ. پێغەمبەر زەردەشت ب چەند ریفورمێن مورالی/ سنجی یێن مەزن رابوو، بەری ریفورمێن بودا ل براهماتیی، کونفوشیوس ل تاویێ و سوکرات ل فەلسەفێ پێ رابن، ب باوەریا ئاهورا مەزدا، مینا ئیبراهیم پێغەمبەر ریفورما میتۆلۆگیا سومەری کری)[٣].

راوێشکارێن زەردەشت ب ناڤێ موگان (المجوس ــ Magi)، رێنیشاندەرێن ئۆلێ بەهدین بووینە، ژ بەر هندێ ل سەردەمێ شەر د ناڤبەرا فارس و گریکیان دا ناڤ لێنا

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٠٣. هەروەسا زەردەشت ,,٦٠٠ب.ز ژیایە" د ناڤبەرا سەدێ دەهـ و شەشێ ب.ز دا ل باکورێ رۆژئاڤایێ ئیرانێ ژیایە، ل دەما چاندن، تەرش و کەوالی ژیایە، ژ بەر هندێ گەلەک حەز ژ کەسکاتی، تەرش و کەوالی کرییە. هەمان ژێدەر. بپ١٠٣ ژ بەر هندێ فەرمانا قوربانیا گناوەران راکر یاکو تا وی دەمی یا ل با، ژ بەر هندێ دگۆتنێ پێغەمبەرێ چاندنی. ژێدەرێ بەرێ، هەمان ژێدەر. بپ٢٦٨. هەروەسا هندەک ژێدەر دبێژن زەردەشت ل نیڤا دوێ ژ سەدێ حەفتێ ب.ز ل دەڤەرا ئورمیێ ل کوردستانا رۆژهەلات، ژدایکبوویە.

(٢) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٠٤.

(٣) عبدالله اوج الان ــ من دولة الكهنة السومرية نحو الحضارة الديمقراطية ــــ المرافعات المقدمة الى محكمة حقوق الانسان الأوروبية، المجلد الثاني، ايمرالى، نيسان ٢٠٠٢، ص٤٧.

مەجوس...[*] پاش ل دەمێ ئیسلامێ هێرش ئینایە دەڤەرێن کوردستانێ، بەرا هەر تشتی پروپاگەندا دژی وان ب مەگوسی کرن، هەروەکو بابان سەقز دبێژیت[١]. نەدورە ژی ڤێ یەکێ رەهێن خۆ ل دەڤەرێ هەبن، چونکو (د ناڤ قەبیلێن میدی دا ل ناڤەراستا هزارا یەکێ ب.ز، قەبیلا ماگ یا ب ئۆلی ناڤدار بوو)[٢].

هەروەکو دیرۆک بۆ مە ڤەدگێریت، (میدیان ل دەردورێن زاگرۆس و توروس ١٠٠٠ ب.ز بوون. هەروەسا گەلەک بۆ هندێ دچن، کو ئەڤ گەلە ژ لایێ ئاشوریاڤە ناڤ لێنابیت „میدی“ Magi ــ مغان ــ کهنة ــ رهبان ــ ریهسپی ــ سوفی...)[٣]، ئەڤە ژی گرێدایی هەمان بیردوزا زەردەشتی‌یە ل سەر ماگی وەکی ریهسپی و رابەرێن ئۆلی دهاتنە پێش. چونکو (ب ئەگەرا شارەزابوونا ماگی‌یا ل سەر هەڤیڤەندی و کارێ حنێربەندیێ، هەروەسا زاراڤێ „موغ“، کو د زمانێ „ئاڤێستا“ دا ب „مەکاو ــ Magas“ هاتی‌یە و نێزیکی زاراڤێ „Magicien - Magic“ێ یونانی‌یە، ئانکویا هەڤیڤەند و داڤدوز دگەهینیت. زێدەباری „مەکوسیا“ زاراڤەکێ پەهلەوی یێ کەڤنە و د فارسیا کەڤن دا بوویە „مەکوشی“ و د زمانێ „ئاڤێستا“ دا بوویە „مەکاو“ و د فارسیا نۆ دا بوویە „موغ“)[٤]. ڤێ (گروپا موگان و زەردەشتیان چوار تشت „ئاگر، ئاڤ، ئاخ

(*) بکارئینانا ناڤ و پەسنێن شکاندنێ د دیرۆکێ دا خۆیا بەرچاڤ دبن، ل سەردەمێ بەرێ روما دژی دژمنێن خۆ تێگەها (بەربەر) بکارئینا، ئەرەبان ژی دژی ئیسرائیل تێگەها (سایونیزم) بکارئینا، هەروەسا ئیسلامێ دژی تەڤگەرا مانیزمێ تێگەها (زندیق/ زیندک) بکارئینا و...

(١) بابان سەقزی ــ ژیان و گاتەیێن زەردەشت ـــ کونفرانسێ ئاڤێستا ـــ ئەنستیتوتا کوردی/ بەرلین. ٢١ ــ ٢٢. ٢٠٠١.١١. مخابن ژ بەر زورداری‌یا ئۆلێن دی، تنێ ١٣٠ هزار زەردەشتی ل جیهانێ ماینە. بنێرە فەیسەل داغلی ژێدەرێ بەرێ، بپ١٠٩.

(٢) د. جمال رشید أحمد. ژێدەرێ بەرێ، بپ٥١.

(٣) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٥٥. هەروەسا (قوناغا قەهرەمانی‌یا سومەری د ناڤبەرا ٤٠٠٠ ــ ٣٠٠٠ ب.ز دا بوو، د ڤێ قوناغێ دا هزرێن خۆداوەندان: „ئەن“ خۆداوەندا ئەسمانی، „ئەنلیل“ خۆداوەندا بای „نینهورساگ ـــ Ninhursag پەیدابوون و پاش ئینانا و ئیشتار“ خۆداوەندێن چیای و „ئەنکی“ خۆداوەندێ ئەرد و ئاڤێ... پەیدابوون. بنێرە عبدالله اوج الان/ مج١. بپ١١٢).

(٤) کەیوان ئازاد ئەنوەر ـــ مانیزم/ لێکۆڵینەوەیەکی (مێژوویی ئاینی)یە ـــ لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی‌ی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤، بپ٤٥ (دەهمەنی).

و با ,,ئاس" دپەرستن، ب تایبەتی ئاگر ل نک وان یێ گرنگ بوو)[١]. ب ڤێ تێگەهشتنێ ماگی ب خۆ ساخلەتەکێ ئۆلدارێن زەردەشتی بوون، مینا چەوا د ئۆلێ ئیسلامێ ,,سوفی، سەید، شێخ و..." دا هەنە.

رولێ زەردەشت ل سەر پەروەردەکرنا سنجی گەلەک ژ کونفوشیوس ــ Konfoshios ل چینێ، بوذا ــ Buddha ل هندێ و سوکرات ــ Sokrat ل یونان ب هێزتر بوو... سەرباری گاتا ــ Gatha ــ گۆتن و یەسنا ــ Yasna ,,پرتووکا سرود و نڤێژا[*] ــ صلوات" رولەکێ گرنگ د پەروەردەکرنێ دا هەبوو ــ رۆناهی ــ تاری، خێر ــ شەر و بەهەشت ــ دوزەخ. ئانکو ,,دوزەخ د هزرا زەردەشت دا ب رامانا نەسنجیە ــ اللاأخلاقیە"، جوانی ــ کرێتی، راستی ــ خوار. وەک تێگەها خۆداوەندێ خێرێ (ئاهورا ــ مازدا ,,مازدا ئانکو حەکیم")[**] و تێگەها خۆداوەندێ شەری ,,ئەهریمەن"، ئانکو د ڤێ هێلێ دا وەسا خۆیا دکەت، کو هزرا سەرەکیا ئاڤێستا تێگەها دوئالیزم ــ المثنویة وەک کارەکێ دیالێکتیکی بەرچاڤ دکەت. ئانکو (بنگەهێ هزرا دوئالیزم ژ پێکهاتا ژیانێ هاتیە، چ وەک ئەرد و ئەسمان، نێر و مێ، بەدەن و گیان، باشی و خرابی. ئەڤ تێگەهشتنە کەتە وارێ ئۆلان ژی، مینا ئۆلێ زەردەشت ,,ئەهریمەن و ئاهرومەزدا" پاش کەتە وارێ فەلسەفی، مینا پلاتون، ئەرستو، کانت و... و دەربازی وارێ فەلسەفا ماتریالیزمی/ دیالێکتیکێ پاش ئەڤ چەندە ل نک هیرکلیتس و هێگێل ,,١٧٧٠ــ ١٨٣٠ز" پەیدابوو)[٢]، کو (بنگەهێ خۆ ژ مانیزمێ وەرگرتیە)[٣].

---

(١) نخبة من الاساتذة ذوي الاختصاص ومن اللاهوتيين. ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٤٢.

(*) مرۆڤێ باش ڤەگەریتە ئۆلێ زەردەشت، دێ بینیت گەلەک کارتێکرن چ وەک تێکست چ ژی ب شێوەکێ نەپەنی ل سەر ئۆلێن ئەردی و ئەسمانی هەبوویە، مینا ل نک زەردەشتی رۆژێ پێنج نڤێژ دکرن، نڤێژا سپێدێ دگۆتنێ ,,گاه هاون"، یا نیڤرو ,,گاه رقون"، یا ئێڤاری ,,گاه ئیزیرن"، یا شەڤێ ,,گاه عیوه سرتیرد" و یا سحارێ ــ فجر ,,گاه ئیشهن". بنێرە جفري بارندر ژێدەرێ بەرێ، بپ١٢٢ (دەهمەنی).

(**) ,,ئاهورامازدا" زاراڤەکێ کەڤنێ ئیرانی و ئاڤێستایە، ژ هەردو برکێن ,,ئاهو" ب ئانکویا ,,خۆدێ" و ,,هورمزد" ب ئانکویا ,,رۆناهی" پێک دهێت. مانیزم/ کەیوان ئازاد، بپ٨٨ (دەهمەنی).

(٢) عبدالله اوج الان./ مج١ ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٣٠.

(٣) Georg Klaus und Manfred Buhr - *Philosophisches Wurterbuch* - Veb Bibliographisches Institut .Leipzig .1975 .S.287

(مانیەت، باوەریەکە ژ مانی هاتیە، ل نیڤا یەکێ ژ سەدێ سیێ ز. ل ئیرانێ مانی ژی ژ ئالیێ دوئالیزمێڤە وەکی زەردەشتە، لێ ژ چەند ئالیانڤە یێ جودایە.)، بنێرە عبدالرقیب یوسف/ ج٢. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٧١ (دەهمەنی).

پاشی ئەڤ هزرە دەربازی یونان ژی بووینە، هەروەکو (ئەنگلز دبێژیت دیالێکتیکێ ل نک بودای و یونانیا دەسپێکرییە)[1]. ئەڤ هزرا دیالێکتیکێ وەک باشترین سالوخێن مرۆڤێ باش ل دویڤ هزرا زەردشت ئەرد کێلان و چاندن بوو. ژ گاتاییێن وی „هزرەکا باش، گۆتنەکا باش و کریارەکا باش"، ب ڤێ چەندێ زەردەشت وەک چاکەڤانەکێ جڤاکی شورەشەک ل سەر ئاستێ سنج و فەلسەفێ کر.

ئۆلێ زەردەشت باندۆرەکا مەزن ل سەر کولتورێ مسری ژی هەبوو، چونکو (زانست و ئەدەبیاتێن مسرێ ل سالا ۲۰۰ب.ز کەتبوونە بن باندۆرا زەردەشتیەتێ، زانا قەوارێ ڤێ کارتێکرنێ ب نێزێکی دو ملیون رێزێن نڤیسینێ ددانن)[2].

بەرماییێن رامان و ئۆلێ زەردەشت د ناڤبەرا مە دا هەنە، چونکو تا نهو ژی ل جەژنا نەوروزێ و ل یێن دی خەلک خۆ د سەر ئاگری را دهاڤێت و مرادان دخازن „یان وەک چیڤانوکێن مە دەما یەک خۆ د سەر کەسکوسوری را پاڤێت کور بیت دێ بیتە کچ یان کچ بیت دێ بیتە کور". (رامانا ئاهورامەزدا/ ئاگرێ مەزن دگەهینیت، ب هەورامی ژی دبێژنە ئاگری „ئاهر" یان ئەم دشێین بێژین „رۆناهیا مەزن". تا پەیڤا خوا/ خۆدێ ژ خۆ دهێت یان یەزدان/ ئەزدان و ئەز، لێ د ئیسلامێ دا مرۆڤ مینا بەندێ/ عەبدێ خۆدێ دهێتە فامکرن. د مەسیحیێ دا مرۆڤ/ عیسا دبیتە کورێ خۆدێ، د زەردەشتییێ دا مرۆڤ هەڤالێ خۆدێیە، د هزرا سوفیزمێ دا حەلاج گەهشتە وێ رادێ بێژیت: „ئەز خۆدێ مە")[3]. ئەڤ هەڤکێشە بوویە پێناسا ژیانێ. بوویە ئارێشەک ئالوز، وێنێ یێ دی د تیرێژا وێنێ خۆدێ را تێکهەلی سروشتی بوویە. ئەڤ ڤەژەنا وێنێ سروشتی د هەڤکێشا حەلاج „ئەز راستیمە" دا خۆیا دبیت، ئەڤ تێگەها „ ئەز راستیمە" وێنێ دوێیە ژ یێ دی، یاکو ب خۆدێ دهێتە وێنەکرن، ئەڤە دەربازی هێلا سوفیزمێ بوویە، بنێرە دەما حەلاج دبێژیت:

---

(۱) سیرجي أ. توکاریف. ژێدەرێ بەرێ، بپ٤٧٣.

(۲) د. محمد عابد الجابري ــ العقل المستقبل في الموروث القديم ــ من الموقع: www.aljabriabied.net.

(۳) فەیسەل داغلی. ژێدەرێ بەرێ، پب١٠٥.

ئەز و تو بێگومان
سوبحانا تە سوبحانا منە[1].

چونکو ل سەردەمێ بەرێ ئەز و تو هەبووین (تێگەها ئەو خۆیا نەدبوو) ئەڤ تویە بەلکو سروشت ژی بیت، ب درێژیا دیرۆکێ بنگەهێ ئەز خۆرت بوو تا گەهشتییە خۆنیاسینێ و ئەز راستیمە وەک تێگەهـ. ئەڤ هەمی تێگەهشتنە ژی بەرمایێ هزرا تەوتەمیزمێنە، بەشەکێ تەوتەمیزمێ دچیتە ناڤ لەشێ مرۆڤی و مرۆڤ دبیتە خۆدێ و خوارنا تەوتەمیزم ژی حەرام دبیت و دهێتە پەرستن.

راز و فەلسەفە

د باژێرڤانیا مێزۆپۆتامیا دا گەلەک راز و پەنی هەنە، هندەک ژ وان بەرحەتاڤ بووینە و هندەک ژی هێشتا د گەردەنا رۆژێن بهێن دا ژانا دکێشن!

(ب چەند سەدەیێن بەری ژدایکبوونا مەسیح گەلەک خواندنگەهێن „راز ـ سراني“ ل رۆژهەلاتا کەڤن د ناڤبەرا بابل، کەنعانیان و... دا دبەربەلاڤبوون، بەلکو ل مسرێ، یونان و ل گەلەک ملەتێن دی ژی دبەلاڤبوون.

د ڤان خواندنگەهان دا زانیارییێن پەندا کەڤن، کو دگۆتنێ پەندا خۆداوەندی یان راز ژبەردکرن، ئەندامێن ڤێ خواندنگەهێ ب ناڤێن جودا دهاتنە بناڤکرن. ژ وان „ئەدیون“، کو „ژ سەردارێن وان یێن کەڤن یان ئەدونیس بوو“، لێ بارا پتر ناڤێن بەلاڤ „مەندائیون“ بوون، کو „گرێدایی ئەندامێ وێ خواندنگەهێ „مەندائی یان مەنداژ ـ Mandaje“ بوو، کو ئەڤ پەیڤە رامانا گینوسی یان زانا دگەهینیت“. کێم ژ ڤان ناڤان: (ئوفیە ـ Ophites، نەعسینیە ـ Naasénien، ئەبیونیە ـ Ébionites، پیرانیە ـ Pérates، سیتیە ـ Séthites، گینوسیا رۆژێ ـ Héliongnostiques، سامپسیە ـ Sampséens و... گەهشتینە مە.

هەرچەندە پەیرەوێن ڤان خواندنگەهان دجودابوون، لێ هەمی ل سەر دەرونێ مرۆڤی ب تاریێ یێ پێچایە دهەڤدەنگ بوون و ب تنێ ب رێکا پرۆسێسا هزرکرنێ. ئەڤ هەبوونا چالاک، کو دگۆتنێ „مەندا ژیانێ، گینوسی یان ژی پەیڤا ژیان“ دێ رزگار

---

(١) د. محیسن الدموس ــ الحلاج والتصوف ــ جریدة طنجة الادبیة، العدد ٢١/ ینایر ٢٠٠٧.

بیت، بەلێ ل نک گروپا هیبیل ــ زیوا ــ Hibil - Ziwâ و مەردوک یان نابویێ بابلی، کو گەوهەرێ هەلگرێ کلیلێن پەندێ، دێ ژ ئەسمانی ئێتە خوارێ و دێ ب هێزا خویا هەڤیڤەندی جیهانێ داگیرکەت، دێ ل سەر ئبلیسان زال بیت و دێ دەرون ژی رزگار بن.

ئەڤ خواندنگەهە بنگەهـ و دینامیکیا سەرەکییا پێشکەتنا زانستی بوون، بو نمونە هەروەکو دیروکڤان یوسیپوس دبێژیت ئەندامێن ڤان خواندنگەهان ,,مەبەست خواندنگەها ئەسینی"یە، ب شارەزای و زانینا نوژداریێ دناڤدار بوون. هەروەسا ناڤبری دبێژیت لێگەریان و خواندنا وان ب ئارمانجا نوژدارییا نەخوشیان بوو، ژبلی ڤێ ژی ل سەر زانست و فەلسەفا دەرونی گەلەک دزانا بوون، هەلبەت خواندنگەها فیتاگورس ژی هەر میراتگرێ ڤان خواندنگەهان بوو.

فێرکرنا رازا ل بابلا کەڤن د ناڤبەرا رازڤەگێر و رازداری دا بوو، پەندڤەگێر و وەرگرێ سروشێ، ژ مەزنێن خوداوەندان بوو، ب رێکا قەلەم و تەختەی خەلک فێر دکرن، دگەل فێرکرنا نڤیسکی زاردەڤکی ژی هەبوو. ئەڤ فێرکرنا زاردەڤکی ژ دەرڤەی وان یا راز بوو، ئەڤ تێگەهشتنە د هەمی ئولێن کەڤن دا هەبوو، ل رەخ فێرکرنێن گشتی هندەک فێرکرنێن راز/ پەنی ژی هەبوون، کو گرێدایی باوەرداران بوون. ئەڤ فێرکرنێن پیروزێن ل نک بابلیان ب شێوەکێ سەرەکی گرێدایی زاخا یەکێ بوو و ب مرن و ڤەژینا تەموزیڤە دهاتنە گرێدان.

ئەڤ ئەفسانە د ناڤ خەلکی دا ب پیروزی دهاتە ڤەگێران، رامانەکا راز ب خوڤە دگرت و ڤیانا خوداوەندی لایێ دی یێ رازێ دگرت، ئەڤ ڤیانە ب بریارا پیریشتو ــ Pirishtu دهاتە پێش. هەروەسا ب رازتر نیسیرتو ــ Nisirtu، ئانکو ب خەزینە، پەند یان ژی راز دهاتە بناڤکرن، لێ بەلێ پێدڤی بوو کاهن ڤێ ڤیانێ بزانیت.

ئەڤ فێرکرنێن راز کەتنە سەر ناڤان ژی، مینا پوزور ئیشتار یان پوزور شوشناک و ئەڤە ب ئانکویا ,,رازا ئیشتار و رازا شوشناک" دهێت. گەلەک جاران کەڤالێن ئولی ل سەر رازا زانیاریان بوو، وێنەکێ خویایێ رازێ زانیارێن ڤان خواندنگەهان، کو هەمبەری خەلکی ب گشتی دەرگرتی بوون. ئەڤ دەربرینە د ڤێ نمونێ دا خویا دبیت: ,,یێن دەسپێکەر دشێن ب رێکا ئاوێردێ ببینن، لێ یێن بیانی، کو نە گرێدایی ماموستایێن سروشێ/ وحي بوون، دڤیا نەبینن، ئەگەر دێ روژێن ژیێ وان دکورت بن! بلا رازبێژ و رازگوهـ شروڤە بکەن، ئەگەر نە دێ لەوتینا ئانو، ئینلیل و بابکالێن

خۆداوەندێن مەزن بیت..." ب کورتی بابلیان لایێ هەر تشتی ب رازڤە دگرت...)[1]، چونکو ل دەڤەرێ هەر تشتی رەنگەکێ راز/ پیرۆزیێ هەبوویە. مینا سیستەمێ هژمارا ل سەر خۆداوەندان بکارئینایە، بۆ نمونە (هژمارە ٦٠ ل سەر ئانو و هژمارە ٤٠ ل سەر ئیا/ سێیەکا ئانوی، هژمارە ٣٠ ل سەر سین، کو هژمارا رۆژێن مەهێیە، هژمارا ١٥ ل سەر ئیشتار، ڤێ هژمارێ پیرۆزیا خۆ هەبوویە، کو دبیتە ¼ ژ هژمارا خۆداوەندێ ئەسمانی ئانوی و ١/ ٢٤ ژ پارچێن بازنا ئیراقییێن کەڤن ب ٣٦٠ پلە پارڤەکری و ½ خۆلا مەها سینە)[2].

ئەڤ چاڤلێکرنە دەربارێ هژمارێن دی ژی بوویە، مینا هژمارە حەفت (٧)، کو ژ سێ (٣) ئەسمان و چوار (٤) ئەرد پێکهاتیە. ڤێ هژمارێ "٧" رولەکێ بەرچاڤ د هـزر و بیرێن مرۆڤاتیێ دا هەبوویە، مینا کەسکوسور حەفت رەنگن، حنێـرێن جیهـانێ حەفـتن، رۆژێن حەفتیێ حەفتن، ئەسمان حەفت تەخە، جیهان ب حەفـت رۆژان چێبـوویە، حەفـت کێشوەر هەنە و... ب ڤێ تێگەهشتنێ حەفت "٧" بوویە هژمارەکا پیرۆز. تاکو هژمـارە ٩٩ ناڤێن ل سەر خۆدێ پیرۆزیەکا بەرچاڤـە، هەروەسـا (هژمـارە ١٣ ل رۆژا ئەینـی ب تایبەتی ل نک خەلکێ مەسیحی، کو هزر دکر شەرێ هابیل و قاین/ قابیل ل ١٣ ل رۆژا ئەینی بوو، توفان ل ١٣ روژا ئەینی بوو... خۆیندکارێ مەسـیحی یـێ ١٣ێ یەهـودایێ ئەسخەریوتی، یێ کو خیانەت ل مەسیحی کری)[3].

---

(١) موسى ديب الخوري ــ العلوم في الشرق القديم ــ من الموقع: *www.maaber.org* .

(٢) وداد الجوراني/ ١٩٩٨. ژێدەرێ بەرێ، بپ١١٢.

(٣) عبدالالـه بوعـسرية ـــ رمزيـة الجمعـة ١٣ ـــ حـوار مـع محمـد أسـليم، مـن الموقـع: *www.aslimnet.net*.

باندۆرا میزۆپۆتامیا ل سەر دەردوران

پێداچوون

وەغەر بزاڤەکا کەسی یان تەڤاییيە شێوازەکێ گوهاستنێیە ژ جهەکی بۆ یێ دی، ئارمانج ژێ خۆیاکرنا خۆ یان یێ دی بوویە. ڤێ تێگەهشتنێ وەرارکرییە و کەتییە ئالیێ خەیالێ، ئەڤ پرۆسێسە ل سەر بنگەهێ بەهەشت و دوزەخێ پارڤەبوویە و بوویە بنگەهێ ئەفسانە، میتۆلۆگی و داستانان. دیارە هەروەکو ژ بەلگێن دیرۆکێ خۆیا دبیت، سومەری سەرکێشێن ڤێ تەڤگەرێ بوون، هەلبەت „ئینانا، گلگامێش، ئاداپا و ئیتانا“ ژی قەهرەمانێن سەرەکی یێن ڤێ شۆپێ بووینە. مینا „گلگامێش“ چوو فیردەوسا ئەردی دا دەرمانێ نەمریێ پەیداکەت، „ئینانا“ چوو جیهانا ژێر دا خۆشتڤی و مالخۆییێ خۆ „تەموزی“ زرگارکەت[*]، „ئاداپا“ چوو ئەسمانی دا ئاڤا ژیانێ پەیداکەت و „ئیتانا“ چوو ئەسمانی دا گیاییێ بوونێ پەیداکەت. ژ بەر هندێ ژی (دیمەنێن داستانی و ئەفسانی خۆ د بەرەیا گلگامێش را دبینن، دیمەنێن ئەفسانی خۆ د وەغەرا ئینانا بۆ جیهانا ژێر و وەغەرا „ئاداپا ـ Adapa“ بۆ ئەسمانی را دبینن و دیمەنێن ئەفسانی و چیڤانوکی خۆ د ئەفسانا „ئیتانا ـ Etana“ی را بۆ ئەسمانی „بۆ زوریەتێ“ دبینن)[1].

ئەڤ پرۆسێسە بۆ ژێدەرێ کۆمکرنا زانیارییا چ یێن جوگرافی، شەری، ئۆلی یان ژی یێن زانستی بن، ژ بەر هندێ هشیار و زانا گەریانا گەلەک جهان دکر، ـــ ئەرستوی

(*) (هزرا دانا قوربانان ل رۆژهەلاتا ناڤین یا ناڤدار بوو، ڤەژاندنا پرۆسێسا زاخێ پێدڤی ب قوربان دانێ بوو، ژ بەر هندێ „ئینانا“ وەغەرا جیهانا ژێر کر، کو دیارە ژ دەرڤەی تێگەهشتنا رزگارکرنا „تەموزی“، ئەڤ خەباتە دبیتە چەڤەنگێ خۆگۆریکرنێ. بنێرە د.فاضل سوداني. ژێدەرێ بەرێ.

(1) وداد الجوراني/ ١٩٩٨. ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٨. میتۆلۆگی وەک هزر بنگەهێ زانستێ ئەڤرۆیە، فرینا مرۆڤی بۆ ئەسمانان یان ژێریا دەریان هەر ئەو خەونبوویە، مرۆڤێ بەرێ بزاڤ بۆ کری و خۆداوەند ل سەر ڤی بنگەهی دانایین. فرین ب رێکا سیمەرخان، فرندە، چێکرنا بورج و زەکوران، ئەنجامێ ڤێ تێگەهشتنێ بوو. ب کورتی سروشت، گناوەر و بالندە، ژێدەرێن ژیان و زانینێ بوون، هەروەک چەوا تا نوکە ژی „گناوەر، بالندە و...“ ژێدەرەکێ زانینا رودان و بیڤەلەرزانن.

و ئەسکەندەرێ مەزن ــ ئەڤ گاڤە بوونە بنگەهێ دیالۆگا باژێرڤانییێ. ئەڤ گەریانا جوگرافی/ خەیالی بوویە بنگەهێ بیرکرنێن دی، ڤێ تێگەهشتنێ هزرا مرن، نەمری، ژیان و ڤەژینا ڤێ جیهانی و یا دی کرە بەرێ دەراڤێ تێگەهشتنا خۆ. ژ بەر هندێ مێزۆپۆتامیا ب ئالێ خۆییێ ماتریالی و گیانیڤە باندۆرەکا مەزن ل سەر مرۆڤاتییێ هەبوویە، ب تایبەتی (هەرچوار خۆداوەندان „ئەن، ئەنلیل، نینهورساگ و ئەنکی" رولەکێ گرنگ د یەکگرتنا ئۆلێن ل رەخۆرووییێن دجلە و فورات دا هەبوو)[1].

دشێین بێژین ئەڤ دەڤەرە مینا خواندنگەهەکا جیهانی بوویە، ژ بەر هندێ، لێگەر و شاندێن بیانی و خۆیانی ل ڤێ دەڤەرێ „ئنگلیزی، فرەنسی، ئەلمانی، روسی، یابانی، بەلچیکی، ئەمریکی وئیراقی و..." پر بەرچاڤ دبن. ئەڤ گرنگی پێدانە ژی، چونکو بەرهەمێ ڤێ دەڤەرێ ملکێ تەڤ مرۆڤاتییێ بوو، تا سیستەمێ کولەدارییێ ژ مێزۆپۆتامیا و مسرێ بەربەلاڤی یونان و رومان بوویە. هەروەک چەوا نهو ئوروپا و رۆژئاڤا ژێدەرێن رەوشەنبیر و ئیدیولۆگینە، وەسا جاران مێزۆپۆتامیا و مسر ژی دو چاڤکانییێن گرنگێن باژێرڤانی و کولتوری بوون.

ئەڤ شۆپ و باندۆرا سومەری و فەلسەفە و ئۆلێن دەڤەرێ پشتی ئاڤرابوونێ/ توفانێ خۆیا (ژ گراڤا ئیجە ژ وێرێ بۆ گراڤا کریت ب تایبەتی رولەکێ مەزن بۆ ڤەگوهاستنا دیاردێن باژێرڤانییێ ژ مسرێ بەرڤ پەراڤێ فینیکی، سوریا و مێزۆپۆتامیا بۆ وەلاتێن یونان هەبوو)[2]. کو ب راستی (گراڤا کریت ٢٠٠٠ب.ز دەرگەهەکێ دی یێ یونانیان بوو، بۆ وەرگرتنا باژێرڤانییێ ژ لایێ مسری و فینیکیان ڤە)[3]، چونکو (ئەو باژێرڤانییا ل نیمچە گراڤا یونان دیار بووی، پیچ ــ پیچە وەرارکر و د ناڤبەرا „١١٠٠ ــ ٦٥٠ب.ز" دا خۆیا دبیت. پشتی هنگی و ب تایبەتی ل سەردەمێن هیلینی و هلنستی گەهشتە کۆمتا پێشکەتن و بەلاڤبوونێ. ئەڤ سەردەمێ ژ سەدێن سیێن داوییێ ل دەما مرنا ئەسکەندەری „٣٢٣ب.ز" وەک یا خۆیا ل ڤی سەردەمی بەلاڤبوونا باژێرڤانییا

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٣.

(٢) د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٦٠. د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٦٠.

(٣) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٧٤.

گریکی بۆ دەڤەرێن بەرین ژ رۆژهەلاتێ و هەروەسا پێشکەتنەکا بازرگانییێ باش چووپێش. ژ بەر هندێ چەند پایتەختێن بازرگانی یێن گرنگ مینا ئەسکەندەرییە، ئەنتاکیا و سلوقیە، ل ڤی سەردەمی بازێرڤانییا هلنستی گەلەک ل جیهانا کەڤن بەربەلاڤ بوو، تا مسر، وەلاتێن شام، ئیراق، ئیران و هند ڤەگرتن)[1].

ئەڤ ڤەگوهاستنا رەوشەنبیری و بازێرڤانی ژی ب رێکا „بازرگانی، ئۆلی، شەری و...“ هاتییە کرن، چونکو هەروەکی د سەر مەرا بوری (پشتی ئەسکەندەرێ مەکدونی هاتییە رۆژهەلات، وەرارا رەوشەنبیریا یونانی ل دەڤەرا هیلینی سەرهلدا)[2]. کو (ل سەر دەستێ وی „ئەسکەندەرێ مەزن“ و ب هاریکارییا ئەرستوی وەک عەقل و رێبەر سەرکەتنەکا مەزن ب دەسڤە ئینا، چونکو ناڤبری „ئەرستو“ی رولێ خۆ پتر د وارێ رەوشەنبیری ژ یێ عەسکەری و سیاسی دا ددیت)[3].

خەلکێ کەڤنارێ مێزۆپۆتامیا پویتەکێ مەزن ب پەرستنا سروشتی و ئەلەمێنتێن گەردۆنی ددا، ژ وان ژی ستێران گرنگییا خۆ ل نک خەلکێ مێزۆپۆتامیا هەبوو، چونکو (مەردوک پشتی سەرکەتنێ مژولی سالنامێ دبوو. ئەڤە ژی ل مێزۆپۆتامیا بۆ چاڤەرێکرنا ستێران ل سەر رۆژ، هەیڤ و سالان و بۆ دەسنیشانکرنا ئەرکێن رۆژ و دەمێن دیاربوونا وان، ژ کارێن گرنگ بوو)[4]. دیارە ئەڤە ژی (ئەنجامێ گەلەک ئاڤرابوونا ل بابل، قەشێن وان زۆر گرنگی دایە تەڤگەرا ستێران، ژ بەر هندێ زانستێ ستێرناسی ل وێرێ ب هێز کەتییە.

گەلەک خۆداوەند ب ناڤێ رۆژێ „شاماش ــ الشمس“، ب ناڤێ هەیڤێ „ئەورو ــ سین“ و ب ناڤێ ستێرێ „نابۆ ــ عطارد، ئیشتار ــ الزهرة، نیرغال ــ المریخ، مردوک ــ المشتری و...“ هاتنە بناڤکرن. ئەڤ چاڤلێکرنە ژ بابل بۆ یونان و رومان ژی هاتە

---

(١) د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەری، بپ١٦٠.

(٢) د. جمال رشید أحمد. ژێدەرێ بەرێ، بپ٦٢.

(٣) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٦٤.

(٤) فرانکفورت و... ژێدەرێ بەری، بپ٢١٤. لێ جفري بارندر ل بپ١٥. هندەک جودا بۆ دچیت، مینا: خۆداوەند Nabu - نابو، کورێ مەردوکی - Marduk خۆداوەندێ زانستی بوو، ب تایبەتی ل سەر ستێرناسی و هونەرێ نڤیسینێ.

ڤەگوهاستن)[١]. ئانکو ئەڤە وەک چەڤەنگێن خۆداوەندان هاتنە نیاسین، مینا (خۆداوەند شەمش ب ,,رۆژ"ێ، خۆداوەند سین ب ,,هەیڤ"ێ، خۆداوەند ناپو ب ,,عەتار"ێ، خۆداوەند ئیشتار ب ,,ستێرا سبێ"، نرگال ب ,,مەریخ"ێ، خۆداوەند مینورتا ب ,,زەحل"ێ و خۆداوەند مەردوک ب ,,مشتری"، هاتنە بناڤکرن)[٢]. هەروەسا ژی ,,چاڤێرۆژێ"، کو سومەریان ب خۆداوەندێ نێر ,,ئەوتو" یان ژی ,,شەمش/ بابلی"، ل مسرێ چاڤێرۆژێ ب ناڤێن جودا ,,ئەتوم، رع و حوریس"، ل هندێ ب ,,میترا"، ل یونان ب ,,هلیوس" بناڤکرییە. د ڤان هەمی دەڤەران دا رولێ ,,چاڤێرۆژێ" چەوا دهەلێت و گرێدان ب مرن و ژیانێڤە، خۆیا دکەت. ب ڤێ خەمخۆرییێ (بابلی کەسێن یەکێنە دیرۆک و سالنامە ئافراندین)[٣].

دیارە مرۆڤێ بەرێ وەسا هزر کرییە هەر گۆهورینەکا ل ئەسمانی ,,تاری، هەور، برویسی، رۆژغەیرین و..." بهێتە کرن، دێ ئەنجامێن خراب ل ئەردی هەبن، ژ بەر هندێ تشتێن ل ئەسمانی دپیرۆزن، پێدڤی قوربان و پەرستنێنە. ژ وان (,,ستێرا سبێ"، کو چەڤەنگێ جوانی و زاخێ بوویە. ئەڤ ستێرە ل سومەر ب ناڤێ ,,ئینانا" و ل بابل ب ناڤێ ,,ئیشتار" دپەرست، ئەڤ رەوشت و پەرستنە بەر ب گریگ و رومان ڤە چوون، ل گریگ ب ناڤێ ,,ئەفرودیت" و ل رومان ب ناڤێ ,,ڤینوس" و بەرڤ ئەرەبێن گزیرتێ ــ ب رێکا سابئە و یەهودیان/ خویندکارێن کلدان ــ ب ناڤێ ,,عزَی" دهاتە پەرستن)[٤] و (ل نک سابئە هەر رۆژەکا حەفتیێ گرێدایی مەهەکێ بوویە، رۆژا یەکشەمب ,,چاڤێرۆژێ"، دوشەمب ,,هەیڤ"، سێشەمب ,,مەریخ"، چوارشەمب ,,عەتارد" و... یونانیان ب ,,هورمس" و رومانیان ب ,,میرکوری" گۆهورین)[٥].

---

(١) سیرجي أ. توکاریف. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٤٤. ناڤێن مەهـان کـانێ کیـژ پتـر نێزیکـی رۆژێیە: ,,عطار - Mercury، الزهرة - Venus، الارض - Earth، المریخ - Mars، المشتری - Jupiter، زحل - Satun، أورانـوس - Uranus، نەپتـون - Neptune، پلوتو - Pluto".

(٢) نمیر ننون زینو. ژێدەرێ بەرێ.

(٣) نمیر ننـون زینو. ژێدەرێ بەری.

(٤) حمید میجول النعیمي ــ أثر الاجرام السماویة بالانسان/ بین الفلک و التنجـیم ـــ مـن الموقع: *www.maaber.org*.

(٥) ماجد عبدالله الشمس. ژێدەرێ بەرێ بپ٧٣ــ ٧٤.

ب ڤی ئاوایی گرنگی‌یا خۆداوەندێن سومەری و ب تایبەتی خۆداوەند ,,ئینانا“ ڤەدگەریتە هەستکرنا دو کارێن گرنگ ,,خوارن و گوهنێلی“ێ ل سەر ڤی بنگەهی پێڤاژویا ژیانا خەلکێ دەڤەرێ هاتە راکێشان، ژ بەر هندێ کارتێکرنا وێ ,,ئینانا“ ب زەلالی ل سەر ملەت و باژێرڤانیێن دەردوران هەبوویە، کەنعانیان ب ,,بەئەل“ بناڤکری‌یە، ل گزیرتا ئەرەبی ب ,,عثار یان عطار“ بناڤکری‌یە و عبریان ب ,,عاشرا یان عشروت“ بناڤکری‌یە، ل تەوراتێ ,,ئەسترا“ بناڤکری‌یە. هەروەسا گریک ب ,,ئەفرودیت“ و رومان ب ,,ڤینوس“ بناڤکری‌یە. خۆداوەند ,,ئیشتار“ ــ ب ئەکەدی ــ، کو ب سومەری ,,ئینانا“یە کچا خۆداەندێ هەیڤی ,,سین“ە، دایکا وێ خۆداوەند ,,ننکال“ە، برایێ وێ ,,ئەوتو“ خۆداوەندێ رۆژێ و خۆشکا وێ ,,ئیرشیگال“ خۆداوەندا جیهانا ژێر/ جیهانا مریایە.

(حەمورابی)

(تێگەها خۆدێ یێ مەزن ب ,,تشوب“ ل نک حسی و هوریان، ,,بائەل“ ل نک فینیکیان، ,,یەهوا و ئەلوهیم“ ل نک عبریان، ,,براهما“ ل نک هندیان و ,,ئەهورا ــ مەزدا“ ل نک ئیرانیان و هوسا پشتی هنگی ئەڤ تێگەهـ و هزرە ل نک یونانیان ب سەرکێشی‌یا زیوس، کو ب ئۆلەمپی‌یا وەک خۆداوەند بناڤکرن پەیدابوو)[1].

سەروبەرێ ئالوز و شەپرزەیێ مرۆڤێ بەرێ تێدا دژیا، هەمی تشت و بۆیەران ,,بارانێ، هەوران، رۆبار و...“ خۆداوەند هەبوون، لێ پشتی دەرامەت، هزر و رامان

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١١٢.

چووینه پێش، رولێ خۆداوەندان ل سەر ئاستێ دەڤەران هند نەما، بەلکو چوو ئاستەکێ بلنــدتر، وەک خۆداوەنــد ,,تەمــوز" ل مێزۆپۆتامیــا، ,,ئــوزوریس" ل مــسرێ و ,,دیونیــسیوس" ل یونــان. هەمــی بــزاڤ و جــورێن چانــد و هــونەری ژی ب ڤــان خۆداوەندان ڤە دهاتنە گرێدان.

ژێدەر و هەڤبەرکرن

مرۆڤێ بڤێت ل دیرۆکا کەڤنارا دەڤەرێ ڤەکولیت دێ خۆیا چاڤکانیێن فەیلەسوفێن یونانی بینیت، ب تایبەتی ژی ئەڤ تێکهەلکێش و باندۆرە ل دەسپێکێ ل نک تالیس بەرچاڤ دبن، چونکو (تالیس ,,٥٨٥ب.ز" یەکەم کەس بوو ئاگەهداری ل سەر ژێدەرێن رۆژهەلات و زانستێ بابلی هەی، وی دگۆت: ئاڤ بنگەهێ/ دەسپێکا هەمی تشتانە)[(١)]. پشتی هنگی زانایێن دی یێن یونانی ڤەستا رۆژهەلات کر، بۆ نمونە (ژ فەیلەسوفێن یونانیێن چۆینە مسرێ ,,فیتاگۆرس، پلاتون و دیموکریتس" بوون)[(٢)]، ب تایبەتی ژی (تالیس ,,٦٢٠ ــ ٥٤٦ب.ز چۆبوو مسرێ و ببوو خویندکارێن کاهنێن مسرێ، وەک مرید هاتبوو وەرگرتن، دا فێری راز و زانستان ببیت". لێ دیارە نەبتنێ تالیس چۆبوو مسرێ، بەلکو ,,ئەناکسماندا، ئەناکسیمانز و ئەرستو" ژی بۆ هەمان مەبەست چۆبوونە مسرێ)[(٣)]. ژ بەر هندێ ژی دیاگونوس (د ,,ژیانا فەیلەسوفا دا" دبێژیت، یونانی خویندکارێن ,,هند، کلدان و مسر"یانە)[(٤)]. هەروسا (هیرۆدۆتس ــ Herodotus ژی دبێژیت، ئۆل و باژێرڤانیا یونان ژ مسرێ هاتیە. پلاتون ل سەر زمانێ ڤەشەکێ مسری د ,,تیماوس" دا گۆتە سولونی ,,گەلی یونانیان هوون زارۆکن". پشتی پلاتونی

---

(١) نمیر ننــون زینو. ژێدەرێ بەرێ.

(٢) ثامر مهدي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٩.

(٣) فتحي سید فرج ــ المسرح في مصر الفرعونیة ـــ www.rezgar.com، الحوار المتمدن، العدد ١٦١٢، ١٥.٢٠٠٦.٠٧، القسم الثاني.

(٤) د.علي زیعور. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٤٥. هەروەسا بۆچــوون هــەنــە دبێــژن: فیتــاگۆرس، دیمــوکریتس، فیــدون، ئەرســتو و... چــۆینە هنــدێ. بنێــرە هــەمــان ژێــدەری، بپ٦٣ (دەهمەنی).

ئەرستو دبێژیت زانستێ ماتماتیک ژ مسرێ هاتی‌یە. هەروەسا یونانی هزر دکەن، کو تالیس و فیتاگۆرس ماتماتیک ژ مسرێ ئینایە)[1]، چونکو (فیتاگۆرس چۆبوو مسر و بابل و ل وێرێ فێرێ زانستێ رۆژهەلات ببوو و تێکەهەلیا مەجوسێن فارس و زەردەشتیان کر بوو)[2].

ئەڤە بوونە سەدەمێن هندێ، کو (هزرێن رۆژهەلات ل نک فیتاگۆرس، پلاتون و ئەفلوتین خۆیا ببن و ب تایبەتی هزرا گینوسی، چونکو ئەگەر لوتکا فەلسەفا رۆژئاڤا دانە ئەردێ، دێ ل سەر ئەردێ رۆژهەلات بیت)[3].

ب ڤێ ڤێراچوونا دیرۆکا دەڤەرێ (پشتی ئەسکەندەرێ مەکدونی و ئونیسیکریت ,,Onèsicrite" تێبینی‌یا خالێن هەڤپشک د ناڤبەرا هند و فیتاگۆرس، سوکرات و دیوجانس دا کرین. فیتاگۆرس هزرا کراس گۆهورین، نێزیکبوونا مرۆڤی و گناوەرا، تابویا خوارنا گۆشتێ گناوەران و نڤیسینێن خۆیێن ماتماتیکێ ژ هندێ وەرگرتن)[4]. هوسا (پێڤاژویا زەردەشت ل میدی‌یا و یا بودای[*] ل هندێ وەک شۆپێن فەلسەفی تالیس و فیتاگۆرس ل مێزۆپۆتامیا و مسرێ فێردبوون/ دژیان، گەلەک ژ زانایێن یونانی ل بابل وەک سەنتەرەکێ رەوشەنبیری دژیان و فێری میتۆلۆگی، لاهوت، ماتماتیک و نوژدارییێ دبوون، ب ڤێ رێکێ شەنگستێ فەلسەفا یونان هاتە دانان)[5]. چونکو هێشتا (ل یونان خواندنگەهێن زانست و فەلسەفێ نەبوون، دەما ل بابل و

---

(١) د.علي زيعور. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٢.

(٢) هەمان ژێدەرێ بەرێ، بپ ٣٤.

(٣) هەمان ژێدەرێ بەرێ، بپ٥٦.

(٤) د. علي زيعور. ژێدەرێ بەرێ، بپ٦٣.

(*) ناڤێ وی یێ درست ,,سید هارتا"یە، لێ ب بودای یێ ناڤدارە، ل ناڤەراستا سەدێ شازدێ ب.ز ژدایکبوویە، پرانیا هزرا بودای ل سەر ئالیێ سایکولوژی دەربازبوویە. پشتی مرنا وی بودیەت بوویە دو پشک ,,هینیاتا و ماهایانا"، یا یەکێ ل سەر رێبازا ئەرسودوکسی مەشیایە و یا دی نەرمتر بوو. شۆپا بودای ل سەر هندێ بوو، مرۆڤ ژ کولەتی‌یا ,,کارما/ مرن و ژیان" رزگار بکەت و بگەهیتە پلا ,,نیرڤانا/ بلندترین پلەیا پاقژیێ"یە، کو ژیانەکا هەردەمیە.

(٥) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٠٩.

مسرێ دپر بوون، ژ بەر هندێ گەلەک ژ زانا و رەوشەنبیرێن یونانی مینا هومیروس و ئەورفیوس قەستا وێ کر، تا هندەک دبێژن هومیروس خەلکێ ئەنادولا رۆژئاڤایە)[1].

ئانکو بێژین ل دەما (هومیروس و هیسیودوس بۆ قوناغا شرۆڤەکرنا لاهوت و میتۆلۆگیا گریکی دکر، ل وی دەمی ڤیدا[**] ل هندێ و ئاڤێستا ل ئیرانێ گەشبوون و ئەفسانا چێکرنا بابل ئینوما ئیلیش خەملی بوو. چونکو ئیلیادە و... ئودیسا هومیروس پلەیەکێ پشتی داستانا گلگامێش دهێت و تیولۆگیا هیسیودوس هەر ژ میتۆلۆگیا مێزۆپۆتامیا و مسرێ هاتیە وەرگرتن)[2].

ل سەر هەمان مژارێ تێمپێل ـ Tempel دبێژیت: (داستانا گلگامێش بنگەهێ پرانیا رەوشەنبیریا مەیە، بێی کو ئەم بزانین، کو گلگامێشێ قەهرەمان نمونا بنگەهێیا هەرقەلێ گریکییە، بنگەهێ چیرۆکێن هەرقەل ڤەدگەریتە داستانا گلگامێش و داستانێن سومەری، کو بەری ٣٠٠٠ب.ز. دیسان ناڤبری دبێژیت هەردو هەلبەستڤانێن گریکی ,,هومیروس و هسیود" کەتنە بن باندۆرا داستانا گلگامێش. گەلەک رەوشەنبیران ل سەر ڤی بابەتی نڤیسییە، کیروس گۆردون ,,Cyrus Gordon" د پرتووکا خۆ ,,هەودانێن هەڤپشکێن باژێرڤانییا گریکی و عبری" دا دبێژیت: پەیوەندیێن خۆیا د ناڤبەرا داستانا گلگامێش و بەرهەمێن ئەدەبی یێن گریکی دا هەنە، ژ وان کۆمەلا هەرقەل یا هومیروس و هسیود. هەروەسا تێمپێل ئیشارەتا گۆتارا هایدل ,,George Heidl" ل سالا ١٩٨٣ێ ددەت، کو وەکهەڤی د ناڤبەرا تیورا سنجی، فەلسەفا پلاتون، ئەرستوی و

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٢٧. ل مێزۆپۆتامیا خواندنگەهـ هەبوون، ب ئەدوبا ـ Edubba. ب ناڤدکرن، دگۆتـە (رێـڤەبەرێ خوانـدنگەهێ ,,Ummia ـــ ئومیا"، ب ئانکویا ,,شەهرەزا"، جێگرێ رێـڤەبەرێ دگـۆتنێ ,,برایـێ مەزن، ,,ماموسـتا ,,پروفیسور" ب ئانکویا بابێ خوانـدنگەهێ دهـات و د گـۆتنە خوینـدکاران زارۆکـێن خواندنگەهێ). بنێرە ولید مهدي. ژێدەرێ بەرێ.

(**) (ڤیدا ,,١٥٠٠ ـ ١٢٠٠ب.ز" نەبتنێ کەڤنتـرین بەرهەمـێ ئەدەبیـێ زمـانێن هنـد ـــ ئوروپییە، بەلکو ڤیدا کەڤنترین پرتووکا ئۆلێ زیندییە د جیهانێ دا...)، ,, ڤیدا ب خۆ چوار پشکن: نڤێژ، دوعا، پەرسـتن و ئەرکـێن ئـۆلی، کـو ب براهمانـا ناڤـدکەن و..."، بنێرە جفري بارندر بپ١٣٨.

(٢) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١١٠. بزانە داستانا مهابهارتا هەشت جاران ژ داستانا ئەلیادە و ئودیسەی ,,پێکڤە" درێژتـرە. بنێـرە د.علـي زیعـور. ژێـدەرێ بەرێ، بپ٧٥ (دەهەمەنی).

داستانا گلگامێش دا هەنە)[١]. سەرباری ڤێ هەمییێ (دەما یونان هونەرێ ئاڤاهی و رەوشەنبیریا پەرستگەهان ژ مسرێ وەرگرتی و چێکرنا گەمیان ژ فینیکیان وەرگرتی، ئامیرێن بەرهەمهێنانێ و چاندن ژ مێزۆپۆتامیا وەرگرتی، میتۆلۆگی و لاهوت ژ سومەریان وەرگرتی، ل وی دەمی ئوروپا د قوناغا هوڤێتیێ دا بوو)[٢].

ب ڤی ئاوایی (فەلسەفا گریکی تێکهەلی ئۆلێ رۆژهەلات بوو، نەمازە پشتی ئەسکەندەرێ مەکدونی چوویە وەلاتێن ئاسیا و ئەفسانێن بابلی و گریکی ژێ تێکهەلبوون. خۆداوەندێن بابلی، گریکی و... ژ خۆداوەندێن خەلکێ دەڤەرێن باکورێ وەلاتێ مێزۆپۆتامیا ,,کوهستان" وەرگرتینە. ب ڤی شێوەی ئاهورامازدا دگەل سین، زیوس، مەردوک، میثرا، شەمس و ئەناهیتا دگەل ئیشتار وەک گیان و هزرا خەلکی تێکهەلبوون)[٣]. هەروەسا (سەراستکرنا ئاهورامازدا دگەل زیوس، میثرا دگەل ئەپولو، ئەناهیتا دگەل ئەپینا، ئەفرودیت دگەل ئەتمیس و ڤرثراگنا دگەل هراکلیس ــ هرقل)[٤]، لێ دیسان (وەک چەوا دڤێت رولێ میتۆلۆگیا سومەری و مسری نەهێتە ژبیرکرن. وەسا دڤێت رولێ پێغەمبەرێن فەلسەفێ: تالیس، فیتاگۆرس، بارمیندس، هرقلیتس، سوکرات، پلاتون ,,٤٢٧ ــ ٣٤٧ب.ز"، ئەرستو ,,٣٨٤ ــ ٣٢٢ب.ز" و... نەهێتە ژبیرکرن. بەلێ چەوا فەزیلە ل سەر دەستێ سوکرات چووپێش، وەسا چاڤلێکرنا تێگەها زەردەشتیە، کو گرنگیەک مەزن ددا سنجی و رێچا بودای.

فەلسەفە و میتۆلۆگیا رۆژهەلات و ب تایبەتی یا مێزۆپۆتامیا کار کرە سەر گریگ و رومان و پاش ئوروپا، ئانکو ئەم دشێین بێژین ئەڤ کەسە ,,زەردەشت، بودا و سوکرات" سێ ماموستایێن ب هێزێن سنجینە... کو چەوا ل پشت ئەرستوی ئەسکەندەرێ مەزن هەبوو، وەسا فرگیلیوسێ رومانێ ب بەژنا و بالا ئوگستوسی دگۆت. هەروەسا ل سەردەمێ فرگیلیوسی هونەرێ گۆتارێ ,,خطاب" یا ب هێز بوو، هەر ل وی دەمی زمانێ ,,ئیزوپ ــ Izop"ێ کولەتیێ هاتە پێش)[٥]. ئانکو بێژین (گەهشتنا

(١) صلاح نيازي ــ مقدمة في جلجامیش ــ من الموقع: www.tahayati.com.

(٢) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٠٩.

(٣) د. جمال رشيد أحمد. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٠.

(٤) د. جمال رشيد أحمد. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٣.

(٥) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٤٢.

رۆژهەلات و رۆژئاڤا ئەسکەندەر ژێبوو، گەهشتنا ئەسکەندەر و سەمیرەئەمیس ل بابل تێگەها ,,هیلینی" ژێبوو، وەک چەوا یەکگرتنا ,,ئەنکی" و ,,نینهورساگ" باژێرڤانی‌یا سومەری ژێبووی)[١]. ئها ب ڤێ تێگەهشتنێ دشێین بێژین (چ هزرێن یونانییێن بشافتی نینن، بەلکو ب رەنگێن رۆژهەلات ,,هندی، بابلی، مسری و..." هاتینە بویاغکرن)[٢]. لێ بەلێ تشتێ باژێرڤانی‌یا یونان بریە پێش پابەندیا وان ل سەر چاندن و بازرگانی‌یا دێم و ئاڤی بوو، لێ یا سومەر تنێ ل سەر چاندنێ بوو، چونکو (ل سەدێ شەشێ ب.ز گریکی د باژێرێن خۆییێن مەزن دا، ل سەر کنارێ ئاسیا بچوک گرێدانا بەردەواما هەمی بنگەهێن گرنگێن جیهانا پێشکەتی: مسر، فینیکی، لیدی، فارس و بابل بوو، ئەڤ چەندە بۆ ئەگەرا پێشکەتنا باژێرڤانی‌یا گریکی...)[٣].

(هەلبەت هەر باژێرڤانیەکێ گیانێ خۆیێ تایبەتێ هەیە ژ یێن دی دهێتە ڤاڤێرتن و هەڤپیشکی‌یا ڤان باژێرڤانی‌یا گەلەک باربەری ل سەر سامانێ مرۆڤاتیێ زێدە کر. ژ وانا هزرا ,,پشتی مرنێ" ل سەر هشێن مسرییێن بەرێ پالدانە وارێ ,,نژنین و ئاڤاکرنا" پەرستگەهـ و گۆران، ژ لایەکی و ژ لایێ دی ل سەر وارێ کیمیا و کارێ مومیاییێ. هەروەسا گرنگی‌یا بابلیان ل سەر رێکخستنا چاندنا ئاڤدێر و رێکخستنا دەمێن سالێ پالدانە هزرکرن و وەرارا دەمسالیێ، ڤێ چەندێ کارتێکرن ل سەر دەسپێکا ڤەکولینێن ,,ستێرناسی و ماتیماتیکێ" کر و بەرێخۆدانا فینیکیان بۆ بازرگانیێ و ل داویێ پێدڤی‌یا تومارکرنا کاروباران. ئەوبوو سەدەمێ پەیداکرنا ئەلفابێتا و د وارێ ماتماتیکێ دا پشکداری‌یا گریکیان د وارێ ئەندازیاریێ دا، کو وان ددیت کەمال دگوگراندنا جهی دا پێک دهێت. ب ڤێ چەندێ پلاتونی ل سەر دەرێ ئەکادیمیا خۆ نڤیسی بوو ,,یێ ئەندازیاریێ نەزانیت ناچیتە د ڤێرێڤە")[٤].

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٤٤.

(٢) د. علي زيعور. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٦.

(٣) فرانكفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٧٥.

(٤) حازم البيلاوي ـ حوار أم صراع الحضارات: انطباعات غير متخصص ـ مجلة النهج، ربيع، العدد ٥٠، ١٩٨٨، ص٦٠.

ل داویی هەروەکو (,,بیکون" دبێژیت: رۆژئاڤا پالپشتی ل سەر سێ دیارکرییێن، کو ژ باژێرڤانییێن دی بۆ هاتی، دکەت. پێشکەتنا رۆژئاڤا ب شێوەکێ سەرەکی ڤەدگەریتە دیارکرنا جوگرافی و بەرفرەهبوونا تەڤگەرا بازرگانییێ ژ لایەکی و هێزا لەشکری و بەرفرەهکرنا مێتنگەهی ژ لایێ دی و وەرارا زانست و بەلاڤکرنا وێ ژ لایێ سییێڤە، دیارە ئاشکراکرنا ,,پەندول/ بەندول، بارۆت و تایپ" ژی ل چینێ شەنگستی ڤێ پێشکەتنێ بوو. خالا گەوهەرییا هنتنگون ل سەر هەڤرکیا باژێرڤانیایە... کو د دیرۆکێ دا گەلەک هەڤرکیا باژێرڤانی بەرچاڤ دبن)[١].

باندۆرا خۆداوەندان

هەلبەت هەروەکو بەری نوکە خۆیا بووی، کولتورێ مێزۆپۆتامیا باندۆر ل سەر یونان هەبوو، چونکو (رێکا پەیدابوونا فەلسەفا گریکی د شۆپا شونوارێن میراتێ زەردەشتی را دەرباز دبیت، ژ ساخلەتا رەوشا دەڤەرێ یا ئیپیستیمۆلۆگی دزێت. ئەو دەڤەرا رەوشەنبیریا دایک و خۆداوەند ژێیووی، خۆداوەندا هوریا ,,هەبات" د پرتووکێن ئۆلی یێن پیرۆز دا بوو ,,حەوا" کو یەکەم دایکە. ,,کەباب" ل نک حسیان، ,,کیبلا" ل نک فریگیان و ,,قبلة" ل نک ئەرەبان و پاشی ل کەعبێ خۆجهـ بوو، کو د بنگەهـ دا ل سەر میراتا ستێرێیە، ل نک سومەریان ,,ئینانا"، ل نک مسریان ,,ئیسیس"، ل نک یونانیان ,,ئەفرودێت"، ل نک رومانیان ,,ڤینوس" و ل نک مەسیحیان ,,مریەم")[٢]. هەروەسا خۆداوەند ,,گولا ــ Gula" خۆداوەندا پارێزا باژێرێ ,,ئیسن" بوو، ب خۆداوەندا ,,خانما نوژدارا مەزن" دهاتە بناڤکرن و سومبۆلا وێ ,,سە" بوو)[٣]. ڤێ پێڤاژوییێ کار د ,,گول ــ هول/ غول"ێ یونانی کرییە، کو ب هەمان ناڤ هاتییە بناڤکرن. هەروەسا ,,گولا" چەڤەنگێ هێزێ بوو، هەروەکو ,,گول" ل نک یونانیان سومبۆلێ هێزێیە.

---

(١) حازم البيلاوي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٦٠ ـ ٦١.

(٢) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٥٥.

(٣) د. عباس علي الحسيني. ژێدەرێ بەرێ، بپ٦.

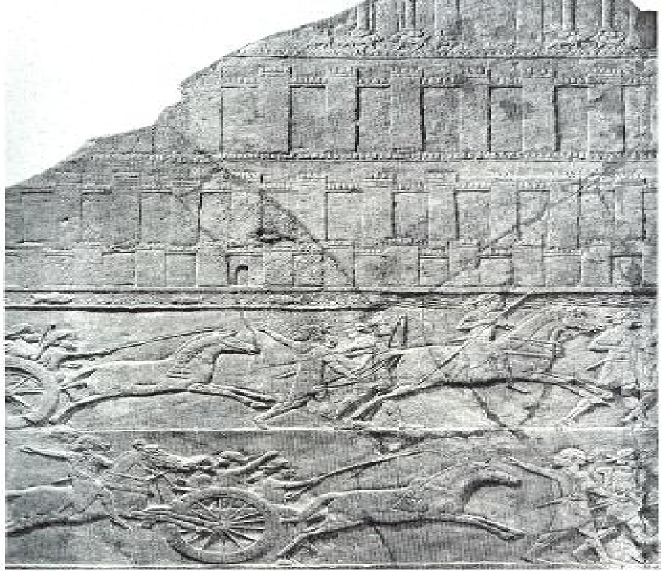

(باكورێ كوچكا شاهـ ئاشورپانپال "٦٦٨ ــ ٦٣٠ب.ز" ل نيناڤا هاتيیه ئاڤاكرن)

د ڤی واری دا (هوريون يێن يەكێنە ميتۆلۆگيا سومەری كریيە كولتورەكێ گەلێريێ خۆمالی، هوريا خۆداوەندێن سومەری، خۆداوەندا ئەسمانی ,,ئان"، خۆداوەندێ ئەردی ,,كی" و خۆداوەند ,,ئەنانا" كرنە ,,ئانو"، ,,كۆماربی"، ,,تيشۆپ" و ,,هەبات" و پاش حسيا ئەڤ كۆمەلە ژ هوريان وەرگرت و پشتی هنگی بۆ فەلسەفا گريكی هاتە ڤەگوهاستن، كو ب ,,زيوس"، ,,ئەپولو" ,,ئەفروديت" هاتە بناڤكرن، لێ رومانيان ب ,,گوپيتێر" و ,,ڤينوس" بناڤكرن)[1].

هەروەسا (بەلاڤبوون و كارتێكرنا چيرۆكا تەموز و ئيشتار/ ئەفسانا بوهارێ ل سەر دەردورێن ميزۆپۆتاميا ب ناڤ و شێوێن جودا بەرچاڤ دبيت. ل سوريا ,,نوكە"، قەهرەمانێ بوهارێ ب ,,ئەزون يان ئەدون" بناڤكرن، ئەڤە ب كەنعانی رامانا ,,خۆدان" دگەهينيت. ل ميزۆپۆتاميا ژی ,,تەموز" ب گەلەک ناڤان بناڤكریيە، مينا ,,ئەدون"ێ، كو ب مرن و ڤەژينا وی سروشت و گناوەر دمرن و ڤەدژين. ل فينيكيان ,,لوبنان" ب

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج٢. ژێدەرێ بەرێ، بپ٤٢.

ڤەژینا ,,تەموزی“ حەفت رۆژان جەژن دگێران، لێ بەلێ ل مێزۆپۆتامیا دوزادە رۆژ بوون، لێ فینیکیان/ کەنعانیان ل لوبنان دگۆتە تەموزی ,,نەعمان“، کو ب ,,شقائق النعمان“ێن سورڤە گرێددەن، کو ل بوهارێ گەش دبوون، ئەڤ رەنگە ب خۆینا ,,تەموزی“ڤە دەما خنزیرێ کیڤی خۆین ژێ بەردای، گرێددەن. هەروەسا گەلەک خۆداوەندێن یونانی ژی مینا یێن مێزۆپۆتامیانە، کو ب سومەری خۆداوەندا ئەردی ,,کی“ ب یونانی ,,جی/ گی“(*)، ب سومەری خۆداوەندێ ئەسمانی ,,ئانو“ ب یونانی ,,ئەورئانوس“، دیارە پارچا ,,ئانوس“ هەر ژ ,,ئانو“ هاتیە تەنی ,,س“ مینا ناڤێن یونانی ل سەر زێدە بوویە.

ب سومەری خۆداوەندێ جیهانا ژێر ,,نرگال/ Nergal“، ل یونان بۆ ,,هەرقەل“، ل باژێرێ ,,حەزەر“ ئەرەبا گۆتیێ ,,نرجال“ ئانکو ,,نرگال“. خۆداوەندێ نێچیرێ ,,تنورتا“، هەر ساخلەتێن خۆداوەندا یونانی ,,دیانا“یە. ب ڤێ هەڤبەرکرنێ کارتێکرنا چیرۆکا ,,تەموز“ ل سەر یونانیان هەبوویە، هەروەکو دیرۆکڤانێ یونانی ,,هیرودوتس/ ل سەدێ ٥ێ ب.ز“ ب خۆ دبێژیت: (ناڤێ ئەدونیس/ دیونیسوس ژ بنگەهێ فینیکی/ کەنعانی ,,ئەدون/ ئەدونای“ هاتیە، ل یونان بوویە ,,ئەدونیس“ مینا ,,س“ ل ناڤێن یونانیان زێدە بوویە، هەروەکو دسەرمەرا بوری). هەروەسا چیرۆکا خۆداوەندا ,,هیرا“ هەمان چیرۆکا خۆداوەندا سومەری ,,ئیشتار“ە، کو گرێدانا وێ ب تەموز و ,,هیرا“ ب ,,دیونیسوس“ڤە و ل هەردو دەڤەران ل بوهارێ جەژن دهاتنە گێران)[1].

دیسان دێ بینین هەمان چیرۆکا بوری ,,تەموز و ئیشتار“ ل دەڤەرێن دی دوبارە بوویە و فیگۆر و ناڤێن کەسان هاتینە گوهورین. ل نک کەنعانیان ,,تەموز“ بوویە ,,ئەدون“ و ,,ئینانا“ بوویە ,,ئیشتار“. ل ئوگاریت ,,تەموز“ بوویە ,,بەعل“ و ,,ئینانا/ Inanna“ بوویە ,,عەنات“. ل مسرێ ,,تەموز“ بوویە ,,ئوزیریس“ و ,,ئینانا“ بوویە ,,ئیزیریس“ ئەڤ چاڤلێکرنە بەر ب ئاسیا بچوک ڤە چوو، ل حسیا ,,تەموز“ بوویە ,,نلبینو“ ل یونان ,,تەموز“ بوویە ,,کور“.

(*) ب سومەری ,,کی/ ئەرد“، ب کوردی بوویە ,,جی یان جهـ“ و ب لاتینی/ یونانی بوویە ,,گی“، گیولۆگی، گیوگرافی و...

(١) ماجد عبدالله الشمس. ژێدەرێ بەرێ بپ٤٤ ــ ٤٦. ,,ژ ڤان رۆپەلان هاتیە کۆمکرن و وەرگرتن“.

ب ڤی رەنگی (گرنگترین ئەفسانێن ئیراقا کەڤن خۆ د چیرۆکا ,,تەموز و ئیشتار“ێ دا دبینن، لێ وەک یا خۆیا قەهرەمانێ ڤێ چیرۆکێ هەردەم ,,تەموز“ نەبوویە، بەلکو ب خۆداوەند ,,مەردوک/ Marduk“ ل بابل و خۆداوەند ,,ئاشور/ Assur“ ل نک ئاشوریان. هەمی ژی ب ساخلەتێن تەموزی خۆیا بووینە، لێ پرس ئەوە ڤێ چەندێ چ گرێدایی ب ,,کاوەیێ ئاسنگەر“ ڤە هەیە؟ د تێکستێن سومەریان دا خۆداوەندێ ئاسنگەریێ هەبوو، دگۆتنێ ,,کیبل“ ب ئەکەدی ,,کیبرو“، یێ کو رۆناهی جهێ تاریێ دگریت. ل ڤێرێ پرس ئەوە گەلۆ ,,کاوە“ هەر ,,کیبل“ە؟ کو ناڤێ وی ب شێوێ ,,کابی و کابیان“ هاتییە، لێ جودایی وەک مرۆڤ دهێتە خۆیاکرن، بەلێ یێن بەری هنگی مینا خۆداوەند خۆیا دبوون، هەلبەت ئەڤە ژی گرێدایی رولێ ئیسلامێ بوویە)[١].

(ل مسرێ ژی شادی ل پەرستگەها ,,ئەدفو“ ب ژنئینانا فیرعەونی، وەک خۆداوەند ,,حوریس“ ب خۆداوەند ,,ئیزیریس“ دهاتە گێران. ل پەرستگەها ,,زوس“ ل مسرێ کاهنێ مەزن ب پێش خۆداوەند ,,زوس“ ڤە ب کچەکا کو ب رولێ خۆداوەند ,,هیرا“ رادبوو، گوڤەند دگێرا. کەنعانیان ژی ئاهنگ ب ژنئینانا خۆداوەند ,,ئەدون“ ژ خۆداوەند ,,ئیشتار“ را دگێرا و... ل پەرستگەها ئەتس ل فرگیە ل ئاسیا بچوک کاهنێ مەزن ب خۆ ژی ب ,,ئەتس“ دهاتە بناڤکرن و کاهینەک ب پێش خۆداوەند ,,سپیلە“ دئینا. ل یونان ل سەردەمێ هێلینیان شادی ل جەژنا ژنئینانا خۆداوەند ,,زوس“ ب خۆداوەند ,,هیرا“ را دهاتە گێران. ب ڤی شێوەی ئەڤ دیاردە دەربازی یونان بوون، کو ئاوێردێن ژنئینانا پیرۆز ل یونان ب شێوەکێ سومبۆلی دهاتە گێران. ل ڤیستیڤالێن ئەلوسە ل بوهارێ ئاوێردێن تایبەت ب ژنئینانا پیرۆز سەرۆکێ دەولەتێ ب خۆداوەند ,,دیونیسوس“ ب شێوەکێ سومبۆلی... دهاتە گێران، د ڤێ جەژنێ دا ل رێڤەچوونەکا گشتی، ژنێن ئەسینا سومبۆلێ نێرینیێ یێ خۆداوەند ,,دیونسیوس“ بۆ زێدەکرنا زاخێ دهەلگرت...)[٢].

---

(١) ماجد عبدالله الشمس. ژێدەرێ بەرێ، بپ٧٨. سەردەمێ بابلێ نوی، بەری ٢٥٠٠ سالان ,,مەردوک“ خۆداوەندێ بابلێ مەزن بۆ ئەلتەرناتیفێ ,,تەموز“ی بنێرە هەمان ژێدەر، بپ٢٩. مرۆڤ دکاریت بێژیت نەدورە ڤەگێرانا جەژنا نەوروزێ ژی ل کوردستانێ، دور ــ نێزیک بنگەهێ خۆ ژ ڤان هزران وەرگرتییە، کو مینا سەرپێهاتیا جەژنێن سەرسالێن بابلیانە، چونکو هەردو جەژن ل سەرسالێنە.

(٢) د.تقي الدباغ. ژێدەرێ بەرێ، بپ٤٨.

ب گەلەمپەری مرۆڤ دکاریت بێژیت، (ژ ئەنجامێ رەوشا چاندنێ ل دەڤەرێ خۆداوەند ل سەر ئاستێ ڤێ پێڤاژوییێ هاتنە دانان، وەک خۆداوەندا زاخێ ,,ئیشتار" و خۆداوەند ,,دوموزی ــ کورێ خۆداوەندێ ئاڤی ئاپسو ــ Apsu" یێ شینکاتی/ نەباتی، دوموزێ خۆداوەندێ چاندنا مرن و ڤەژینا، نیشانا بهار و زڤستانێیە. هەمان تشت ل مسرێ ئەوروسیس و ئوسید بەرچاڤ دبیت، هەمان چیرۆک بۆ یونان ب ناڤێ ئەدونیسی هاتیە ڤەگوهاستن)[1]. (وەک پێڤاژویا دوموزی ــ تەموزی بۆ جیهانا ژێر و پێکولا ئیشتار بۆ ڤەگەراندنا وی و پێڤاژویا پارچە پارچەکرنا ئوزوریس هاڤێتنا د نیلی دا و پێکولا ئیزیس بۆ ڤەگەراندنا وی)[2].

(خۆداوەندێن سەرەکیێن رولێ گرنگ د باوەرین ئۆلێن کەڤن دا دیت، خۆداوەندێ بارانێ بوو، ژ بەر مفایێ گرنگێ بارانێ د ژیانا جوتیاریێ دا خەلکی ــ باران ــ دپەرێست، هەر ژ سەردەمێ سومەریان ب ناڤێ ,,ئەنلیل"، کو ب ئەرکێ کەش، با لڤاندن، باران باراندن و بویەرێن توفانێ، هەروەکو د ئەفسانێن سومەری و پرتووکێن ئەسمانی دا دەرباس دبیت. سومەریان پەرستگەهەک ل ,,نەفەر"، کو باژێرێ نیپورا کەڤنە ئاڤا کر، پەرستنا وی ل باژێرێن ئیراقا کەڤن بەلاڤە بوو ب مەلویل، توندی و سزاکرنا زورداران دهاتە پەسنکرن. ناڤێ ژنا وی ,,ننلیل" بوو و کورێ وی ,,ننورتا" بوو. ئەڤ کورە میراتگرێ بابێ خۆ ژ مەلویل و توندیێ بوو، بۆ خۆداوەندێ جەنگێ ل لگش و ب ,,ننگرسو" هاتە بناڤکرن. ئاشوریان ئەڤ خۆداوەندە بۆ سەرکەتنێن خۆ د شەران دا دگەل دژمنان ب کاردئینا و ئەموریان خۆداوەندێ کەش و بارانێ ب ناڤێ ئەدد، رمانو و بەعل دپەرستن. کەنعانیان گەلەک باوەریێن ئۆلی ژ ئەموریان وەرگرتن، ژ وانا ئاوێردێن تایبەتێن خۆداوەند ئەدد و بەعل، ئەڤ خۆداوەندە ب ,,ئیل" بناڤکرن و هزر دکر، کو ژنەکا ل ئوگاریت ب ناڤێ ,,عاشرە"... و پەرستنا خۆداوەندێ بارانێ ب ناڤی ئەدد و ریمون بۆ ئارامیان هاتە ڤەگوهاستن. پەرستنا ژن و مێرێن پیرۆز ,,ئەنلیل و ننلیل" و زارۆکێ وان ,,ننورتا" ژ ئیراقێ بۆ حسیان ل ئەنادول هاتە ڤەگوهاستن، ب ناڤێ خۆداوەند ,,تشوب" و ژنا وی خۆداوەند ,,هەبات" و کورێ وان خۆداوەند ,,شاروما". ل سەردەمێ هلنستیێیا پەرستنا خۆداوەند ,,بەعل" ل باژێرێ بەعلبەگ

---

(١) سیرجي أ. توکاریف. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٤٢ & ٣٤٣.

(٢) فاروق أوهان ــ آفاق تطويع التراث العربي للمسرح ــ وزارة الثقافة والاعلام، ابـوظبي، ط١، ١٩٩٩ ص٩٣.

تێکهەلی پەرستنا خۆداوەند ,,شەمش" بوو... ئەڤ پێڤاژویە/ پەرستنا خۆداوەندێ کەش و بارانێ بۆ وەلاتێن یونانی هاتە ڤەگوهاستن، یونانیان هزر دکر، کو زوس خۆداوەندێ گەردونی، ئەوە یێ عەوران کۆمدکەت، با دلڤینیت، عەور بریسی‌یا ڤەددەت و بارانێ دبارینیت، داکو زەڤی و بیستان پێ بهێنە ئاڤدان. ل دەما خرتەیێ بۆ رازیکرنێ مرۆڤ بۆ دکرنە قوربان، هوسا ئەڤ پرۆسێسە ب ناڤێ خۆداوەند ,,گوپتر" کو ب هەمان کار را دبوو... ڤەگوهاستە رومان)[1].

(ب کورتی چاندن ,,زراعة"، سەقا، شەر، نێچیر و پێشکێشکرنا قوربانان گەوهەرێ ئۆلێن بەرێ بوو، ل رۆژهەلات ,,چین، یابان، ئیرانا کەڤن و..." قوربانی ل سەر ئاستێ پاشا و شاهان بوو، بەلێ ل یونان بەروپشت بوو)[2].

د ڤان هەمی ناڤێن جودا دا تەڤ ل سەر یەک ناڤەرۆکێ ,,زاخ/ خصب" خرڤەبووینە، کو گرێدایی بوهار و هاڤین و جیهانا ژێر و ژۆرن. د ڤان تەڤ باوەریان دا چاڤێرۆژێ و باران وەک دو ژێدەرێن گرنگێن ژیانێ رولەکێ بەرچاڤ دبینن. ب ڤێ چاڤلێکرنا مرن و ڤەژینێ، بۆ نەریتەکێ ڤێ دەڤەرێ، رەوشا سروشتی بوهار و زڤستانێ، ڤەژەنیە کاروبارێن وان یێن گیانی ژی و میتۆلۆگی و ئۆل سەر هاتینە دامەزراندن، ب ئەنجامێ ڤی دیاردێ سەر و قوربان بۆ ڤەگەریانا رەوشێ هاتینە پێشکێشکرن.

باندۆرا ئافراندنێ

ب هەڤبەرکرنا ئافراندنێ دیالێکتیکا ,,ئاڤ، ئەرد و مرۆڤ"ی بەرچاڤ دکەت، کو گەلەک وەکهەڤی د ناڤبەرا بۆچوونێن سومەری و یونانیان دا هەبووینە، ب تایبەتی ژی تێگەها ,,ئاڤ" وەک دەسپێک ب زەلالی ل نک سومەریان بەرچاڤ دبیت و پاش ئەڤ تێگەهە دەربازی باوەرییێن یونانیان ژی بوویە، چونکو ئاڤ ژێدەرێ ژیانێ‌یە نەمازە ئاڤا دجلە و فوراتی ژێدەرێ چاندنێ بوو، ژێدەرێ ژیانێ و مرنێ بوو (جوتیاری و ئاڤرابوون). چونکو ل مێزۆپۆتامیا ,,دەریا" تێگەها شەری بوو، هەروەکو نوکە ژی ئەڤ تێگەهە هێشتا یا ل کارە.

---

(١) د. تقـي الـدباغ. ژێـدەرێ بەرێ، بـپ٢٤٥، ٢٤٦ و ٢٤٧ (ژ ڤـان روپەلان هـاتی‌یە کورتکرن).

(٢) جفري بارندر. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٧٧ و...

ب ڤێ تێگەهشتنێ («ل گۆر باوەریا سومەریان ئاڤ یا هەردەمیە، کو بنگەهێ هەبوونێیە“ و „ل گۆر باوەریا سومەریان گەردون یەک پارچەیە، پاش پشتی هنگی بوو دو پارچە. ئەرد ــ Ki و ئەسمان ــ An“، „مرۆڤ ییێ ژ ئاخێ چێبووی „مینا سومەری بۆ دچن“ و ب خۆینا خۆداوەندان هاتیە هەڤیرکرن „مینا بابلی بۆ دچن“، ل دەسپێکی ب شێوێ نێر و مێ هاتینە چێکرن“)[1].

دیرۆکزان تقي ل سەر مژارا ئافراندنێ دبێژیت: (ئەفسانا ئافراندنا سومەری خۆیا دکەت ل دەسپێکێ ئاڤ بوو، ژ دو کەرستێن تێکهەل، ئاڤا شرین „نێرە/ ئاپسو/ Apsu“ و ئاڤا سویر „مێیە/ تیامە/ Tiamat“ پێک دهێت. ژ ئاڤا دەسپێکێ ئەسمان و ئەرد ژێبوون، ب یەکگرتنا وان „با“ ژێبوو، کو ڤالاتی پر دکر، ئەڤ ڤالاتیە تارستان بوو، „مەهـ“ ئافراند دا شەڤێ روهنکەت و „چاڤێرۆژێ“ دا رۆژێ روهنکەت. پشتی کو ئەرد و ئەسمان ژێکڤە بووین „شینکاتی، گناوەر و مرۆڤ“ ل سەر رویێ ئەردی پەیدابوون. هوسا ب یەکگرتنا „با، ئاڤ، ئاخ و چاڤێرۆژێ“ ژیان پەیدابوو. ئانکو ب شێوەکێ دی سومەریان ئاڤا دەسپێکێ ب خۆداوەندا „نامو“ بناڤکرن، ناموی خۆداوەندێ ئەسمانێ „ئانو“ و خۆداوەندا ئەردی „کی“ ژێبوون، ب یەکگرتنا هەردوان خۆداوەندان „ئەنلیل/ Enlil“ خۆداوەندێ بای و „ننلیل/ Ninlil“ خۆداوەندا بای ژێبوون. دەما „ئەنلیل“ خۆ ل تارستانێ دیتی „ننلیل“ مار کر و „نانا“ خۆداوەندێ مەهێ و „ننکال“ خۆداوەندا مەهێ ژێبوون. ب یەکگرتنا وان „ئەوتو“ خۆداوەندێ رۆژێ ژێبوو، ب هاریکارییا ناموی „ئاڤ“، ئەنلیل „با“، „ کی „ئەرد“، ئەوتو „ چاڤێرۆژێ“ شینکاتی، گناوەر و مرۆڤ ل سەر رویێ ئەردی پەیدابوون)[2]. هەروەسا ب

---

(١) د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٦.

(٢) د. تقي الدباغ ــ الفكر الديني القديم ــ دار الشؤون الثقافية، بغداد ١٩٩٢، ص١٦. هەروەسا هەمان نڤیسەری ل بپ٢٧، ب شێوەکێ پیچەک جودا خۆیا کرییە، ژ بەر هندێ مە خاست وێ ژی بەرچاڤ بکەین: د چیرۆکا ئافراندنا بابلی دا یا ب ناڤێ „دەما ل بلندیێ“ خۆیا دبیت، بابلیا کەرستێ ئاڤێ ب خۆداوەند „ئاپسو“، کو „نێرە“ و خۆداوەند „تیامە“، کو „مێیە“بناڤکر، هەمی خۆداوەند ژ ڤان هەردو خۆداوەندان بوون. پشتی شەرەنیخەکا گران د ناڤبەرا خۆداوەند مەردوک و خۆداوەند تیامە دا، مەردوکی شیا لەشێ تیامێ بکەتە دو پشک، پشکەک کرە ئەسمان و یا دوێ کرە ئەرد، پاش ستێر ئافراندن. مەردوکی هاریکارییا بابێ خۆ „ئەیا“ بۆ ئافراندنا مرۆڤی ژ خۆینا خۆداوەندێ کر، هندەک بۆچوونێن دی هەنە دبێژن، مرۆڤ ژ خۆینا خۆداوەندی و ئاخا ئەردی هاتیە ئافراندن، پشتی هنگی تشتێن دی هاتنە ئافراندن.

هەمان تیگەهشتنێ دیرۆکزان فاضل دبێژیت: (ل دەسپێکێ ئاڤ بوو... ژ ئاڤا دەریا هەردەم چیایێ کونیێ، کو ژ یەکگرتنا ئەرد و ئەسمانان ژێبوو، ئەسمان ب سومەری An توخمێ نێرە و ئەرد Ki توخمێ مێیە. ئەنجامێ یەکگرتنا ئەرد و ئەسمانان خۆداوەندێ بای ئەنلیل ژێبوو، ئەنلیل ئەرد و ئەسمان ژێکڤەکرن و بابێ خۆ برە ئەسمانان و دایکا خۆ برە ئەردان)[1].

(ژنئینانا ,,ئینشار و کیشار" وان هەردوکان نونەرییا ئەرد و ئەسمانان دکر و ژ وان سێ خۆداوەند سێگوشا مەزنا خۆداوەندێن بابلی ,,ئانو، ئەنلیل و ئەیا" ژێبوون... ڤان هەرسێ خۆداوەندان ,,ئانو، ئەنلیل و ئەیا" گەردون د ناڤبەرا خۆ دا لێکڤەکر. هوسا ئانو خۆداوەندێ مەزن دەسەلاتداری ل ئەسمانی دکر، ئەنلیل خۆداوەندێ سەقا و ئەردی و ئەیا ــ یێ کو ب سومەری دگۆتێ ئەنکی ــ دەسەلاتداریا ئاڤا ئوکیانوسا دکر، هەر یەکێ رێکا خۆیا تایبەت بۆ مەدارێن رۆژێ هەبوو و ل کولمتا ئەسمانی دئاکنجی بوون)[2] و (سەرۆکێ جڤاتا ئەسمانی ,,ئانو" ل رەخ کورێ خۆ ,,ئینلیل" خۆداوەندێ بابەلیسکا رادوستییا... ئانو بلندترین خۆداوەند بوو)[3].

ب ڤێ تیگەهشتنێ سومەریان دگۆتە ئەرد و ئەسمانی (ئەن ــ کی)، ئەسمان ب بلنداهییا مەزن، کو ب تنێ جهێ خۆداوەندانە و ژێر (گەردون) ب کووراتیا مەزن، جهێ خۆداوەندان و مریانە، ژ بەر هندی ژی ,,کورچال" ب سومەری ب ئانکویا ,,ئەردێ هێژا" هاتییە. ب ڤێ تێگەهشتنێ مرۆڤ نێزیکی خۆداوەندانە، چونکو یێ ب ئاقلە و نێزیکی گناوەرانە، چونکو دمریت. ڤێ هزرێ کار د ئەرستوی کر بێژیت: (مرۆڤ گناوەرەکێ پەیڤدار)ە. هوسا ل دەسپێکێ تەڤگەر و مرن ژ ئەسمانی هاتنە خوارێ، مینا میتۆلۆگییێن مێزۆپۆتامیا خۆیا دکەن، ژ بەر هندێ پارڤەکرنا ژیانێ ب شێوەکێ ستونی ئانکو ,,ئۆل" و ب شێوەکێ بەروار ئانکو ,,ژیان".

---

(١) د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٩٤.

(٢) فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ١٤٠.

(٣) فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ١٥٩.

مرۆڤ دشێت هزرا ئافراندنێ ل مێزۆپۆتامیا هوسا کورت بکەت:

١- ل دەسپێکێ خۆداوەند (نەمو) بوو، یێ دەربرینا دەریا یەکێ دکەت.

٢- خۆداوەند (نەمو) (ئانو) خۆداوەندێ ئەسمانی و (کی) خۆداوەندا ئەردی ژێبوون.

٣- ئەنجامێ پەیوەندیا (ئانو) و (کی) با ژێبوو (ئەنلیل)، یێ کو بوویە سەدەمێ ژێڤەکرنا (ئانو)ی بابێ ئەسمانی و ژ (کی) دایکا ئەردی.

٤- دەما (ئەنلیل) خۆ ل تارییێ دیتی خۆداوەندا هەیڤێ (نانا) ژێبوو، هەروەسا خۆداوەندا هەیڤێ و خۆداوەندێ رۆژێ (ئەوتو) ژێبوو.

٥- (ئەنلیل) دایکا خۆ (کی) گرت، ژ ڤێ یەکگرتنێ و ب هاریکارییا (ئەنکی) خۆداوەندێ ئاڤێ، شینکاتی و گناوەر ژێبوون[1].

٦- یەکگرتنا/ زەواجا خۆداوەندێ ئەردێ دایک (ننهورساغ) و (ئەنکی) خۆداوەندێ ئاڤێ، خۆداوەندا شینکاتییێ (ننسار) ژێبوو[2].

ئەڤ ئەفسانە و چیرۆک ب هەمان ناڤەرۆک و ب ناڤ و فیگورین جودا دەربازی یونان بووینە، مینا (ئەفسانێن گریکی ل سەر ئافراندنێ خۆیا دکەن، „ئەرد، دەریا و با“ ل دەسپێکێ دتاری بوون و نە رێکوپێک و دتێکهەلبوون. خۆداوەند „خۆس“ و ژنا وی خۆداوەند „نوکس“ فەرەوەری دکر، ڤان هەردوان کورەک „ئیرۆبس“ خۆداوەندێ رۆناهیێ بوو، بابێ وی ژێ خاست جیهانا تاری روهنکەت، ئینا بابێ خۆ دەرێخست و چوو سەر تەختێ وی و دایکا خۆ مارکر. ژ ڤان هەردوان ژی „ئیسرا“ خۆداوەندێ رۆناهی و „هیمرا“ خۆداوەندا چاڤێرۆژێ ژێبوون، ب یەکگرتنا ڤان هەردو خۆداوەندان „ئیرس“ خۆداوەندێ جوانیێ ژێبوو. پاش ڤی خۆداوەندی هاریکارییا دایک وبابێن خۆ کر خۆداوەندێن دەریا „بونتس“ و خۆداوەندا ئەردی „جیا“ ئافراند، یەکگرتنا هەردوان „ئورانوس“ خۆداوەندێ ئەسمانی ژێبوو. ڤی خۆداوەندی ژی بابێ خۆ ژ وەلاتی دەرێخست و چوو جهێ وی و دایکا خۆ مار. پاش „زوس“ ب هاریکارییا

---

(١) د. عبدالرضا الطعان/ج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٥. هەروەسا خۆداوەند مەمو، ب پەیڤا „دەریا“ هاتییە دەربرین، کو ب دایک هاتییە سالوخدان، یاکو ئەسمان و ئەرد ژێبوون، ژ بەر هندێ سومەریان هزر دکر، ئەسمان و ئەرد ژ „دەریا یەکێ“ چێبووینە. بنێرە ثامر مهدي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٥٧.

(٢) فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ١٨٥.

خۆشک و برایێن خۆ و ژنا وی خۆداوەند ,,هیرا" فەروەریا گەردونی کر، کار هوسا پارڤەکرن: ,,پوسایدون" خۆداوەندێ دەریان، ,,هیدس" خۆداوەندێ جیهانا ژێر، ,,هلیوس" خۆداوەندێ هونەری، ,,ئیرس" خۆداوەندێ شەری، ,,هفسکوس" خۆداوەندێ ئاگری، ,,ئارتەمیس" خۆداوەندا بوونێ، ,,ئەسینا" خۆداوەندا باژێرڤانیێ، ,,ئەفرودیت" خۆداوەندا ئەڤینێ، ,,هستیا" خۆداوەندا ژیان و مالباتێ،

(کوشتنا گایێ رەش)

,,دیمیتری" خۆداوەندا جوتیاریێ، ,,هرمس"[*] پێغەمبەرێ کۆمەلگەها خۆداوەندان و رێبەرێ گیانێن ل جیهانا ژێر[1].

ب ڤێ کارتێکرنێ، (ئەگەر ئەم بەرێخۆ بدەینە تالیسێ میلیتیێ، کو ب فەیلەسوفێ یەکێ دهێتە هژمارتن، دبێژیت: ,,گەردونێ ژ ئاڤێ چێبووی"، دێ بینین بنگەهێ ڤێ ژ سومەر هاتیە وەرگرتن: خۆدێ ل دەسپێکێ ئاڤ چێکر، ئانکو خۆداوەند ژ ئاڤێ چێکرن)[2].

(*) خۆداوەند هرمس ئەمینداریێ جڤاکا ئولەمپیا پیرۆز و پەیامنێرێ خۆداوەندی بوو، وی گیانێ مریان بۆ جیهانا ژێر دبر. بنێرە، د.تقي الدباغ. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٥٦.

(١) د. تقي الدباغ. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢١٥ و ٢١٦.

(٢) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١١٣.

هوسا ئەنجامێ ڤێ باندۆر و تێکهەلیێ تالیس گەهشتە وێ باوەریـێ بێژیـت: (ئـاڤ سەدەمێ یەکێیە یان ئەنەکسیمندەر بێژیت بایە، هرکلیتس بێژیت ئـاگرە، دیمـوکریتیس بێژیت زرەیە. نەدورە هزرا رۆژهەلاتا کەڤنار ل سەر ئاڤێ وەک ژێـدەرێ ژانـێ ل نـک تالیس هێزا خۆ هندا نەکرییە، هزرا کو ژیان هەمی ژ دەریـا کەڤیـرا کەڤـن، کـو دەریـا دەما یەکێیە ل نک هومیروس ببیتە ئوکیانوس)[1]. هەروەسا بۆ پتر خۆیاکرنا باندۆرا مێزۆپۆتامیـا ل سـەر یونـان، دێ چەنـد ئەفـسانە و چیڤـانۆکێن دی دگەل یونـان هەڤبەرکەین، مینا:

تەموز و ئیشتار/ ئەدونیس و ئەفرودیت

(د چیرۆکا ئافراندنا بابلی دا، وەک ژ ئینوما ئیلش ,,Enumma Elish ـــ دەما ل بلندی"ێ، دیار دبیت، گەردون ل دەسپێکێ تاریبوو، ژ ئاڤا تێکهەل ,,ئاپسو ـــ Apsu" ئاڤا شرین ,,توخمێ نێر" و تیاما ,,Tiamat" ئاڤا سویر ,,توخمێ مێ" پێک دهات. هەروەکو خۆیا دبیت، ئەوسیانوس و ژنا وی تیتس ,,خۆداوەندا دەریا" چاڤلێکرنا ئاپسو و ژنا وی تیامایە. هەروەسا خۆداوەندێ گریکی ,,زیوس/ Zeus ,, کوپیەکێ خۆداوەندێ بابلی ,,مەردوک"ە، چ وەک رابەرێ سەرکەتن ل سەر دژمنێن خۆ و چ ژی وەک پلە بلندترین خۆداوەندە)[2]. هەروەسا (خۆداوەند ,,کرونوس" چاڤلێکرنا خۆداوەند ,,ئەنکی"یە... ,,ئەورانوس" کوپیا ,,ئین"ە ژ بەر هندێ بەری ١٥٠٠ب.ز چ ناڤ ل گریگ بەرچاڤ نابن)[3]. دیسان (خۆداوەند ,,ئای" یان ,,ئایە" مێرێ شەمسێ نونەرییا سحاری دکەت، مینا خۆداوەندا یونانی ,,ئیوس Eos"ە)[4].

---

(١) فرانکفـورت و... ژێـدەرێ بەرێ، بـپ٢٨٠. ئەڤ هـزرەیە ل نـک تـالیس پەیـدابووی، بێژیت: ل دەسپێکێ ئاڤ بـوو. مینـا ,,هـومیروس" بەحـسکری. بنێـرە ثـامر مهـدي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٦٨.

(٢) د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٧٦.

(٣) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٠٨.

(٤) د. وداد الجوراني ـــ البنية الاجتماعية والثقافية للمرأة في ملحمة جلجامش ـــ مجلة الاداب الاجنبية/ مجلة فصلية تصدر عن اتحـاد الكتـاب العـرب بدمـشق، العـدد ١١٦/ خريـف ٢٠٠٣. من الموقع: *www.awu-dam.org*.

(گلگامێش)

گلگامێش و هەرقەل

(هەردو قەهرەمان ژ بنگەهـ خۆداوەنـدن، هەر یەکی هەڤالەکێ هەی، ,,ئەنکیـدو ـــ Enkidu" یـێ گلگـامێش و ,,یولـوس ـــ Jolaus" یـێ هەرقەل. ل هەردو داسـتانا سەدەمێ رودانا ئاتافان ژنەکا خۆداوەند بوو، ,,ئیشتار" ل نک گلگامێش و ,,دینیریا ــ Deianira" یان خۆداوەند ,,هیرا" ل نک هەرقەل، هەردو ل سەر کوشتنا گـایێ ڕەشـێ پیرۆز زال دبن. هەرقەل گیایێ هەڤیڤەندێ نەمریێ دبینیـت، هەروەکـو گلگـامێش کـری. هەرقەل چوو گراڤا مرنێ، هەروەکو گلگامێش رێیا دەریای گرتی...)[1].

(١) ثامر مهدي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٧٧ (دەهمەنی)، هەروەسا تەها باقر د پێشگۆتنا پرتووکا خۆ ,,داستانا گلگامێش" دا دبێژیت: پتر ژ ڤەکولەرەکی بۆ هندێ دچن، کـو شەنگـستێ چیـرۆکێن ,,هەرقەل" ژ بنگەهـێ داسـتانا گلگـامێش هـاتیـە وەرگـرتن، کـو ب رێکـا فینیکیان گەهشتیە یونان.

گلگامێش و ئەخیلیس

(د هەردو داستانان دا هێز، حەزا موغامرێ و خۆ گۆریکرن بۆ هەڤالبەندیێ ل نک قەهرەمانی – ل یونان ئەخیلیس "Achilles„ قەهرمانێ ئلیادە و هەڤالێ وی پاتروکلیس "Patrocles„ و گلگامێش و هەڤالێ وی ئەنکیدو- بەرچاڤ „ دبیت. د هەردو داستانان دا هەڤالێ قەهرەمانی دمریت. د داستانا گلگامێش دا ئەنکیدو ب سزایێ خۆداوەندی دمریت، چونکو هومبابایێ هوڤێ دارستانێ/ گایێرەشێ پیرۆز دکوژیت، گلگامێش ب ڤێ بویەرێ گەلەک خەمبار دبیت و

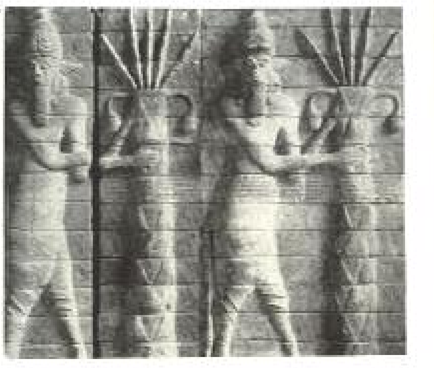

(پەیکەرێ خۆداوەندێ گا)

زێماریدگێریت. هەمان مژار پاتروکلیس د شەری دا ب دەستێ هکتوری دهێتە کوشتن، ب ڤێ رودانێ ئەخیلیس گەلەک خەمبار دبیت و زێمارێ دگێریت. د هەردو داستانان دا قەهرەمان „گلگامێش و ئودیسی" ژ بنگەهـ خۆداوەندن. دایکا گلگامێش خۆداوەند ننسون و دایکا ئودیسی پەریا دەریا خۆداوەند تیتس „Thetis"ە. د هەردو داستانان دا ل داویێ پشتی وەستیانەکا مەزن، قەهرەمان ڤەدگەریتە وەلاتێ خۆ...)[1].

سومەر و ئودیپ پاشا

(خۆداوەند ئەنکی هەڤالبەندێ مرۆڤان بوو، وەک خۆداوەند پرومیسیوسێ یونانی، هەروەکو د میتۆلۆگیا یونانی دا بەرچاڤ دبیت، کو ئاگر بۆ مرۆڤاتیێ ئینا/ دزی)[2]. (خۆداوەند „ئینلیل" خۆدایێ پارێزەرێ „نیپور"ێ، یێ کو سەنتەرەکێ ب هێزێ رەوشەنبیری ل وی دەمی و خۆداوەندێ مەزنێ ماموستایێ عەقلی „ئەنکی" بوو. ل

---

(۱) د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ۱۷۲.

(۲) جفري بارندر. ژێدەرێ بەرێ، بپ۲٤. (دەهمەنی)

داویێ „مەردوک“ جهێ بابێ خۆ „ئەنکی/ خۆداوەندێ ماموستاییێ عەقلی“ دگریت، „مەردوک“ وەک کور و مێرێ دایکا خۆ „تیامات“، فەروەری کر)[١]. (ئەڤ بویەرە ل باژێرێ دونوی „Dunnu“ ل سەدێ شەشێ ب.ز رویدایە، خۆداوەند ئەماکندو „Amakindu“ دایکا خۆ مار دکەت و بابێ خۆ خایین „Hain“ دکوژیت و دبیتە فەروەر. هەمان بویەر ل سەر خۆداوەند لاخار „Lahar“ دوبارە دبیت، دەما ناڤبری بابێ خۆ دکوژیت و دایکا خۆ خۆداوەندا دەریا مار دکەتن)[٢]. ب ڤێ شۆپێ هەمان هزر و مژار ب ناڤێ ئەفسانا „ئودیپ پاشای“ ل یونان دوبارە بوویە، کو ئودیب بابێ خۆ شاهـ „لییوس“ دکوژیت و دایکا خۆ „جوکاستا“ مار دکەت...

بەئەل و ئودیپ پاشا

ئەفسانا ئودیپ پاشا رێگرییا کانییا گۆندی ژ لایێ هوڤیڤە، کو مرۆڤ بۆ دکرنە قوربان. ئەڤ چەندە بەرمایێ رەوشتەکێ کەڤنارێ کنارێ مێزۆپۆتامیا بوو. ئەڤە هەمان هزرا قوربانییا کەسان بۆ چارەسەرکرنا هەر بویەرەکێ یان دشێین بێژین ئەڤە ژی رەنگەکێ بەرتیلکرنێیە د دیرۆکێ دا هاتییە پەسنکرن، چونکو گەلەک چیڤانوک و ئەفسانێن دۆلا دجلە و فرات بووینە هیڤێنێ پێڤاژویا ئەفسانێن ناڤجیهانی. مینا هزرا قوربانییا مرۆڤی بۆ خۆداوەندان و بدەستڤەئینانا مراد و داخوازان ژدایکبوو، وەک چەوا (خۆداوەند „بائەل ــ Baal“ێ ئەکەدی، یێ کو زارۆک بۆ دکرنە قوربان، ژ بەر هندێ ئیبراهیم پێغەمبەر کورێ خۆ ئیسماعیل[*] ل سەر ڤێ چاڤلێکرنێ دڤیا بکەتە قوربان)[٣].

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٧١.

(٢) د .فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٧٨.

(*) د تەوراتێ دا ب ئیسحاق هاتییە بناڤکرن، چونکو خۆدێ دیار کر، کو ئیسحاق (نە ئیسمائیل) وەک میراتگرێ ئیبراهیمی هەلبژارت: ب ئیسحاقی دێ دویندەها تە ئێتە بناڤکرن. بنێرە تەورات/ دەستپێکرن ٢٠: ١٢.

(٣) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٦٦.

توفانا سومەر و یونان

(چیرۆکا یونانی مینا یا سومەری /بابلیە، د هەردو چیرۆکان دا خۆداوەند ل خەلکی توره دبیت، د هەردو چیرۆکان دا قەهرەمانێ رزگارکەرێ مرۆڤاتیێ ژ نەمانێ بەرچاڤ دبیت. زیوسدرا ل نک سومەریان ,,ئەوتونابشتم وئەتراخسیسی د میناکێن بابلیان دا" و ل نک یونانیا دیوکالیون ,,Deucalion". د هەردو چیرۆکان دا حەکیمەک زەلامێ توفانێ شیرەت دکەت، کو گەمیەکێ چێکەت دا خەلکی رزگار کەت.

خۆداوەند ئەیا د چیرۆکا بابلی دا زەلامێ توفانێ ب دزیکیڤە خلوە دکەت و دبێژیتێ کو دێ توفان رابیت. د چیرۆکا یونانی دا پرومیسیوس ,,Prometheus" یێ ناڤدار ب عەقلمەندیێ های ژ توفانێ دبیت، داخوازێ ژ کورێ خۆ دیوکالیون دکەت، گەمیەکێ چێکەت و ب قویتێ داگریت. د هەردو چیرۆکان دا گەمی ل کولمتا چیای رادوستیت. د هەردو چیرۆکان دا خۆیا دبیت زەلامێ توفانێ قوربانان بۆ خۆداوەندی وەک سوپاسی پێشکێش دکەت و داخوازا وان ژ لایێ خۆداوەندان ڤە دهێتە وەرگرتن)[1].

ئەفسانا سیمەرخێ د کولتورێ بابلی و یونانی دا

(د ئەفسانا بابلی دا بەرچاڤ دبیت، دەما ئەیتانا ل ئەلهویەکی سوار دبیت و دچیتە نک خۆداوەند ئانوی ل ئەسمانان بۆ پەیداکرنا دەرمانێ نەمریێ. هەروەکو چەوا ل نک یونان هەمان تشت دوبارە دبیت، دەما مرۆڤ ب رێکا ئەلهوی/ سیمەرخێ دچیتە ئەسمانی دا گازندا خۆ ببەتە نک خۆداوەند زووس، کو ئەرستوفانیس ئەڤ مژارە کرییە هێڤێنێ نڤیسینا خۆ ,,ئاشت"ی، قەهرەمانێ وێ دچیتە نک خۆداوەند زووس بۆ داخوازکرنا ئاشتیێ بۆ گەلی خۆ)[2].

---

(١) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٧١.

(٢) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٧٠.

ئارتەمیس و دیونیسیوس

(ڕەوشەنبیریا کابلا ل ئەنادولێ کەڤنترین ڕەوشەنبیریا خۆداوەندایە، وەک خۆداوەند ئارتەمیس و پاش تارهوزا خۆداوەندا فێقی و ڤەخۆارنێ ,,وەک تری و ڤەخۆارن ل پەرستگەها لوین بەرچاڤ دبن“. پاش ل یونان دیونیسیوس خۆداوەندێ فێقی و ڤەخۆارنێ پەیدابوو)[1].

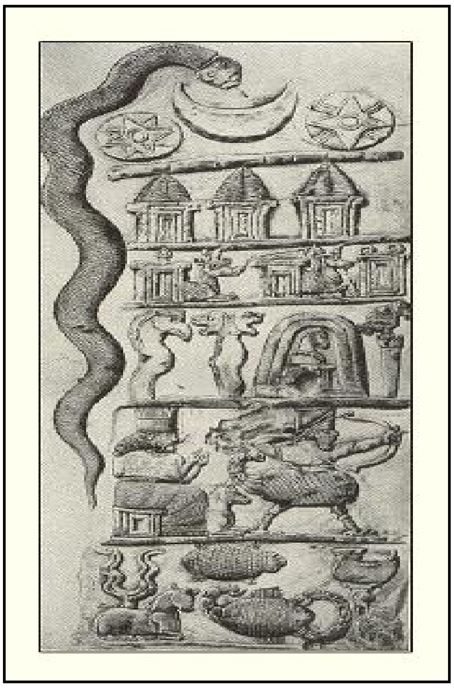

(وێنێ چەڤەنگێ تەندروستیێ)

مار و نوژداری

(ب دیتنا ڤەکولەران تشتێ گرنگێ ترارێ سومەرییە، کو ب دو ماران ئالاندی، ژێدەرێ سروشێ دەرمانخانێن ڤی سەردەمییە، یاکو مارەک ژەهرا خۆ دکەتە ترارێ.

هەروەکو د ئەفسانێن سومەری دا بەرچاڤ دبیت، مار بوویە چەڤەنگێ تەندروستیێ. مینا چەڤەنگێ خۆداوەند ننگیزادا/ ننگیزیدا Nnigizzida کورێ خۆداوەندێ نوژدارییێ نینازو ,,Ninazu“ ژ بەر هندێ ئەڤرۆ مارێ دترارێ ئالاندی بـوویە سـومـبۆلێ دەرمانخـانان. ئـانکو ئەژدەهار ل وەلاتێ سومەری ژ خۆداوەندێ ننگزیدا ,,Nnigizzida“ کورێ خۆداوەندێ نوژدارییێ ننازو ,,Ninazu“ واتەیا ناڤێ وی خۆدانێ ,,نوژدارا“یە، ژ بەر ڤێ چەندێ مار بوویە هیما چارە و نوژدارییێ)[2]. بەلێ گەلەک بێی شرۆڤەکرن و ل دویڤچوون وەسا هزر دکەن، کو ئەڤ سومبۆلە یونانییە!؟

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٢٤.

(٢) د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بـپ٧٤. دیـارە مـاری د ئەفسـانێن دەڤەرێ دا رولەکێ بەرچاڤ هەبوویە، د ئەفسانێن سـومەری، بـابلی، ئەکەدی، ئاشـوری، ئیـسلامی، یەهودی، مەسیحی و زەردەشت ,,نەوروز“ دا دگریت. تاکو رامانا نـاڤێ ئەژدەهـاک ژی ,,ب مارێ ژەهر دهێت“. فەیسەل داغلی. ژێدەرێ بەرێ، پب١٠٩.

مێزۆپۆتامیا و تەورات

میتۆلۆگی و ئەفسانێن دەڤەرێ باندۆرەک بەرچاڤ ل سەر ئۆل، رێنمائیێن دەردوران ب گرانی هێلایە، وەک (هزرا دوزەخ، بەهشت، توفان، ئادەم و حەوا و هابیل و قابیل ل سەردەمێ سومەریان گەلەکا ل با بوو، مینا گلگامێش بۆ مە ڤەدگرێت)[1].

هەروەسا (بۆ جارا یەکێ هزرا بەهشتێ ــ وەلات ل سەردەمێ سومەری ب ناڤێ دیلمون - Dilmun پەیدابوو و ئەگەر حەوا ژ کێلەکا ئادەم ببیت، ل سەردەمێ سومەریان نینهورساگ - نین ب سومەری خۆداوەند هور ب سومەری چیایە، ناڤبری خۆداوەندا دەڤەرا چیایێ زاگرۆس بوویە ــ ژ کێلەکا ئەنکیێ نەخۆش بوویە)[2]. دیسان (چەوا دەرێخستنا ئادەم و حەوایێ ژ بەهەشتێ، هەروەکو ئەفسانێن سومەری دبێژن)[3].

(ئیل - El ناڤێ خۆداوەندێن سومەری بوو و ناڤی ,,الله" هەر ژ ڤێ چەندێ هاتیە و... خۆداوەندێ مرنێ مود ــ Mod خۆداوەند ئیشتار/ ستارێ ــ Astarte ,,سومەری")[4].

سەرباری (شەرەنیخیا د ناڤبەرا شڤان و جوتیاری دا د ئەدەبێ سومەری دا و چیرۆکا هابیل و قابیل د تەوراتێ دا، یا ژ سنورێن وەکهەڤیێ دەرکەتی...)[5].

(سێتکا ,,کور، روح و قودس"، ژ بەر مایێ کەڤنێ سومەرییە، ,,ئەنکی، تیامات و مەردوک"ە، تێگەها مریەمێ چاڤلێکرنەکا بێهزا ,,تیامات" ئیشتارا بەرێیە، وێ کور ب رێکا پفکرنا خۆدێ بوو، هەروەک چەوا چیرۆکا ژدایکبوونا عیسایە... لێ تێگەها خاچدانا عیسای ناڤدارییەکا ب هێز داییێ)[6].

١- توفانا سومەری و تەورات

(چیرۆکێن توفانا سومەری و ژ وانا بابلی کارتێکرنەکا خۆیا ل سەر باوەرییێن گەلێن کەڤیر هەبوو و ب تایبەتی عبری، هەروەکو د سەفەرێن ئافراندنێ دا و...

---

(١) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٠.

(٢) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٣.

(٣) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٨٢.

(٤) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٦٦.

(٥) د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٢١.

(٦) عبدالله اوج الان/ مج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٨٩.

کارتێکرنا ئەدەبێ سومەری ل سەر سرودێن سلێمان پێغەمبەر بەرچاڤ دبیت، ل سەر دلداریێا خۆداوەندێ شڤانیێ دموزی ,,تەموز" و خۆشتڤیێا وی خۆداوەند ئینانا ,,ئیشتار")[1].

٢- یوسف و گلگامێش

(دەما تەورات ل سەر خەونا فیرعەونی دبێژیت، کو یوسفی راڤەکر، دێ حەفت سالا کولپەکا مەزن ل ئاخا مسرێ رابیت... و یوسف بۆ چارەسەرکرنا ڤێ کولپێ. ب خرڤەکرنا گەنمی بۆ ماوێ حەفت سالان رابوو. هەمان تشت د چیرۆکا گلگامێش بەرچاڤ دبیت، ل سەر زمانێ خۆداوەند ئانوییێ کو گۆتیە کچا خۆ ئیشتار ئەگەر ل سەر چێکرنا گایێ ئەسمانی بۆ تولڤەکرنا گلگامێش و هەڤالێ وی ئەنکیدوی یا رژدە، دێ ئەڤە بیتە ئەگەرا دێمیا ئەردی ,,بێبەرهەمیا ئەردی" ,,نە گەنم بۆ خەلکی و نە ئالف بۆ گناوەران دمینیت"، پێدڤیە ئیشتار گەنمی و ئالفی خرڤەکەت)[2].

(پەیکەرێ موسای)

٣- سارگۆن و موسا

(دایکا سارگۆن ـ ٢٣٧٠ ـ ٢٣١٦ب.ز ـ کاهینەکا گەلەکا مەزن بوو ,,ب سومەری Nin - Dingir و ئەکەد Entu"(*) یا نەچار بوو، خۆ ژ زارۆکێ خۆیێ نەرەوا رزگار بکەت، هاڤێتە د رۆباری دا. دایکا سارگۆن وەک کاهینەکا مەزن، مینا نێرینەکا ئۆلی ژنا خۆداوەندی بوو. تاکو ناڤێ ,, Nin - Dingir" ئانکو ,,خۆدانێ خۆداوەندان"، ژ بەر

---

(١) د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٤٩.

(٢) د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٥٢.

(*) ئینتو ـ Entu ژ شێوێ مێ یێ ناڤێ ئەکەدی Enu ب واتەیا کاهنا مەزن هاتیە و ب سومەری En واتەیا ,,خانما خۆداوەند" دگەهینیت. بنێرە د.وداد الجوراني/ ٢٠٠٣. ژێدەرێ بەرێ.

هندێ چێنه دبوو شویکەت و زارۆکان بینیت. چێنه دبوو بچیته جهێن خراب، بەروپشتی ڤێ دا هێته سۆتن. ژ بەر هندێ دایکا سارگۆنی نەچار بوو خۆ ژ زارۆکێ خۆ قورتالکر. ئەڤ چیرۆکه مینا ژدایکبوونا موسایه، هەروەکو تەورات دبێژیت، فیرعەونی فەرمان دا خەلکێ خۆ و گۆتێ: هەریەکێ کورەک ببیت، پاڤێنه د رۆباری دا. یەکی کورێ خۆ نەهاڤێت و ل داوییێ کره د سندوقەکێ دا و هاڤێته د رۆباری دا، پشتی کچا فیرعەنی ئەو سندوق دیتی ئینا مال و ڤەکر، کو زارۆکەکێ تێدا و دکەته گری و پشتی هنگی ب خۆدانکر تاکو مەزن بووی و ناڤێ وی کره موسا)[1]. ئانکو د هەڤبەرکرن و وەکهەڤیا چیرۆکا سارگۆن و موسای دا خۆیا دبیت، کو (د هەردو چیرۆکان دا یەک زارۆکێ ب خۆدان دکەت، ئاکی د چیرۆکا سارگۆن دا و کچا فیرعەونی د چیرۆکا موسای دا)[2].

ب ڤێ باندۆرێ د تەوراتێ دا هاتیه: „هەلوەشیا... هەلوەشیا بابل!!“، بەلێ تا نوکه هێشتا میتۆلۆگی، زانستێ و... شۆپەکا گران ل سەر مرۆڤاتیێ و ئۆلێن دەڤەری هەیە، لێ دڤێت نەهێته ژبیرکرن سەردەمەکێ درێژێ مێزۆپۆتامیا ب „چاخێ بەری دیرۆک“ێ دهاته بناڤکرن. بەلێ باژێرڤانیا یونانی گەلەک مفا ژ سەربورێن باژێرڤانیێن بەری خۆ کرینه، کو گەلەک تشت ب ئامادەیی وەرگرتینه. ب ڤی ئاوایی نه حنێره ئەگەر مێزۆپۆتامیا ب موزەخانا تەڤایا مرۆڤاتیێ بهێته بناڤکرن.

---

(١) د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٣٦.

(٢) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٣٧.

داستانا گلگامێش

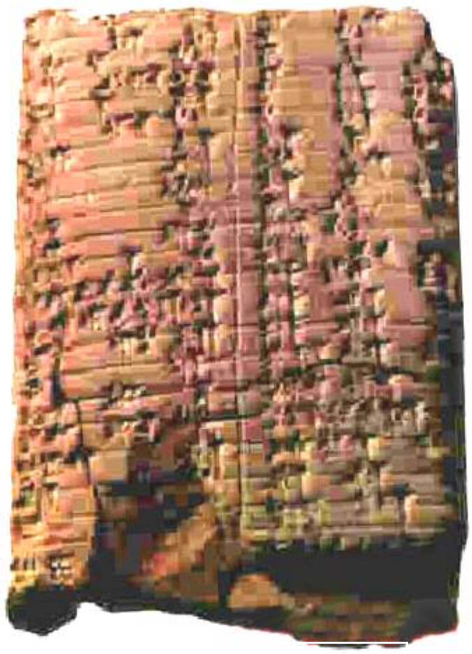

(لپنەکێ هەریا قمادی یا داستانا گلگامێش ل سەر هاتی یە نڤیسین)

دەما مرۆڤی هزرا جیهانا ژێر، فرینا بلندی‌یا ئەسمانان و جیهانا دی کری پێکولا دەربازبوونا ژ شێوەی بۆ ناڤەرۆکێ بوو، پێکولا لادانا وی پەردەی بوو یێ ژ مێژەوەرە د مەژیێ مروڤی دا پسیار سەرهەڤ کرین. لێ تاکو مرۆڤ ژ ئالێ فسیولۆگی، دەرونی و مەژی‌ڤە پێشدانەچووی، میتۆلۆگی، ئەفسانە و ئۆل ب شێوەکێ زاردەڤکی نفش بۆ نفشی دهاتنە ڤەگوهاستن. دیرۆکا کولتوری، فەلسەفێ و... ڤـەدگەریتە بـەری دیرۆکا تومارکرنا ل سەر لپنێن هەریێ، چونکو بەری هـزرا نڤیسینێ پەیدا ببیت، ئەڤ کولتورە ل سەر زارێ خەلکی دهاتە ڤەگێران. ب ڤی رەنگی دیرۆکا کەڤنا دەڤەرێ ل دەسپێکێ ب رێکا ئەفسانێ/ داستانێ گەهشتی‌یە مە، نەکو ب رێکا دیرۆکێ، چونکو د ناڤبەرا هەمی شاهێن سومەریان دا، تنێ ناڤێ گلگامێش بەرچاڤ دبیت، ئەو ژی ب رێکا ئەفسانێ گەهشتی‌یە مە.

گلگامێش داستانە، نەکو ئەفسانە، چونکو پرانیا دانەرێن وێ مرۆڤ بووینە، نەکو خۆداوەند. داستان ب رێزا یەکێ («anaqba imuruş“ـ „یێ کو کوراتیێ دبینیت”) هاتی‌یە بناڤکرن. قەهرەمانێ داستانێ کەسەکێ دیرۆکی شاهێ سومەری گلگامێشە، شەشەمین شاهێ مالباتا وەرکائا یەکێ‌یە. شاهەکێ مەزن و قەهرەمانەکێ زیرەک بوو، ژ بەر هندێ بوویە هێڤێنێ بەرهەمێن گەلەک هەلبەستڤانان.

هەرچەندە داستان ب ,,زمان، خەیال و مژارێن" خۆڤە بەرهەمەکێ بابلی‌یە، بەلێ پشتراست ڤەدگەریتە بنگەهێ سومەریێ کەڤن، چونکو سومەری سەرۆکانی بوون، نڤیسەرێن بابلی بەرهەمێن خۆ ژێ وەرگرتینە.

پرانیا داستانێن سومەری ل دەسپێکا مالباتێن سیێ سەرهلدابوون، ئەفسانە ل سەر خۆداوەندان بوو، لێ داستان ل سەر مرۆڤێن قەهرەمان بوو یان بەشەک مرۆڤ مینا ,,کانمرکار ــ Kanmerkar و گلگامێش"[1]. ناڤدارترین مالباتا سومەری ژی ,,وەرکا" بوو، کو ب شاهێ خۆ گلگامێش ب کۆمەکا بویەرێن قەهرەمانێن نەمرێن سومەری و داستانێن بابلیێن درێژ دهێتە نیاسین. داستانا گلگامێش ناڤدارترین تێکستێ ئەدەبی‌یە د دیرۆکا باژێرڤانی‌یا کەڤن دا[2]. بوویە هێڤێنێ پرانیا نڤیسکاران، ب راستی ئەڤە گەوهەرەکێ ئەدەبیێ باژێرڤانی‌یا مێزۆپۆتامیایە، کەڤنترین نمونەیە ژ ئەدەبێ داستانا باژێرڤانی‌یێ. هەلبەستەکا درێژە ب فۆنتێ میخی و ب زمانێ بابلی ل سەر دوازدە لپنێن هەرییا قماندی هاتی‌یە نڤیسین. پرانیا وێ ل پەرتووکخانا شاهـ ئاشور پانیپال و سەنحاریپ ل ,,٦٦٨ ــ ٦٢٦ب.ز" ل پایتەختێ نیناڤا هاتی‌یە دیتن[3].

داستان جارا یەکێ ل سالا ١٨٥٣ێ، ب نشکەکێڤە ل جهەکێ شونواری ل پەرتووکخانا شاهێ ئاشوری ,,ئاشورپانیپال" ل نیناڤا هاتە ئاشکراکرن، ئەڤ لپنە ل موزەخانا بریتانی د پاراستینە، لپن ب زمانێ ئەکەدی هاتینە نڤیسین. ل داویێ ناڤنڤیس/ ئیمزا کەسەکێ ب ناڤێ ,,شین ئیکی ئونینی" ل سەرە، دهێتە هزرکرن، کو نڤیسەرێ داستانێ بیت، لپنەکێ دی هاتە دیتن، کو نەدورە لپنێ ١٢ بیت، لێ د ڤی لپنی دا ئەنکیدو هێشتا یێ ساخە، ژ بەر هندێ جهێ گۆمانی‌یە.

ب راستی گەلەک گەنگاشە و ڤەکولین ل سەر ڤێ داستانێ هاتینە کرن، داستانا ,,گلگامێش ــ ٢٧٠٠ب.ز" ب زمانێ سومەری، ئەکەدی، حسی و زمانێن دی یێن کەڤنێن رۆژهەلات هاتی‌یە نڤیسین. ناڤەرۆکا سەرەکیا داستانێ گەریان ل دەرمانێ نەمریێ.

---

(١) د.هاري ساكز. ژێدەرێ بەرێ، بپ٥٧ ــ ٥٩ (ژ ڤان روپەلان هاتی‌یە وەرگرتن).

(٢) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٨.

(٣) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١١٦.

داستان بنگەهێ هزرییێ داستانا قەهرەمانێ گریگی هەرقەلە[1]، ڤەگوهاستنا داستانێ ژ زمانەکی[*] بۆ یێ دی، ژ ملەتەکی بۆ یێ دی، کێم و زێدەیی کەتینە بوییەر، جهـ و ناڤان.

ژێدەرێن داستانێ

داستانا گلگامێش، ل سەر دوازدە لپێن هەرییا قماندی هاتییە نڤیسین، هەر لپنەک نێزیکی ٣٠٠ رێزێن هەلبەستێنە، لپنێ دوازدێ نەبیت، کو ژ نیڤا ڤێ هژمارێ کێمترە.

ل سەر دەستێ ئارشیولۆگێ ئنگلیز لایارد ئەوستان ــ Layard Austan، هـۆرمز رەسام ــ Hormuz Rassam و گیـۆرگ سـمیت ــ Georg Smith، ل ناڤەراسـتا سەدێ نوزدێ ز. ب رێکا کولینا ل دوماهیک پایتەختێ ئاشوری نیناڤا، ل پـەرتووکخانـا پەرستگەها خۆداوەند ,,نابو" و پەرتووکخانا کوچکـا شـاهێ ئاشـوری ,,ئاشـورپانیپال ٦٦٨ ــ ٦٢٦ ب.ز" هاتە دیتن. ژ هنگی وەرە گەلەک ژ تێکستێن میخـی، کـو گرێـدایی ڤێ داستانێ بوون، هاتنە ئاشکراکرن.

گیورگ سمیت یەکەم ڤەکولین، پـشتی لێکـدان و وەرگێرانـا وان پـارچێن ل نیناڤـا هـاتینە ئاشـکراکرن، کـر و ل ١٨٧٢.١٢.٠٣ێ ل بەر سـینگێ کـۆمەلا شونوارناسـێن پەرتووکا پیرۆز و ل ژێر نـاڤێ: ,,راڤەکرنـا کلـدانی بـۆ توفـانێ" هـاتە پێشکێـشکرن، وەرگێران و دانوستاندنا هژمارەکا پارچێن بچوکێن گرێـدایی داسـتانا گلگـامێش و ب تایبەتی پارا گرێدایی توفانێ پێشکێشکر، ئەڤە بۆ سەدەمێ گرنگی پێدانا ئوروپیان بـۆ ڤەکولینێن میخی.

---

(١) باقر یاسین. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٠.

(*) ژ بەر گرنگیا داستانێ، جارا یەکێ ل سالا ١٨٧٠ێ ژ لایێ گیورگ سمیت ڤە بۆ زمانێ ئنگیلیزی هاتە وەرگێران و هەروەسا بۆ گەلەک زمانێن دی ژی هاتییە وەرگێران، بۆ نمونە: گورگی ل سالا ١٩٢٤ێ، ئەلمانی ل سالا ١٩٢٦ێ، ئنگلیزی ل سالا ١٩٢٨ێ، ئنگلیزی ,,دوبارە" ل سالا ١٩٦٣ێ، ئەلمانی ,,دوبارە" ل سالا ١٩٣٤ێ، فرەنسی ل سالا ١٩٣٩ێ، دانیمارکی ل سالا ١٩٤٣ێ، هولەندی ل سالا ١٩٥٥ێ، بەلچیکی ل سالا ١٩٥٨ێ، ئیتالی ل سالا ١٩٥٨ێ، ئنگلیزی ,,سێیارە" ل سالا ١٩٦٠ێ و روسی ل سالا ١٩٦٢ێ. هەروەسا بۆ زمانێ ئەرەبی تەها باقر ,,شەش چاپ" ژ سالا ١٩٦١ - ٢٠٠١ێ... و بۆ زمانێ کوردی ژی، سەلاح سەعدلای ل سالا ١٩٨٨ێ و دحام عبدالفتاح ل سالا ٢٠٠٥ێ وەرگێرایە.

هێنری راولنسۆن - Henry Rawlinson ئیشارەت ب هندێ دا، کو نەدورە پارچا ئافراندنا د تەوراتێ دا ڤەگرتیە بنگەهی بابلی، پاشـی فـۆکس تـالبۆت - Fox Talbot، پیـسکۆف- Stchod Boscowen و لینۆرمنـت- Franscois Lenomant ب وەرگێرانێ رابوون.

(پارچێن لێکدارنا داستانا گلگامێش)

ل سالا ١٨٧٥ێ هنـری راولنـسون و گیـورگ سـمیت، دەسـت ب بەلاڤکرنـا لینـێن شەشێ تا یێ یازدێ کرن و پاش دوبارە ل سـالا ١٨٩١ێ و پـنش ـــ Pinches GT جهێ گیورگ سمیت گرت و ل سالا ١٨٨٥ دەلیچ ـــ Delitizch ژ تێکـستێن ئاشـوری دەست ب بەلاڤکرنا تێکستێ یازدێ کر و پاشی چاپەکا تمام ژ پاول هاوپـت ـــ Paul Haupt ژ سالێن ,,١٨٨٤ ـــ ١٨٩١“ێ ل ژێر ناڤێ: ,,داستانا نەمرودا بـابلی“ بەلاڤکـر، کو ,,گلگامێش ب نەمرود ناڤدکر، وان پالپشتی ل سەر ئافرانـدنێ ,,١٠/ ٨ ـــ ١٠“ یـا تەوراتێ بێی سەلماندن دکر“.

یاسترۆ ـــ Jastrow دەست ب وەرگێران و بەلاڤکرنا ئـۆلێ ,,بابـل و ئاشـور“ی ل سالێن ١٩٠٥ ـــ ١٩١٢ێ کر و هەروەسا ئەرنۆلت ـــ Arnolt Muss ل سـالا ١٩٠١ێ ل کوڤارا ئەدەبێ بابلی و ئاشوری ب وی کاری رابوو. پـشتی هنگـی وەرگێرانـا پیـتەر ینسن ـــ Peter Jenssen، یاکو ب تیپێن لاتینی ل سەر تێکـستێن داسـتانا ناڤـدارا هنگی کری، دیـار بـوو، دگەل شـرۆڤەکرنەکا درێـژ و نرخوانـدنەک ل سـەر بـابەتی د

کوڤارا ئەفسانە و داستانێن ئاشوری و بابلی دا کر. ئەڤە وەک گاڤەکا گرنـک ل سـەر کاری هاتە هژمارتن.

ل دەسپێکا سەدێ بیستێ برونۆ مایسنەر ــ Bruno Meissner، گەلەک پـارچێن داستانێ، کو گرێدایی لینێ دەهێ بوون، ژ بازرگـانەکی ل بەغـدا کـرین، ئەو ب خـۆ ل ,,سپار ــ ئەبو حوبە" هاتبوونە دیتن.

ل سالا ١٩٠٢یێ تێکستێ، کـو برونـۆ مایـسنەر ـــ Bruno Meissner ل سـەر داستانێ خۆیا کری و دۆرمێ ــ Dhorme ل سالا ١٩٠٧یێ وەرگێرای، پارچەکا دی یا نوو یا تێکستێ ئاشوری خۆیا بوو، یا کو کینگ ــ King ل سالا ١٩١٤یێ بەلاڤکری.

ژ کارێن گرنگێن ل سەر داستانا گلگامێش کرین، هەردو زانا ئەرتـور ئونگنـاد ـــ Arthur Ungnad و هوگۆ - Hugo ل سالا ١٩١١یێ ب نـاڤێ ,,داسـتانا گلگـامێش"، کو ل سەر وەرگێرانا داستانێ و دانوستاندنەکا هوور ل سـەر ناڤەرۆکـا داسـتانێ کـر. پاشی دو لینێن دی (دو و سێ) ب تێبینیێن بوبیل خۆیا بوون و یاسترۆ ــ Jasstrow Clay دوبارە چاپ کرەڤە و پاش لەک ژ داستانێ ب زمـانێ سـومەری ب هاریکارییـا زمیرێن - Peopel Zimmern، کو ل سەر ناڤێن گلگامێش، ئیشتار و ئەنکیدوی بوو، ل سالا ١٩١٣ هاتە چاپکرن.

ل سـالا ١٩١٤یێ زانکویـا پنـسلڤانیا - Pennsylvania کۆمەکـا مەزنـا پارچـان ,,شەش لین بوون" ژ بازرگانەکی کرین، گرێـدایی لینـێ دویـێ بـابلی بـوو. هەر ل وی دەمی زانکویا ییل ــ Yale لینەک کری، کێماتییا لینێن پنـسلڤانیا کـری، تمـام دکـر و کێماتیێن لینێ سیێ ژی تمام دکر. هەمان سال ,,١٩١٤"ێ شـاندەکێ ئەلمـان ل ئاشـور، کۆمەکا مەزن ژ پارچێن تمامکرنا لینێ شەشێ دکر دیتن.

ل سـالا ١٩٢٨ ـــ ١٩٢٩یێ شونوارناسـێن ئەلمـان ل ئـوروک ,,وەرکـا نـوکە" دو پارچێن بچوکێن گرێدایێ لینێ چوارێ بـوون و هەروەسـا گەلەک پـارچێن بچـوکێن ب زمانێ سومەری ل باژێرێن ,,نیپور، کیش و ئور" پەیداکرن.

پەیداکرنا بەرمایێن ڤێ جارێ پارچەکا بابلیا بچوک، کو وەرگێرانا کورتا لینێ پێنج و شەشێ بوو و هندەک پارچە ب زمانێ حوری بوون، ژ دەرڤەی وەلاتێ مێزۆپۆتامیا و دەسنیشان ل تورکیا، ل باژێرێ خاتوساس پـایتەختێ کەڤنـێ حـسیا ,,بوغـازا نـوکە"، هاتنە دیتن.

پاش پارچەکا دیٚیا وەکی توفانێ، کـو ل سـەر چیرۆکـا توفانـا بابلیـا کەڤـن بـوو، ڤەگێرانا قەهرەمانێ توفانێ ئەتراخسیس هاتە دیتن. ل سالا ١٩٣٠ێ کامبـل تۆمپـسۆن ـ Campbell Thompson نوترین چاپ ب تیپێن میخـی ل تێکـستی و ژێـر نـاڤێ „داستانا گلگامێش" پێشکێشکر و ل ئیکسفورتێ هـاتە بەلاڤکـرن. دیـارە وی نەبتنـێ تێکستێ میخی لبا ئاشوری پێشکێـشکر، بەلکـو هەروەسـا تێکـستێ نڤیـسی ب تیـپێن لاتینی یێن هەمی تێکستێن گرێـدایی گلگـامێش هـاتینە دیـتن، پێشکێـشکرن. ل سـالا ١٩٢٨ێ لێکولەرێن ئەلمان ل وەرکا دو پارچێن مەزنێن گرێدایی لپنێ چوارێ بوون، کو دزڤرنە سەدێ شەشێ ب.ز دیتن، دو پارچێن ژ رێڤەبەرییا شـونوارێن گـشتی ل گـرێ حەرمل „١٩٤٥ ــ ١٩٦٠"ێ، کو گرێدایی داستانێ بوون دیتن.

ل سالا١٩٥١ێ تێکستێن داستانێ ل سولتان تبە ل ژێرییا تورکیـا نێزیـک حەران، دیتن. ل سالا ١٩٥٨ هندەک تێکستێن داستانێ، کو ڤەدگەرنە سەردەمێ بابلی یـێ نـوو هاتنە بەلاڤکرن. هەروەسا بۆ جارا یەکێ پارچەک ل دەردورێن فەلستینێ، کو ڤەدگەریتە سەدێ چواردێ ب.ز دیتن. دیـسان دهێـتە ڤەگێـران کورتیەکـا چیرۆکـا توفـانێ، کـو د تێکستێن میخی دا یێن کو هاتینە دیتن. ل ئوگاریتا کەڤن (ل نێزیکی لازقیە) پەیدا بوو و شاندا ئەلمانـا لـێگەر ل وەرکـا ل دەمـسالا (١٩٧٣ ـــ ١٩٧٤)ێ پارچەکـا تێکـستێ داستانێ، دیتن[1].هوسا ب ڤێ رەنج و خەباتێ داستان ب سەرێک ڤە هاتییە ڤەهاندن.

کورتیا داستانێ

دبێژن گلگامێش ل باژێرێ ئوروک مرۆڤەکێ زۆردار بوو، رەوشتەکێ چەپەڵ هەبوو، ل شەڤا بووک و زاڤاینیێ دڤیا جارا یەکێ ئەو چووبا نڤینا بووکێ و هەروەسا ب

(١) د.أكرم محمد عبدكسار ــ قصة اكتشاف درة تاج حضارة وادي الرافدين ــ من الموقع: *www.almawsem.net*. (داستانا گلگامێش ل سەر دوازدە تافلان، هاتییە نڤیسین و نێزیکی ٣٠٠٠ ریز/ مالکایە، هەروەسا گەلەک زانیاریێن ژۆری د ڤێ پەرتووکێ دا دەرباز دبن. بنێرە:

Henrietta McCall - *Mesopotamische Mythen* – Aus dem Englischen ubersetzt von Michael Muller .Stuttgart .1993 .S.30.69 und 97.

زۆری شورهەک ب خەلکێ ئوروک ل دەردورێن باژێرێ دا چێکرن. ل سەر ڤان زۆرداریێن گلگامێش ل سەر خەلکێ ئوروک کرین، هوسا د ڤێ مالکێ دا بەرچاڤ دبیت:

گلگامێش کورەکی ژ باڤێ وی رە ناهێلە
ب شەڤ و رۆژێ ستەمکاریا خۆ دکە
گلگامێش کەچەکێ ژ دایکا وێ رە ناهێلە
نە کەچا شەرڤانەکی، نە ژی دۆستکا میرزایەکی(١).

(خۆلێدانکا د ناڤبەرا گلگامێش ئەنکیدوی دا، نێزیکی١٨٠٠ ب. ن)

ب ڤان رەفتاران خەلکێ ئوروک گەلەک بێزار ب بوون و داخواز ژ خۆداوەندی کرن، کو وان ژ گلگامێش رزگار کەن، ئەوبوو ئەنجامێ داخوازا وان ئەنکیدو(*) پەیدا بوو، کو مرۆڤەکێ هوڤێ پویرت درێژ و همبس، دگەل گناوەران دخوار و ڤەدخوار. هەر

---

(١) دحام عبدالفتاح. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٢.

(*) ئەنکیدو، ژ هەرێیا خۆداوەند ,,ئەرورو"ی، کو ژ نفشێ ,,ننورتا" خۆداوەندێ شەر و نێچیرێ بوو، هاتە ئافراندن.

گناوەرەکێ کەتبا تەپک/ تەلیێ ئەنکیدوی بەردا، نێچیرڤانان گلیا ,,شکوی‘‘ خۆ گەهاندە گلگامێش. بۆ ڤێ یەکێ گلگامێشی ژی پلانەک دانا، کو خداما پەرستگەها ئیشتارێ ,,شامات‘‘ خۆ بدەست ئەنکیدویڤە بەردەت، شاماتێ ژی هێدی ـ هێدی ئەنکیدو فێری ,,خوارن/ ڤەخوارن‘‘ا ژیانا باژێری کر. د ناڤبەرا ئاخڤتنێن وان دا شاماتێ چیرۆکا گلگامێش و چوونا نک بووکان ڤەگێرا، ب ڤێ رەفتارێ ئەنکیدو گەلەک زڤر بوو و داخواز ژ گلگامێشی کر بکەڤنە هەڤرکیا خۆلێکدانێ... پشتی بگروڤەکێشەکا درێژ گلگامێش پشتا ئەنکیدوی دانا ئەردی... ل داویێ هەردو بوونە هەڤال.

ب گرێدانا هەڤالبەندیا هەردوکان ,,گلگامێش و ئەنکیدوی‘‘، بەر ب پەنیا دارستانا ئەرز[*]ڤە چوون، کو جهێ ژ مە پترک و عەفریتان بوو، هەردوکان قەستا دارستانێ کر،

(*) ئەرز ناڤەکێ سامی یێ کەڤنە، نەدورە ب ئانکویا ,,خۆەجهـ‘‘ یان ,,بهێز‘‘ بهێت، ب لاتینی دبێژنێ ,,Cedrus Libani‘‘. ئەڤ جورێ دارێ ژ توخمێ دارا کاژێ/ چامێیە، هەرا کەسکە، نهو ژی زۆر ل لوبنان هەنە. ژ ڤێ دارێ ,,گەمی، کوچک، تابووت و ئامیرێن موزیکێ‘‘ دهاتنە چێکرن. ژ دارا ئەرزێ کوچکێن ,,داود و سلێمان‘‘ پێغەمبەر پێ ئاڤاکر بوون، ئەڤ دارە بۆ ئاوێردێن تافیلکرنێ ژی دهاتە بکارئینان. بنێرە پەرتووکا: ,,نخبة من الاساتذة ذوي الاختصاص ومن اللاهوتيين. ژێدەرێ بەرێ. بپ٤٩‘‘.

د ڤێ وەغەرێ دا راستی هومبابایێ „Humbaba“ هوڤێ نوبەدارێ دارستانێ هاتن... پشتی شەرەکێ درێژ، هومبابا هاتە کوشتن.

پشتی کوشتنا نوبەردارێ هوڤێ ترسناکێ دارستانێ، گلگامێش گەلەک ناڤدار دبیت، ب ڤێ یەکێ ئیشتارا خۆداوەند بۆ دانانا مالباتەکێ خۆ نێزیکی گلگامێشی دکەت، لێ گلگامێش داخوازا وێ رەتکر. ب ڤێ چەندێ ئیشتار گەلەک زیز دبیت و هەست ب کرێتکرنێ دکەت. ئیشتارێ گلیا خۆ گەهاندە بابێ خۆ „ئانویێ/ خۆداوەندێ ئەسمانی“، کو تولێ ژ گلگامێش ڤەکەت. ئانوی ژی گایێ(*) پیرۆزێ ئەسمانی فرێکرێ، لێ یەکسەر ئەنکیدوی شاخێن وی گرتن و گلگامێش گا کوشت. پشتی ڤێ رودانێ خۆداوەند ل ئەسمانی جڤیان، د ئەنجام دا سزایێ مرنێ بۆ هاتەدان، لێ ئەڤ سزایە نەکەتە سەر ملێن گلگامێش(**)، چونکو پارەکا خۆداوەندیێ تێدا هەبوو، لێ نەخۆشیەکا گران بۆ ئەنکیدوی فرێکر... و پشتی دەمەکی ئەنکیدو مر.

(گایێ رەش ئەسمانی)

ب ڤێ بویەرا ب کوڤان، گلگامێش هوسا د خەیالا خۆ دا دکەڤیتە دیالۆگا دگەل ئەنکیدوی:

بێژە من هەڤالو کا رەوشا جیهانا ژێر چەوا دبینی

هەڤالێ وی ئەنکیدو بەرسڤێ ددەت:

ئەز چیرۆکا نوچەیا جیهانا ژێر بۆ تە نا ڤەگێرم هەڤالو

و ئەگەر دڤێت بۆ تە نوچەیان ڤەگێرم، پێدڤیە تو رونی و بگری.

گلگامێش بەرسڤا وی ددەت:

(*) وەک یا خۆیا ل سەردەمێ سومەریان „گا“ چەڤەنگێ نێرین و زاخا چاندنێ بوو، مینا د داستانا „گلگامێش“ دا هاتی. بنێرە د.جمال رشید أحمد. ژێدەرێ بەرێ. بپ١٢.

(**) (گلگامێش کورێ خۆداوەند „ننسون“ و کورێ شاهێ باژێرێ „ئوروک“ „لۆگال بەندا“، ژ بەر هندێ دوسێکا ٣/٢ ژ ئالیێ دایکێ خۆداوەند و ٣/١ ژ ئالیێ بابێ مرۆڤە، کو چارەنڤیسێ وی هەر مرن بوو. مرۆڤەکێ نەباش بوو، لێ دایکا وی خۆداوەند بوو/ یا باش بوو، گەلەک بۆ هندێ دچن، کو خرابیا گلگامێش ژ بابێ هاتبوو وەرگرتن!

رونم و بگریم[1].

هەروەسا ل سەر مرنا ئەنکیدوی، گلگامێش هوسا زێمارێ دگێریت:

گەلی پیرێن ئۆرۆکێ، گوهداری من بن، ژ من ببهیزن!

ئەز ل سەر دۆستێ خۆ ئەنکیدو دگریم.

ب دلشەوتیا ژنێن شینکێش دگریم.

بالتەیێ کێلەکا من بوو و کەڤانێ دەستێ من بوو.

گێرا ل بەر پشتا من بوو و مەرتالێ ل پێشیا من بوو.

جلێن جەژنا من بوو و شاهیا من ئی تنێ بوو.

هەتا کو دژمنەکێ چەپەڵ، ئەو ژ من دزی[2].

پشتی ڤێ رودانێ، گلگامێش گەلەک کوڤاندار دبیت، زانی کو مرن چارەنڤیسێ مرۆڤانە، لێ نەمری بەهرا خۆداوەندانە، گلگامێش رابوو جلێن خۆ هاڤێتن و کەڤلێن گناوەران ل خۆ کرن، قەستا مرۆڤێ ساخلەتێ نەمریێ ژ خۆداوەندان وەرگرتی ,,ئوتناپشتم" کر، دا بۆ وی دەرمانێ نەمریێ پەیداکەت. د رێ دا راستی ,,سیدوی" خۆداوەندا خەمرێ هات و وێ گلگامێش شیرەت کر، کو دەست ژ دەرمانێ نەمریێ بەردەت و ژیانا خۆ خۆش کەت، چونکو مرن هەر چارەنڤیسێ مرۆڤانە:

(سیدوی دبێژتە گلگامێش بۆ کیفە دچی گلگامێش / ژیانا تو لێ دگەرێی نابینی)

---

(١) صباح محسن جاسم (ترجمة وتقديم) ــ كلكاميش، الذي رأى، ما عاد يليق به البكاء ــ من الموقع: *www.gilgamish.org*، الثلاثاء ٢٠٠٧.٠٢.٢٧. بنێرە لپنێ ١٢ێ ژ داستانا گلگامێش.

(٢) دحام عبدالفتاح. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٤.

بۆ کیڤە دچی گلگامێش
ژیانا تو لێ دگەریێ، نابینی
دەما خۆداوەندی مرۆڤ داین
مرن کرە بەهرا وان
و ژیان د ناڤ دەستێن خۆ دا زیندان کر
و تو گلگامێشو زکێ خۆ پرکە
شەڤ و رۆژێن خۆ خۆشکە
هەمی رۆژا بکە جەژن
ب شەڤ و رۆژ ب لەیزە
جلکێن جوان ل بەر خۆ بکە
سەرێ خۆ بشو و خۆ ب ئاڤێ گەرماڤ کە
زارویێ خۆیێ دەستێ تە دگریت، نازدار کە
ژنا خۆ بەختەوەر کە
ئەڤە د ڤێ ژیانێ دا بەختێ مرۆڤانە[1].

لێ پا گلگامێش ل سەر مەرەما خۆ یێ رژد بوو، کو بچیتە نک ,,ئوتناپشتم''، دا راز و دەرمانێ نەمرییا مرۆڤان پەیداکەت. گلگامێش ب رێکا گەمیڤانێ ئوتناپشتم ,,ئورشنابی''، کو سیدوری ئەو نیشانا دابوو، رێکا دەریا مرنێ گرت. گلگامێش د رێکا چیایێ ,,ماشو'' را قەستا حەکیم ,,ئوتناپشتم'' کر، چونکو ,,پێدڤی بوو گلگامێش بچیتە چیای، داکو بگەهیتە نک ئوتو ــ نفشتم''. ئەو مرۆڤێ نەمر ,,ئەوتو ــ رۆژ و نفش ــ نفس/ بێهن دگەهینیت و میم بۆ مەزنکرنێ یان ژی بۆ کۆمکرنێ هاتیە بکارئینان ــ ,,

---

(١) عزت عمر ـ السرد والدراما وبناء السياق الثقافي ـ جريدة الاسبوع الادبي، العدد ٩٦٩/ ٢٠٠٥.٠٥.١٣. من الموقع: *www.izzatomar.com*. هەروەسا فرانکفورت و... هوسا بەرچاڤ دکەت، پشتی ئەنکیدویێ هەڤالێ گلگامێش مری، ژ نویکا گلگامێش پێکولا دیتنا دەرمانێ نەمریێ کر، تاکو ل داویێ دوعا کری و گیایەک ل بەر رەخێ ئاڤێ شوین بووی. بێنها ڤێ شتلێ چوو ماری ئینا ماری ئەو گیا خوار و دەرمانێ نەمریێ نەما. بنێرە فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٤٧ و ٢٥١.

داكو رازا نەمریێ بزانیت، زەلامێ دوپشک و ژنا وی رێ دا گلگامێش بچیتە ,,شکەفتا تاری“...[1].

دەما گلگامێش گەهشتیە نک ,,ئوتناپشتم“[*]، بەحسێ رودانا توفانا مەزن بۆ گلگامێش کر، لێ چاخێ ,,ئوتناپشتم“ نێری، کو گلگامێش ل سەر دەرمانێ نەمریێ یێ رژدە، گۆتێ ئەگەر تو نەمریێ بخازی، دڤێت تو ٦ رۆژ و ٧ شەڤان نەنڤی، دا بگەهیە ژیانا نەمریێ، لێ گلگامێش نەشیا ل ڤێ تاقیکرنێ دەرباز بیت. گلگامێش هیڤی ژێ کرن بۆ وی چارەکا دی ببینیت، ئەوبوو دلێ ژنا ,,ئوتناپشتم“ ب گلگامێش ڤە ما، ئینا گۆتێ گیایەکی هەڤیڤەندی ل بنێ دەریای هەیە، ئەگەر تو بگەهیێ بخوارنا وی دێ گەنج بی. گلگامێش خۆ شور کرە بنی دەریای و ئەو گیا ئینا دەرێ، گلگامێش د دلێ خۆ دا گۆت دێ گیایێ هەڤیڤەند بەمە باژێرێ خۆ ,,ئوروک“ و دێ دەمە کالەکی و پاش ئەز ژی دێ خۆم. گلگامێش د رێک دا خۆ ل سەر رۆباری شوشت، د وێ دەلیڤێ دا ئەژدەهاری ئەو گیا دزی و خوار.

(دیرۆکا توفانا سومەری، کو ژ داستانا گلگامێش هاتی یە وەرگرتن)

---

(١) صلاح نیازي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٠.

(*) دەما خۆداوەندا بریارا توفانێ دای، خۆداوەند ,,ئەیا“ نوچە گەهاندە حەکیم ,,ئوتناپشتم“، کو گەمیەکێ ئاڤاکەت، دا ژینداران رزگارکەت.

دەما ماری گیایێ (نەمری)ێ ژ گلگامێشی دزی/ خواری، سەرتیرا وی ب بەری کەت، مار ژی هەر کەلیا خۆ رادهێلیت، ئەڤە ژی چەڤەنگێ وێ نەمریێ و نووکرنێیە، یێ گلگامێش لێ دگەریا!:

ما من ژ کێ رە دەستێ خۆ وەستاند، لۆ „ئۆرشنابی“؟!
و ژ بۆ کێ من خۆینا دلێ خۆ رژاند؟!
من ژ خۆ رە تۆ خێر نەچنی!
لێ، من خێر ژ مارێ ئاخێ رە چنی[1].

گلگامێش دەست ڤالا ما و ڤەگەری باژێری، هوورک ـ هوورک ل شورها ئوروک نێری و گۆت، مرن و پەشێمانی هەر بەهرا مرۆڤانە و چێکرنا ڤێ شورهێ دێ بۆ من بیتە دەرمان/ چەڤەنگێ نەمریێ، چونکو ل داویێ نەمری هەر بۆ رامان و رەوشتانە! وەکی ناڤبری دبێژیت:

هۆ „ئۆرشنابی“! دەرکەڤە سەر بەدەنا „ئۆرۆکێ“ ل سەر بگەرە!
بنگەها وێ بپەلینە، ل چێکرنا قرمیدێن وێ تەماشە بکە.
گەلۆ، کەلپیچێن وی نە ژ قرمێن براشتینە؟!
ما نە هەر هەفت پەندەیاران بنگەها وێ دانینە[2]**؟!**

---

(١) دحام عبدالفتاح. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٧.

(٢) دحام عبدالفتاح. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٨.

بنەمایێن هزری

(شاهـ گلگامێش)

داستانا گلگامێش ئەڤ ئاشۆپا هویا دێرین، گەریانا مرۆڤی بۆ دیتنا دەرمانێ نەمرینێ و راوستیان دژی سروشتـی، نەمازە ل دەما هێشتا دیرۆک و میتۆلۆگی ب هەڤرا ب هەڤیڤەند، ئۆل و فەلسەفە زنجیرا خۆ د وارێ کولتوری دا کێشای.

د ڤێ داستانێ دا خۆداوەند، مرۆڤ، گناوەر، سروشت و... بەرچاڤ دبن، دەم مینا هەمی ئەفسان و داستانێن دی شێوەکێ بازنی وەرگرتییە، دودلی و گۆمانێ بیاڤەکێ مەزن راچاندییە. ژیان، مرن، پشتی مرنێ، دەرمانێ نەمرینێ، پەنی، نەپەنی و... ڤێ داستانێ داپوش دکەن.

داستان ژ چوار دیمەنان پێک دهێت:ـ

دیمەنێ یەکێ: پەیدابوونا ئەنکیدویا ناڤ بویەرێ.

دیمەنێ دوێ: پێکولا گلگامێش و ئەنکیدوی بۆ نەهێلانا شەر و خرابیان، کو ل دارستانا ,,ئەرز" هومبابا یێ دوڕندە هەیە و دڤێت بهێتە کوشتن.

دیمەنێ سیێ: خەمبارییا گلگامێش ل سەر مرنا ئەنکیدوییە و پێکولا وی بۆ پەیداکرنا دەرمانێ نەمرینێ.

دیمەنێ چوارێ: ڤەگێرانا چیرۆکا توفانێیە(*).

(*) لێ نڤیسەرێ بسپورێ سومەریان د.فاضل عبدالواحد علي (داستانێ بۆ سێ پشکان پارڤە دکەت:ـ

یەک: ل سەر کارێن قەهرەمان گلگامێش و هەڤالێ وی ئەنکیدوییە.

دو: چیرۆکا توفانا مەزن و بدەسڤەئینانا دەرمانێ نەمرنێ ژ لایێ زەلامێ توفانێڤە.

سێ: ل سەر کێشا مرن و جیهانا ژێرە. بنێرە د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ ١١٧.

داستانا گلگامێش ب پێشگۆتنێ ــ Prologue دەست پێ دکەت و ب پاشگۆتنێ ــ Epilogue ب دوماهیک دهێت، هەرسێ خەونێن گلگامێشی د لپنێ شەشێ دا هاتینە و خەونا ئەنکیدوی د لپنێ حەفتێ دا هاتیە. د ڤێ داستانێ دا ڤێراچوون جهەکێ بەرفرەهـ ڤەدگریت، ساندارس ــ Sandars تەکنیکا داستانێ هوسا کورت دکەت:

(دایکا گلگامێش یا خوداوەند "ننسون")

١- زێمارا گلگامێش بۆ ئەنکیدوی.
٢- وەکهەڤیا داستانێ.
٣- هزرێن دیرۆکا توفانێ.
٤- دوبارەیا دروڤان.
٥- پیڤانا هەلبەستێ د داستانێ دا.
٦- دەرگەهـ.

فەلسەفا داستانێ ل سەر بابەتێ ,,مرن و ژیان، هەڤالبەندی، ئەختوباری، مێرانی و..." دوتا بوویە، ئەڤ پرسا گلگامێش کەتیە بەندا وێ، هێشتا تەڤ مرۆڤاتی ب میتۆلۆگی و زانست ڤە ژ دژواریا ڤێ پرسێ دنالن. ب کورتی، سێ خالێن گرنگ: (زانین، هەڤالبەندی و بەرسینگرتنا مرنێ) داستان چارچوڤ کریە، ژ بەر هندێ خواندنا ڤێ داستانێ پتر ژ جارەکێ دڤێت، چونکو داستان گەلەک دەرگەهان ل تاق دهێلیت، ب ڤێ باندۆر و گرنگیێ گلگامێش بۆ بەرهەمێ تەڤ مرۆڤاتییێ.

گەلۆ گرنگیا داستانا گلگامێش د چ دایە؟ دیرۆکە؟ نە دیرۆکە! چیرۆکەکا ئەندیشەییە؟ نە ئەندیشەییە! د پرسێن وێ یێن فەلسەفی دایە؟ نە نڤیسینەکا فەلسەفیە! لێ نە بابەتێن دیرۆکی، نە ئەندیشەیی و نە ژی فەلسەفی، ئەگەر کارتێکەر نەبن، نەشێن مینا گلگامێش شون تل و باندۆر ل سەر مرۆڤاتیێ هەبن! ب کورتی ئەڤ داستانە دەربازبوونا دو قوناغێن ژیانێ بەرچاڤ دکەت:

- „گۆند/ چاندن ← ژیانەکا سادە“ ← ئەنکیدو.
- „باژێر/ بازار ← ژیانەکا گران“ ← گلگامێش.

ب ڤێ تێکەهشتنێ، ئەگەر ئەم تنێ داستانا گلگامێش ل مێزۆپۆتامیا ل بەر چاڤ بگرین تێرا هندێ دکەت، کو ئەڤ دەڤەرە ب „کولتور، میتۆلۆگی، فەلسەفە و...“ خۆڤە گەلەکا دەولەمەندە.

بنەمایێن درامی

د ڤان پارچێن داستانێ دا خۆیا دیالۆگا شانۆیێ بەرچاڤ دبیت، ڤەگێران وەکی شێوێ „هزار و یەکشەڤ“ە، لێ مەنەلۆگەکا بێهودەیی مینا تراژیدیا یونانی „ئەسخیلوس و سوفوکلیس“ خۆیا دکەت. ب ڤان پەیڤ و دیمەنێن ئەفسونی، وەرگرێ ئەڤرۆ زوو هەست ب ڤێراچوون و فۆرمێن جوانێن ئەدەبی دکەت، بەلکو بەرهەمێ یەکێیە د جیهانێ دا هوسا یێ کەڤنار و بەلاڤ. مرۆڤ بەرهەمەکێ هوسا دێرین هاتیەیە نڤیسین، هێشتا بیاڤەک گرنک ژ کولتورێ جیهانێ ڤەدگریت، ئانکو ئەم دشێین بێژین ئەڤ داستانە بۆ تەڤایا مرۆڤاتیێ گەنجینەکا گرنگە. هەروەکو دوهی نڤیسی، دخۆینیت. ئەڤ داستانە جهـ و دەمان ناسناکەت، ژ بەر هندێ گلگامێش بوویە سومبۆلێ مرۆڤاتیێ.

(نوبەدارێ دارستانێ هومبابا)

د چارچوڤێ ڤێ داستانێ دا هەمی جورێن کولتوری „فەلسەفە، دیرۆک، میتۆلۆگی، ئەندیشە، هەلبەست، دراما، چیرۆک، پەخشان و...“ جهێ خۆ تێدا دگرن.

(گلگامێش یەکەم داستانە د دیرۆکا ئەدەبی دا، ئەڤە چوار هزار سال د سەر را دەربازبوون، ئەڤ داستانە هزار سالا ژ „ئودیسە و ئیلیادێ“ کەڤنترە، هێشتا بهایێ وێ یێ ئەدەبی ل رێزا پێشە. هەروەکو رەخنەگرێن بیانی دبێژن ئەڤ داستانە کارەکێ شانۆییە، ب ڤێ بۆچوونێ ئەم ل هەمبەری یەکەم تێکستێ شانۆیێ د دیرۆکا ئەدەبی دابنە.

ب راستی ئەڤ داستانە هێڤێنێ شانۆیێ، کو چاڤ ژێ شاش نابن، دهەلگریت و کارەکتەرێن داستانێ د ناڤبەرا دیالۆگێ دا پێشدا دچن:

سارا دەنینگ بۆلێ „SARA DENNING BOLLE“ د پەرتووکا „پەند د ئەدەبیاتا ئەکەد دا - WISDOM IN AKKADIAN LITERATURE“ خۆ دا، پشتراست دکەت، کو دیالۆگ پشکەکا سەرەکیا داستانا گلگامێش پێک دئینیت. د رێکا شرۆڤەکرنێ دا خۆیا دبیت، کو پێکهاتا داستانێ نێزیکترین دیالۆگا شانۆیا هەلبەستی دگەهینیت.

سیلڤێسترۆ فیۆرێ ـ Silvestro Fiore دبێژیت: „مرۆڤ ب رێکا شرۆڤەکرنێ هەست پێ دکەت، کو تەکنیکا شانۆییێ د ڤێ داستانێ دا هەیە، چ وەک کورس، هەلویستێ خەلکێ ئور ب هاتنا ئەنکیدوی بۆ باژێری و هندەک جاران ژی تەکنیکا یەک کەسی هەمبەری کورسی، مینا دیمەنێ گلگامێش، کو دگەل ریهسپیێن ئوروک پرۆژێ کوشتنا هومبابای بەحس دکەت. مە پتر ژ سێ زارڤەکەرا هەنە، سەرباری کورسی: گلگامێش، ئەنکیدو و ریهسپیێن ئوروک، کو هەرسێ پشکدارێن دراماییێنە.

تێمپل „Temple“ دبێژیت: دەما „وی“ داستان وەردگێرا زمانێ ئنگلیزی، هەست دکر، یێ سەرەدەرییێ دگەل تێکستەکێ درامی یێ پیرۆز دکەت، لێ بەلێ ل سەر ئالیێ زارڤەکرنا داستانا گلگامێش ل سەر دەپێ شانۆییێ، تێمپل ئیشارەتێ ددەتە گۆتارا هەردو شونوارناسێن روس، کو گۆتار ل کوڤارەکا ئەلمانییا تایبەت ب ئاشوریان ڤە، ل ناڤەراستا ١٩٩٠ هاتییە بەلاڤکرن. ئەڤ هەردو شونوارناسە هزر دکەن، خاتونەکا ئیلامی „ژ بەر شوکرنێ“ بەر ب وەلاتێ ئەورارتو “ئەرمینیا“ڤە هات و گرۆپەک بۆ زارڤەکرنا پارچەک یان گشت داستانا گلگامێش ب زمانێ وێ پێشکێش بکەن، ب خۆرا ئینانە وێرێ/ ئەرمینیا“...[١].

ب ڤێ ڤێراچوونا دیرۆکی بۆ مرۆڤی خۆیا دبیت، کو شانۆ ئانکو هونەرێ لڤینێ ← هونەرێ گۆتنێ، ئەو لڤین و گۆتنا ژ لەیزینێ هاتییە دۆتن، ئاڤا دکەت. هندەک گەلێن جیهانێ وەسا هزر دکەن، لەیزین شێوەکێ باوەرییێیە. هوسا شانۆ د هەمی پێرابوونێن ئۆلی، جڤاکی و... دا هەبوویە، چونکو هەمی لڤین (رابوون، خوارن، نڤستن، رازان و...) د ژیانێ دا لەیزینن.

ب ڤێ تێگەهشتنێ „شانۆ“ پسیارەکا مرۆڤاتییە، ژ کەڤناتیا گلگامێشی دەما ل دەرمانێ نەمرییێ دگەریا، دهێت و تا دگەهیتە پسیارا هاملێتا شەکسپیر „ئەز هەما یا نە، ئەوە پرسگرێک.

---

(١) صلاح نیازي. ژێدەرێ بەرێ.

دیاردێن دەسپێکا دراما

پاشخانێن دیرۆکی

هەروەکو ژ ڤەکولین و بۆچوونێن شونوارناسان خۆیا دبیت، دەسپێکا باژێرڤانیێ ل مێزۆپۆتامیا (چەرمو، بنگرێن زاگرۆس و...) سەرهلدایە. ئەڤ راستیە پالپشتێ ڤەرێژێن دی یێن ژیاریێ/ کولتوری (هەڤیڤەند، میتۆلۆگی و...) ب هێز دئێخن. چونکو کاروبار و پێدڤیێن ژیانێ رێداریێا بارێ رەوشەنبیریێ خۆیا دکەت رەوش و ئالوزییێن ژیانێ بەرێ مرۆڤی دایە گەلەک سەربوران، ڤێ پرۆسێسێ شەنگستێ ئۆلی و کولتوری دانایە.

هەروەک ژ رەوشت و ژێدەرێن بەردەست خۆیا دبن، خەلکێ رۆژهەلات پتر پویتە ب ئالاڤێن (راڤ، نێچیر، ناڤمالی، جلک، ئامان، پارە، چەک، مور، پەیکەر، ئاڤاهی و سەروسیماییێن خانیان) دایە یان بێژین وەک بەرماییێ کاودان و تێگەهشتنا هنگی، پتر گرنگی دایە هونەرێ شێوەکاری و پەیکەری ژ شانۆیێ. ئەڤە ژی ژ تێکستێن ئەدەبی ئەوێن ل سەر دیوارێن پەرستگەهـ و مەزاران یان ل سەر کێلییێن گۆران و شێوێ بازبەندان، کو بۆ شەران و مەراسیمێن جەنائیزی دهاتنە بکارئینان، خۆیا بەرچاڤ دبن.

(لیلیتا)

دیارە هەر ل دەسپێکێ هونەر ژ ڤان جورە ئەلەمێنتان دەرکەتیە، چونکو ئەو نەخش، نیگار و پەیکەرێن ل سەر دێمێ ,,پەرستگەهـ، کوچک، شویرهە، گۆرستان، منارە و..."، سەرباری ل سەر ,,دەرگەهـ، پەنجەر، دێمێ خانی و..." دهاتە نەخشاندن، هەمی رەنگێن هونەری بوون. بەلێ مخابن کەس لێ نەبوویە خۆدان.

زێدەباری ئەو رەنگێ ,,زری، کۆمزری، شیر، کاڤلان، مەتاڵ، دیمجانە و زینێ هەسپی“ و نڤیسنا د مزگەفت و جهێن ئۆلی دا دهاتە بکارئینان و پەیکەرێن خۆداوەندان تەڤ ئەڤرۆ ب هونەر دهێنە بناڤکر، لێ مخابن گەلەک ژ وان ژ بەر تالان، فروتن و سەدەمێن ئۆلی هاتنە ژناڤبرن. ب هنداکرنا کولتور و باژێرڤانی‌یا دەڤەرێ بیرئانینا مە هاتە هنداکرن، چونکو ئەڤ بەرماییێن هونەرێ ئاڤاهی و تێکستێن ل سەر لپنان تا نهو ژی جوانی و سەودا وان د گوهێ مرۆڤاتیێ دا دزەنگن.

تێکست و شونوارێن باژێرڤانیا مێزۆپۆتامیا دگەهنە هزارەهان، کو تا نوکە د موزەخان و پەرتووکخانێن ئوروپی و رۆژئاڤا دا بیاڤەکێ بەرچاڤ ڤەدگرن.

ئەڤ تێکستە چ وەک ,,داستان، ئەفسانە، سرود، هەلبەست و چیرۆک“ یان بابەتێن ل سەر زانیارێن ئەرد و ئەسمانی و یێن ,,ئۆلی، شەران، مێرانی و لپنێن هەرێیا قماندی (لوحة)“ و چ ژی ل سەر زانستی مینا ,,قانون، ماتماتیک و...“ بن.

(١)

ب هەودان و ڤێراچوونا دیرۆکێ بەرچاڤ دبیت، گەلەک جاران جورێن سەرەتاییێن شانۆییێ وەک (ئالاڤ و رێکێن زارڤەکرنێ ل کوچکێن کوردان هەبوون)[١]، بەلێ ئەڤ رەنگێ شانۆییێ د چارچوڤەکێ تایبەت دا مایە و وەرار نەکرییە. لێ ل گۆر کەرست و مژارێن د کوچک و دیوانێن ,,ئیمارەت و حکۆمەت“ێن کوردان دا، کو (کوردستان یەک ژ ماکێن برج و کەلان بوویە)[٢] پێدڤی بوو بابەتێن شەر، سەرپێهاتی و مێرانی ببانە رەنگێن شانۆییێ. چونکو د ناڤ کوردان دا کەش و سەقایێ شانۆییێ هەیە، وەک دەقێن درامی مینا د ,,مەم و زینێ“ دا و دیالۆگا درامی د ,,لاوک و حەیرانێن کوردی“ دا. هەروەسا سەرپێهاتییێن د ,,بەهی و گوڤەند“ێن کوردی دا. سەرباری ,,بزاڤ، رابوونا دەرویش، سوفی، نڤێژ، دوعا، مەراسیمێن ئۆلێن ئێزدی، عەلەوی، کاکەیی، ئیسلام، مەسیحی و یەهودی“ و رەوشت و تیتالێن ڤان رەنگە ئۆل، نەتەوان و رەچاڤکرنا جهێن

(١) عبدالرقيب يوسف/ ج٢. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٣٩.

(٢) عبدالرقيب يوسف/ ج٢. ژێدەرێ بەرێ، بپ٤٤.

پیرۆزێن وان ,,قوبێن ئێزدیان، مەزار و پیرۆزگەهان“، کو بۆ خەملاندنا سەقایێ شانۆیێ کەرستێن دەولەمەند بوون.

گەلۆ بۆچی کوردان و خەلکێ رۆژهەلات گەلەک رەنگێن هونەری (ستران، موزیک، گوڤەند، لەیزین و...) هەبووینە، لێ شانۆ نەبوویە؟! یان بێژین بۆچی شونوار و بەرماییێن پەیکەران ل کوردستانێ مان و شۆپا شانۆییێ نینە، هەرچەندە (وەک بیرکرنا ئیسلامی) پەیکەر پتر دکەڤنە قالبێ تابوییێ؟ گەلۆ بۆچی ئۆلێن کەڤن رێک دایە هونەرێ شێوەکاری/ پەیکەران! بەلێ رێک نەدایە هونەرێ شانۆییێ؟ ئەرێ هنگی شانۆ نەبوویە رێکەک ژ رێکێن ئۆلی یان ژی ژ بەر ئەگەرێن ئۆلی، رەوشت و... ئەڤ رەنگێ هونەری ژناڤچوویە؟! ب هزرا من ژ بەر رەوش و تێگەهـشتنا هنگی ل دەڤەرێ زال کوردان شانۆ وەک پرەنسیپ وەرنەگرت، بەلکو وەک پراکتیک هاتی‌یە کرن، چونکو ئەم ملەتەکین ل ژێر ئیدیولۆگی و سەهما ئیسلامێ پەروەردەبووینە. ڤێ تێگەهـشتنێ ئەم ئێخستینە بن چادرا کولتورێ ترسێ، هەر ژ زارۆکییێ هەمبەری ترسێ راستی ژیانێ هاتینە، ڤێ پرۆسێسێ نەهێلایە پسیار ل نک مە کەلەکە ببن، چونکو (ل نک ئەرەبێن مـوسلمـان هەمی زانستەک د قـورئانێ دا هەیە، تەر و هـشک تێدا هەنە)[1]. ب ڤێ تێگەهـشتنێ هەر تشت تابو و بڤە بوویە، ڤێ یەکێ ملکەچی و تێگەهـا قەبۆلکرنێ ب خۆرتی ل نک مە پەیداکر. ب ڤێ شۆپێ هەر بیرکرنەکا ژ دەرڤەی سنورێن ئۆلی دکەتە ژێر گڤاشتنێ، هەلبەت شانۆ ژی یەک ژ قوربانێن ڤێ گڤاشتنێ بوویە، چونکو سەرهلدانا شانۆیێ ل رۆژهەلات ل سەر دەستێن جوهی و فەلان بوویە. ئەڤە ژی پشتی پیچەک چاڤێن خەلکی ڤەبووین، ئەگەر هەر خەلکێ ئیسلامی نە دهێلان ,,جوهی و فەلە“ ژی ب ڤی کاری (تریاتۆ) رابن! ب ڤێ پرۆسێسێ کارتێکرنا ئیسلامێ ل سەر شانۆییێ ب گرانی هەیە، چونکو (ئیسلامێ رێگری‌یا رێنیسانسا شانۆییێ کری‌یە، ئەگەر ئەو ژی دا مل ب ملی شانۆیا گریگی‌ڤە بیت)[2].

---

(١) عبدالرحمن مزوری. هـ٩ ژێدەرێ بەرێ، بپ١٠٨، (لارطب ولايابس الا في كتاب مبيـن ــ سورة الأنعام ــ الآية ٥٩).

(٢) محمد عزيزة ــ *الاسلام والمسرح* ــ ترجمة: رفيق الصبان، منشورات عيون المقالات، الدار البيضاء، ط١، ١٩٨٨، ص٢٤٣.

ب ڤێ داگیرکرنا هزری و پەروەردەیی کێشا ناسناما شانۆیا کوردی گرێدایی عەقل و دودلیا مرۆڤێ کوردە، شانۆیا کوردی وێنەکێ بچوکێ رەوش و دورهێلێ کوردییە گرێدایی بیردانکێن دیرۆکەکا گەلەک ئالوزە، کانێ شانۆ ,,حەلالە یان حەرامە“. شانۆیا مە د ناڤبەرا ڤێ رەوشا ,,حەلال و حەرام“ دا ژدایکبوویە و تا نهو ژی هوسا سەرەدەری دگەل دهێتە کرن! بنێرە تا (پەیڤا ,,تحلیل ــ شرۆڤە“ د ,,لسان العرب“ دا ب رامانا خۆ گرێدایی هزرا ئۆلێ ئیسلامییە، چونکو ئەڤ رامانە گرێدایی ,,حەلال“ییێیە، کو دژی ,,حەرام“ییێیە و پەیڤ ژ ,,حل“ هاتییە داتراشین. ئانکویا راڤەکرنا ئەڤرۆیا رەخنێیا د فەرهنگا فرەنسی دا ,,Le petit Ropert“ هاتییە دەسنیشانکرن. د فەرهنگا ناڤبری دا دەسنیشانکرنا ,,راڤەکرن“ێ ,,Analyse“ وەک پرۆسێسەکا رەوشەنبیری، ئارمانج ژێ ژێکرنا تێکست و کەرستێن وی یێن سەرەکی، بۆ زانینا پەیوەندیانە... د ئەنجام دا مەرەم ڤەدگەریتە دو رەوشەنبیریێن ژێکجودا، ژێدەرێ یەکێ ئۆلە و یێ دوێ عەقلە)[1].

(ئامیرەکێ موزیکا سومەری)

ب ڤێ تێگەهشتنێ هونەرێ شانۆیێ مل ب مل دگەل جورێن دی یێن رەوشەنبیریا کوردی (چیرۆک، هەلبەست، موزیک و...) نەچوویە پێش! ژ بەر ڤێ یەکێ ژێدەرێن بەردەستێن دیرۆکا شانۆیا کوردی قەلس بەرچاڤ دبن. ئێدی نڤیسین ل سەر مژارێن هوسا مرۆڤی دئێخنە رێبەندیەکا پربەلاڤ. چونکو د سەر ڤێ رەوشێ را ژی خەباتکارێن شانۆیێ هند پویتە ب دیرۆک و کولتوری ,,کەلەپور، داستان، ئەفسانە، فولکلور، پەند، چیرۆک، لێبووک، سەرپێهاتی و...“ کوردی نەدایە، کو دبنە

(١) أحمد بلخير ــ نحو تحليل دراماتورجي ــ ط١، ٢٠٠٤ الدار البيضاء، المغرب. من الموقع: www.masraheon.com.

شەنگستێ ناسناما شانۆیا گەلێری. ئەرێ بۆچی بزاڤ بۆ ڤەژاندنا رەوشەنبیریا کەڤن و بشافتنا کەلەپورێ کوردی نەهاتی‌یە کرن، هەروەکو رەوشەنبیرێن ئەرەب ب شانۆیا بازنی/ ئاهنگی بناڤکری؟

ئەگەر ب چاڤەکێ رەخنەیی کولتورێ کەڤن بهێتە خواندن مینا ,,دەریا، ئەرشیڤ و موزەخانێ" جهێ هەر تشتی تێدا هەیە، هەر بۆ نمونە (سەرپێهاتیا ئۆلی د روژانێن دژوارێن زێمارگرتیێن ئیشتارێ دا تا دگەهیتە تازیا عاشورا ئەڤ سەرپێهاتی‌یە خۆیا دکەت، شێوەکێ سەرپێ یێ شانۆیا تراژیدی‌یە. ئانکو بەهی/ تازی کەڤنترین زێمارێن درامی‌نە، مینا زێمارێن بابلی، گریگی، مەگوسێن فارس، ئیسلامی و... گەریدە گیمس موریە و گوبینو کارتێکرنا زێمارێن ئیرانێ ل سەر تراژیدیا یونانی خۆیا دکەن)[1]. ئەڤە ژی گرێدایی دەولەمەندیا شانۆیا خۆمالی و کەلەپورینە، چونکو دیرۆکا رەسەنا شانۆیێ (مەبەست ژ رەسەناتیێ ,,گیان و رویێ کوردەواری‌یێ‌یە") ب دەڤێ خۆمالی دەسپێکری‌یە.ب ڤێ ڤێراچوونێ (ئەگەر جڤاکێن دەسپێکێ یان یێن پێشکەتی ئەفسانێن خۆ هندا بکەن، روبەری ئاتافەکا سنجی دبن، هەمبەری هنداکرنا ,,گیانی"یە/ کارل یونگ)[2].

ب ڤێ رەوشێ پێناسا ,,دیرۆک و کولتورێ" مە خۆیا دبیت، کو کەساتی‌یا مە ل سەر ڤی کولتورێ ,,ترس، شەرم، حەرام و..." ئاڤابوویە. هەلبەت ئەڤ کەساتی‌یە نەشێت ب ساناهی پسیاران پەیداکەت و بستە سنورێن پیروز ,,ترس، شەرم، حەرام و..." ب شەڤینیت، ژ بەر هندێ مە هەر خۆ د گێژەڤانک و دوبارەکرنێ دا دیتی‌یە!

لێ بەلێ د سەر ڤان هەمی سەدەم و رەوشان دا، مرۆڤ چەوا دشێت بنگەهەکێ خۆمالی ژ بەرمایێن رەوشت و تیتالێن مایی بۆ شانۆیا نەتەوەیی بکەتە شەنگست. راستە ڤەگەریانا دەسنیشانکرنا شانۆیا دەڤەرێ کارەکێ ب ساناهی نینە، بەلێ پا ڤەدەری شیانێ ژی نینە، کو مرۆڤ ڤان میتۆلۆگی، ئەفسانە ,,کورتانێ دەجالی و..."، تیتال، چیرۆکێن دلداری، شونوارێن کەڤن و... بۆ پەیداکرنا داڤێن سەرهلدانا شانۆیا

(١) فاضل سوداني ــ التعازي... طقس درامي شعبي ــ الحوار المتمدن/ العدد ١١٤، ٢٠٠٢.٠٤.٢٧، من الموقع: www.rezgar.com.

(٢) حبيب مونسي ـ في بناء الحدث الأبداعي/ قراءة في المبادئ التأسيسية القاعدية للفعل الأبداعي ـ مجلة فكر ونقد، مجلة فكرية تصدر في المغرب، العدد ٦١، ٢٠٠٥، www.aljabriabed.net.

کوردی بکەتە شۆپ و ئۆلێن کەڤن „زەردەشتیەت“ وەک فەلسەفە و سەقایێ فۆرمێ شانۆیا کوردی. ئێدی دەما هندێ هاتیـیە پێداچوونەک ب دیرۆکێ (دیرۆکا شانۆی)(*) بهێتەکرن، چونکو ئەو مەبەستێن جاران دیرۆک پێ هاتیـیە تومارکرن، ئەڤرۆ خۆ دکەشەکێ دی را دبینن پتر ژێدەر و دوکۆمێنت هێدی ـ هێدی بەردەست دبن، پتر جیهان بچوک دبیت و دەرگەهێن موزەخان و پەرتووکخانان ڤەدبن، کو مرۆڤ دشێت پتر و هوورتر ڤەگەریتە دیرۆکێ، هەلبەت ئەڤ ل دویڤچوونە ژی دێ پتر چاڤکانیێن شانۆیێ دەرکەن.

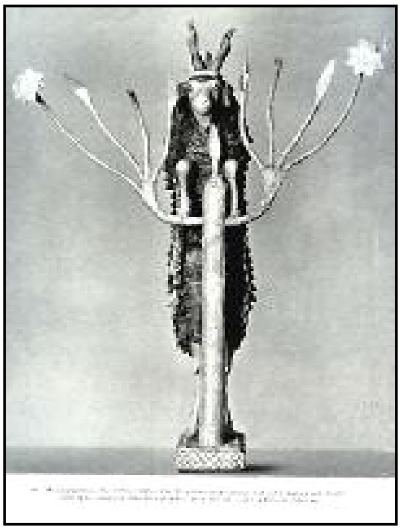

(ماسکێ بەرانەکێ سەردەمێ ئالامدو "٢٦٨٥ ـ ٢٦٤٥ب.ز"، ژ گۆڕستانا شاهێ ئور هاتیـیە دیتن، "ژ زیڤ، زێر، لازورد و...هاتیـیە چێکرن)

(*) مخابن ب ڤێ دەولەمەندی و کەلەکەبوونا بنەمایێن دراما، شانۆ ل نک مە بۆ مێڤان (وەرگێران، ئامادەکرن و نڤیسین)، دیارە شانۆیا دەردوران (ئەرەبی، تورکی و فارسی) ژی هندا کەڤن نینە. شانۆیا ئەرەبی، لبنان/ مارون النقاش شانۆگەریا „پیسکە ١٨٤٨ێ“ و ئیراق/ نعوم فتح الله شانۆگەریا „لەتین و خوشابا ١٨٨٠ێ“ ل موسل پێشکێشکرییە، هەروەسا ل ئیراقێ حەنا حەبەش/ شانۆگەریا „الشماس ١٨٨٠ێ“. شانۆیا تورکی „پرانیا دیرۆکڤانێن شانۆیا تورکی سالا ١٨٤٠ێ بەرێ خێڤێ شانۆیا تورکی ددانن، ب ڤێ چەندێ ژیێ شانۆیا تورکیـیا نوی نێزیکی ١٥٠ سالن“، بنێرە د.شاکر الحاج مخلف. ژێدەرێ بەرێ. هەروەسا ئیبراهیم شیناسی شانۆگەریا „گوڤەندا هەلبەستڤانی ١٨٥٩ێ“ پێشکێشکرییە و (یاریا ل نیڤی ـ ئورتا ئونو Ortaoyunu یا کو ل سالا ١٧٩٠ێ ژ بەرهەمێ کەرەکوز هاتیـیە ژەنین)، بنێرە فاروق أوهان، ژێدەرێ بەرێ، بپ١٦٤. شانۆیا کوردی، عبدالرحیم رەحمی هەکاری شانۆگەریا „مەمێ ئالان ١٩١٩ێ“ ب کوردی نڤیسیە. مخابن ب ڤێ پیڤانێ دەسپێکا شانۆیا کوردی ناچیتە بەری سەدێ بیستێ، هەولێر شانۆگەریا نعوم فتح الله „ئەمیری دیل ١٩٠٥ێ“، سلێمانی شانۆگەریا „ئیمپراتور ١٩٢٢ێ“ و مهابات شانۆگەریا „دایکی نیشتیمان ١٩٤٥ێ“. ب ڤی رەنگی دیرۆکا شانۆیا کوردی وەک یێن دەردوران لاواز و ڤەلس بەرچاڤ دبیت.

(٢)

دیارە گەلەک گەنگەشە ب ئەرێ و نەرێ ل سەر هەبوونا شانۆیا رۆژهەلات هاتیـیە کرن، بەری ئەم ل سەر ڤی بابەتی باخڤین دڤێت نەهێتە ژبیرکرن، ئەم وەک ملەتێن رۆژهەلات (مینا عەقل و هێز) دتەمبەلین، چونکو مە خۆ نە کێشایە کونجێن تاری و روپەلێن گەمارگرتی ڤەدەین، بەلکو مە سەرەدەری دگەل ژێدەرێن بەردەست و ئامادە کرییە و دەستێ مە بۆ هەر تشتێ بەرهەڤ یێ درێژکرییە! راستە ئەڤ هونەرە وەک زنجیرا دیرۆکێ بەردەوام نەبوویە، لێ ئەگەر ئەڤرۆ ژی کەسێن دلسوژ هەبن تێرا خۆ بەلگێن بەردەستێن دیاردێن دەسپێکا دراما ل دەڤەرێ هەنە.

چونکو بنگەهێ گرنگێ هەر رەوشەنبیریەکا ب هێز ل سەر ,,میتۆلۆگی، ئەفسانە، هەڤیڤەند و ئۆلی‟ هاتیـیە ئاڤاکرن یان بێژین رەنگ و دەستەبارا ژیانێ سەدەمەکێ گرنگێ پەیدابوونا جورێن هونەری ژی بوویە. شانۆ ژی ب درێژیـیا دیرۆکا مرۆڤاتیێ ژ بنگەهێ ئۆلێ گەلێری هاتیـیە کێشان، ئەڤ ناڤەرۆکە چاڤکانیێن خۆ ژ دیرۆکەکا گەلەک دێرین وەردگریت. هەروەکو بیری میس دبێژیت: (پێشکەتنا دراما ل سومەر و بابل د ناڤبەرا میتۆلۆگی و داستانێ را دەرباز بوویە، مینا د شانۆگەریا ,,خۆدان و بەنی‟ دا بەرچاڤ دبیت)[(١)]

دراما ژی ل سەر تیرێژا فەلسەفە و میتۆلۆگی هاتیـیە رستن، ئەڤ ڤەگەریانە ژی دکەڤیتە سەر بنواشێ هەڤبەرکرنا فەلسەفە و میتۆلۆگیێن دەڤەرێ، کو رێکخۆشکرنا هەڤبەرکرنا دیاردێن دەسپێکا دراما دکەن. دراما ژی کەڤنترین هونەرێ مرۆڤاتیێـیە، هەر ژ دەمێ مرۆڤ هێشتا یێ روت و ل سەر پێن خۆ راوستیای، هنگی خۆ هەمبەری سروشتی بێ دەسەلات دديت، باشترین چەکێ وی یێ دەبرینێ ژی ب لڤین و دەنگێن جودا ـ جودا زارڤەکرنا سروشتی دکر. ئەڤ یەکە ب زمانێ چەڤەنگان دهاتە دەربرین، ب ڤێ تێگەهـشتنێ، کو دێ شێت خۆ ژ مەترسیێن ژیانێ قورتال کەت. ئەڤ دەربرینا تاکە کەسی بەر ب ئاوێردە و پیرۆزیێن تەڤایڤە چوو. ڤێ پرۆسێسێ گەلەک وێنێن سەیر و سەمەر ,,ترس و سەهم‟ د مەژیێ مرۆڤێ بەرێ دا پەیداکرینە و مینا خەونا د مەژیێ وان دا غولغولینە، ئێدی هەر ئاستەنگ و ئارێشا ,,لێسەر، ڤولکان، بیڤەلەرز و

(١) A. Jeremias - *Babylonische Dichtungen .Epenund Legenden* - Leipzig, 1935, S.30.

بەرزەبوونا رۆژ و هەیڤێ" بەرسینگێن وان گرتبان، نەچار دبوون پەنایێ ببەنە بەر خەیالێ. ڤان رەنگە دیاردان بەرێ مرۆڤێ کەڤیر دا ,,ئەفسانە، میتۆلۆگی و داستانان"، ڤێ شۆپێ کارتێکرن ل سەر رەوشا فەلسەفە و کولتوری هەبوو. ب ڤێ تێگەهشتنێ ژیان، ئۆل و هونەر ب سروشتیڤە هاتنە گرێدان و مرۆڤی ب رێکا ڤان هەرسێکان دەربرین ژ ئارێشێن خۆ کرییە.

ئێدی دەما مرۆڤی ژ بەر رەوشا گرانا ژیانێ هەست ب هەبوونا خۆ کری، زانییە نەبتنێ تێرکرنا زکی مرۆڤی تەنا دکەت، بەلکو ب هەڤکارییا گیان و بەدەنی، ئێدی مرۆڤی ژ بەر پاراستنا خۆ ژ ,,سروشت، گناوەر و..."، هزر د رێکێن مانا خۆ دا کرییە. ئەڤ ئالیێ بەدەن و گیانی، هەر ژ رێ ورەسمێن ژدایکبوون، شادی/ شینی و بەرهەمئینان و زالبوون ل سەر ئاستەنگێن سروشتی، ترس و برسێ پالدایە قوربانی و پەرستنێ. هەروەسا ترس ژ مرییا و خۆ پاراستن ژ گیانێن چەپەڵ ماسک پەیداکرن، پێشکەتنا ماسکان ژی وەک ئەلەمێنتەک هزرا دیاردێن دراما بەرپا دکەت.

سەرباری هەڤیڤەندیێ، کو رولەکێ گرنگ د پەیداکرنا هونەری دا دیتییە، ئەڤ کارە بۆ چارەسەرکرنا نەخۆشان (بۆ دەرێخستنا گیانێن چەپەڵ/ ئبلیس و هنگافتنا ئەجنان ,,تەپ") ژی هاتییە بکارئینان. ئەڤ تێگەهشتنە بەر ب وارێ پەهلەوانیێ (داڤەرست، گارستون و...)ڤە چوویە، چونکو مرۆڤێ بەرێ هزر دکر، دڤێت خێر و قوربانی بۆ مرۆڤێ مری بهێنەدان، ئەگەر دێ گیانێ مری ب رێکا گیانێن چەپەڵ دەرکەڤن و ژیانێ ل یێن زیندی (تەپ و...) تێکدەن. ژ بەر هندێ دگەل ڤەشارتنا مری (خوارن، ڤەخوارن، چەک، نوبەردار و...) دڤەشارتن و قوربانی و ئاڤرەشاندن ژ کارێن پیرۆز بوون، لێ بەلێ (دەما پێشکێشکرنا ئاوێردە و قوربانیان ژ باژێرەکی بۆ یێ دی دهاتە گۆهورین، ل بابل ل ٢٩ێ هەر مەهێ بوو، چونکو خەلکێ بابل هزر دکر، کو گیانێ مرییا ل وێ رۆژێ کۆم دبوو و ئەڤ رۆژە ب رۆژا ,,ئاڤرەشاندن"، ,,قوربانی" و ,,بێزاری"ێ ناڤدکر. ل ئیبیلا ل مەها ١١ێ ل هەر سالێ ــ ئەو مەها ئیشتارێیە، لێ ل بابل جەژنا سالانە بۆ پێشکێشکرنا ئاوێردەیا ل مەها ئابێ بوو، بەلێ ل ئاشور ل شوباتێ بوو...)[1].

---

(١) بشار خليف ــ شعائر الموت ومعتقداته/ في المشرق العربي القديم ــ من الموقع: www.maaber.org.

ب ڤی ئاوایی دەما مرۆڤی پێکولکری هندەک گۆهورینا بۆ نێچیرێ (وەک دێمجانە و...) د خۆ دا بکەت، ئەم ئیرۆ ڤێ یەکێ ب کەرستێن هونەرێ زارڤەکرنێ ناڤ دکەین. هەر دەما مرۆڤێ بەرێ هەست ب گۆهورینا ئالاڤ و پێدڤیێن خۆیێن ژیانێ کری، „وەک تێکهەلی" زمان ئافراند. ڤێ ئافراندنا زمانی مرۆڤ پتر ب گرۆپیڤە گرێدا و شادی/ شینیێن مرۆڤێ تەک „ستران، لەیزین و..." بوهوژینە ناڤ گرۆپی، ڤێ یەکێ چ ب ئیشارەت یان ژی ب گۆتن ئاوایەکێ دیالۆگێ پەیداکر، ڤێ گاڤێ بنکوکا دیاردێن دراما راچاند.

دەما مرۆڤی فامکری خۆشی و نەخۆشیێن خۆ (ب چ رەنگێ هەبیت) ڤەگێریت، ئەڤ ڤەگێرانە ب دیاردێن دەسپێکا دراما دهێنە بناڤکرن، چونکو بەری زمان بچیتە پێش و ببیتە ئالاڤێ تێگەهـشتنێ، هەمی خاستەک و پێدڤیێن ژیانێ ب رێکا ئیشارەتان بوون. ب ڤی رەنگی مرۆڤێن بەرێ داخوازی و نڤێژ بۆ خۆداوەندێن خۆ دکرن و هەر رودانەکا گێرابان بلڤین و ئیشارەتێن لەشی بوون. زمانێ لەشی کەڤنترین رێک و ئیشارەتێن دەسپێکا „دراما"نە، ڤێ پرۆسێسێ شێوێ لەیزاندنێ ئێخستەبەر و ب ڤی رەنگی مرۆڤێن بەرێ هزر دکرن، دێ شێن ل سەر گرفتێن خۆیێن رۆژانە زالبن و باشتر ژیانێ راڤەکەن. ب ڤێ شۆیێ لەیزین کەڤنترین رێک و ئیشارەتێن دەسپێکا پەیدابوونا „متەدیالۆگ ← پانتومیم ← دراما"نە، هەروەک شلدون تشینـی دبێژیت: (لەیزین ژ پلا یەکێ دهێتە هژمارتن پشتـی، کو ملەتێن بەرێ ب کار و بارێن خۆیێن گرنگێن رۆژانە ژ خوارنێ و خانی رادبوون. لەیزین کەڤنترین رێکا خۆ پێ ژ بیرڤەکرنا خەلکی بوو و دبیتە پێنگاڤا یەکێ بەرف هونەری)[1].

ڤی کەش و رەوشێ خەیالا مرۆڤی بەرینکر و موزیک ب خۆیر و ڤەخوارن/ مەی ژ خۆرا کرنە بنگەهـ. ب ڤێ ڤێراچوونێ ئەڤ پێکولێن مەژیێ مرۆڤێن کەڤنار کرین، هەمی گزرتەبوونا بیرئانینا تەڤاییـنە، مە بەرف بیردانکێن دیرۆکێڤە دبەن، ئەڤرۆ بۆ مە دبنە رامان و هەبوون، ئێدی بێی ڤێ بیرئانینێ دیرۆک کەلەخەکێ مرییە. دەما مرۆڤ ل دیرۆکا کەڤنارا شانۆیێ ژی دنێریت، ل دەسپێکێ شانۆیێ پابەندی ل سەر تێکستی نەکرییە، بەلکو ل سەر کەرستێن لڤین و لەیزینێ کرییە. ئەڤرۆ ژی گرنگیا هونەرێ

(١) شلدون تشيني ـ *تاريخ المسرح في ثلاثة آلاف سنة* ـ ترجمة: دريني خشبة، المؤسسة المصرية العامة للتاليف والترجمة والطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٢، ص١١.

زارڤەکرن و دراما ڤەگەریانا بەرف ڤێ شۆپێ، بەرف نیهانیێ خۆڕیێ جاران، دەما زمانی سەر ژ لەشی ستاندی تا ئەڤرۆ ژی زمان نەشیایە ببیتە گەرەوێ زمانێ لەشی. لێ تشتێ هەڤپارێن هەمی شانۆکار ل سەر هەڤدەنگ ,,زارڤەکەر و بینەر"ن، چونکو یاری بنگەهێ شانۆییێیە، یاری ژی ساخلەتەکا ژیاندارانە، کو مرۆڤ ژ زارۆکییێ دەست پێ دکەت تا دگەهیتە ژیان/ یاریا سیاسییا مەزن، بەردەوام دبیت. چونکو هەروەکو زانایێن ئەنترۆپۆلۆگی دبێژن شانۆ دیاردەکە د ناڤبەرا دلینی و عەقلی دا وەک هەستەکا ناڤخۆیی مرۆڤ پالدایە یاری و لەیزینێ، ل دەسپێکێ وەک کارەکێ تاکانە دهاتە کرن پاش دەربازی کارێ تەڤایی بوویە. شانۆ پابەندیێ ل سەر ((,,کریار، هەڤرکی و دانوستاندن"ێیە و هەبوونا ,,زارڤەکەر و بینەری"، زێدەباری ستران، گاتا و لەیزین"ێ) دکەت، لێ د رەوشەنبیریا ئوروپی دا ,,دەرهێنەر، ئاڤاهی و دەپێ شانۆییێ" یاکو ب ,,نیڤ بازنی، بازنی و..."(*) بەر ب چوار گوشەیا ئیتالیڤە چووی، زێدەکر و هەروەسا ,,دیکور، سینوگرافی، هونەرێن دیتن و ریتمێ" ل سەر هاتنە زێدەکرن، هوسا تا شانۆ گەهشتییە شێوێ خۆییێ باڵەتە، کو ب ,,بابێ هونەری" هاتییە بناڤکرن.

ب ڤێ شۆپێ هەر ملەتەکی د قوناغێن سەرهلدانا ژیانا خۆ دا ئەڤ رەنگە دیاردە هەبووینە، لێ یا گرنگ چەوا کاودانێن ڤان گەلان رێک بۆ هاتییە خۆشکرن بەردەوامی ب ڤێ شۆپێ دابیت. چونکو گەلەک جاران رەوشێن ئابۆری، سیاسی، ئۆلی و... بۆ پێشڤەچوونا ڤێ پرۆسێسێ بووینە دەربەند. ئەم کورد ژی یەک ژ ڤان جورە گەلانین ب دەهان جاران سیستەمێ ژیانا مە ب هەمی رەنگان ڤە هاتییە تێکدان. بێی ل بەرچاڤگرتنا ڤێ رەوشێ ئەم نەشێین بگەهینە سەرێ داڤێن تەڤنێ ڤی بابەتی، هوسا پەیدابوونا دراما/ شانۆییێ دگەل ژدایکبوونا مرۆڤی بوویە. سەرهلدانا شانۆیا ڤێ دەڤەرێ ژی ب رەنگ و روییێ خۆ ڤە ل گۆر رەوشا دەڤەرێ هاتییە کەرکرن.

(*) بنێرە سەربورا شانۆیا روژهەلات ,,هند، چین، یابان و..." سەرباری شانۆیا سومەری نیڤ بازنی بوو، شانۆیا یونانی ,,بازنی"ی بوو، لێ شانۆیا ئیتالی ,,چوار گوش"ە بوو، شانۆیا ئەلمانی راکرنا ,,دیوارێ چوار"ێ بوو و شانۆیا ,,ژۆر، جادە، باخچە و...". ب ڤی رەنگی هەر ملەتەک ل گۆر گێول و حەزێن خۆ شێوێن شانۆییێ کەر دکەت، چونکو بنێرە سەڤا و جهێ پێشاندانا شانۆیا کاتاکالی پرانی ل پاناڤێن پەرسگەهـ و جهێن پیروز بوو، ب رۆناهیەکا کز دهاتە پێچان، کو پتر بیاڤێ خەیالێ خۆش دبوو. بنێرە:

H. J. – *Leben die Ausgrabugen von Uruk ،von 1960 – 1964 in*: Archiv fuer Orient Forschung ،Bd. 21 ،Graz 1966 ،S147.

(٣)

(دراما ئاوێردی د کولتورێ رۆژهەلات دا وەک دیالۆگ ل ئاهنگێن ئۆلی دهاتە گێران، ئەڤ شێوێ ئاوێردێن دراما ل مێزۆپۆتامیا و مسرێ بەرچاڤ دبن، ئەڤ پێرابوونێن ئۆلی ل دەردورێن سەدێ حەفتێ ب.ز دەربازی گریک و ئیتالیا بوون. من گۆمان د هندێ دا نینە، کو بنگەهێ ئاوێردێن دراما جارنا گریگی و ئیتالی، کو تراژیدی، کۆمیدی و ساتیری هەڤتەریبێ پێشکەتنا پشتی هنگی یا دراما لاتینی ژ ڤێ دەڤەرێ ,,مێزۆپۆتامیا" هاتیە وەرگرتن. پێناسا شانۆیێ خۆ ل جهێ پیرۆز دبینیت. هەلبەت شەنگستێ ڤێ شانۆیێ ژی نە مینا دەپێ شانۆیێ و هولێن ئیرۆیە، بەلکو جورەکێ تەقچکدار ژ داری یان ژ بەری هاتبوو، چێکرن)[١].

هەودانێن ڤێ دویڤچوونێ ژی گرێدایی رەوشا ژیانێ (ژیار/ ئۆل)ی بوویە، ڤێ یەکێ کوکا هزرکرنا مرۆڤی دانایە، د سەردەمێ دێرین دا کارێن درامی تێکهەلی چاندن و پەرستنێ بووینە، ڤی شێوێ (چاندن و پەرستن)ێ جهـ و دەمێن کارێن درامی دەسنیشانکرینە. رۆژێن ئۆلیێن تایبەت و وەرزێن بەرهەمهێنانێ بوونە بنگەهێ هونەری، (پەرستگەهـ ژی وەک جهێ بکێرهاتیێ ڤێ ڤەگێرانێ بوو)[٢]، ژ بەر هندێ سەرکێشێن ئۆلی رولێ سەرەکی د ڤان کاران دا دیتیە، ئەڤ ئاهنگە و ب دوماهیک هاتنا دەمێ سەرداریا دەسەلاتدارێن مسریێن کەڤن بۆ مە دبنە بەلگە. کو (,,جارا یەکێ دیاردا شانۆیێ ل سنورێن سالا ١٥٠٠ب.ز ل نک کەڤنارێن مسری سەرهلدایە. پشتی هنگی ب ,,١٠٠٠" سالان ,,تیسپیس/ Thespis ٥٣٤ب.ز" دەسپێکا دیاردێن ئاوێردە و هەڤیڤەند وەک بنگەهێ شانۆیێ ل ئوروپا بەرچاڤ دبیت". هەروەسا ,,یەکەم بەلگەیێ وەرارا ئاوێردا بەرڤ شانۆیێ خۆ د کولتورێ ناڤەراستا ئیمپراتوریا مسرێ را ١٥٠٠ ــ ٢٠٠٠ب.ز دبینیت")[٣].

---

(١) Prof. Dr. Inge Nielsen – *Kultische Theater und Rituelle Dramen* – www.uni-hamburg.de.

(٢) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ. بپ٧٨.

(٣) Peter Simhandl – *Theatergeschichte in einem Band* – Henschel Verlag, Berlin 1996, S.12.

هەروەکو یا خۆیا دیاردێن دەسپێکا دراما وەک شێوێ ئاوێردێن گەلێری ل چولی دهاتنە کرن. پرانیا کارێن ڤی سەردەمی ل بەر رۆناهی‌یا رۆژێ/ هەیڤێ دهاتنە گێران، ئەڤ پێرابوونە هەر بۆ ئەنجامێ ئۆل و دەرامەتێ دهاتنە کرن، ئەو ژی ب رەنگەکێ لەیزین و متەدیالۆگ دهاتە گێران. پاش ئەڤ دیاردە دەربازی دەردور و ناڤ ئاڤاهیێن پەرستگەهـان بوو و شانۆگەری ئێڤاریان دهاتنە پێشکێشکرن. هەلبەت تێکستێن ڤان دیاردان ژی ب شێوەکێ زاردەڤکی بوون، ئەڤ چاڤلێکرن و شێوە د ئۆلێن ئەرد و ئەسمانی دا بەرچاڤ دبن، کو پەرتووکێن ئەسمانی ژی ل دەسپێکێ ب شێوەکێ زاردەڤکی بوون. هەروەسا شانۆگەرییێن یونانی ژی یێن دەسپێکێ „تیسپیس“ و فەیلەسوفێن یونانی ژی „سۆکرات“، کو گۆتن و تێکستێن وان مینا زارگۆتن بووینە.

ب ڤێ ڤێراچوونا دیرۆکێ ئەگەر سەرهلدانا شانۆیێ ل سەدێ „شەشێ ب.ز/ تیسپیس“ ل یونان دەسپێکر بیت؟ گەلۆ ئەڤ ژیێ درێژێ مرۆڤاتیێ „ب ملیونان سال“ مرۆڤاتی تەڤ دەست داهێلای راوستیای مابیت تا ژ نشکەکێڤە شانۆکارێن گریگی پەیدابووین و شانۆ مینا دیرۆکەکا زاینی و مشەختی کورتەبر دەسپێکا خۆ دانا بیت؟! ب راستی ئەڤە بۆ زانستێ دیرۆکێ تێگەهـشتنەکا لەنگە، بەلکو یا راست ئەوە سەدەمێن پەیدابوونا شانۆیێ ل وێ دەڤەرێ، چاڤکانی و هزرێن خۆ ژ کیڤە وەرگرتینە؟ ئەڤە دبنە جهێ دانوستاندن و ڤەکولینێن زانستی.

ب ڤێ تێگەهـشتنێ دەما مرۆڤ هێدی ــ هێدی ل ژێدەرێن دیرۆکا کەڤنار دنێریت خەرۆیا دراما سومەری، کو گرێدایی کووراتی‌یا باژێرڤانی‌یا دەڤەرێ بوویە، چونکو ئەگەر وەرار و پەیدابوونا شانۆیێ گرێدایی جڤاکا باژێران بیت، باژێرێ یەکێ ژی ل ڤێ دەڤەرێ („ئوروک“ە ل نیڤا یەکێ ژ هزارا چوارێ ب.ز“ مەزنترین باژێرێ سومەری بوویە. ل سالا ٢٦٠٠ب.ز هاتبوو شورهەکرن و نێزیکی ٦٠ هزار مرۆڤ لێ دژیان. ل مەها خزیرانێ ل سەر شەرەفمەندی‌یا گلگامێش خۆلێن وەرزشکارییێ دهاتنە ڤەکرن، گەنج فێری هەمی جورێن وەرزشکارییێ دکرن)[1].

بزانە باژێرەکێ هندە خەلک لێ بژین چەند جورێن ئەدەب و هونەری لێ هەبووینە، لێ هەمی کەتینە بن گەمارا کینا ژناڤبرنێ. بنێرە کەسێن ناڤدارێن وی سەردەمی مینا

---

(١) د.شاکر الحاج مخلف ــ جلجامش. ژێدەرێ بەرێ.

,,گلگامێش، حەمورابی، سەنحاریب، سارگۆنێ ئەکەدی، نەبوخەزنەسر، ئاشورپانیپال و..." ب ڤێ شۆپێ (نەبەس کولتورێ مێزۆپۆتامیا جێگریا دەسەلاتىیا سیاسی دکر، بەلکو بەرپسیاریىیا چاڤدێری و بەلاڤبوونا گیانی ل مێزۆپۆتامیا ب رێکا فوراتی و گەلێ خۆداوەندان ل ژێر زێرەڤانىیا باوەرییێن وان، دکر)[١].

ب کورتی بێژین شەر و هاریکاری دو تێگەهـن ب درێژىیا دیرۆکێ بەرچاڤ دبن، ڤان هەردو تێگەهـان گەلەک چیرۆک و مژارێن ,,عەگیدی، تراژیدی، میتۆلۆگی، فەلسەفی و ئەڤینداری" وەک دوئالیزما (,,مرۆڤ و سروشت"، ,,مرۆڤ و خۆداوەند"، ,,مرۆڤ و گناوەر" و ,,مرۆڤ و مرۆڤ")، ئینانە ژیانێ. ئەڤ تێگەهـە ب دەربازبوونا دەمی، کەتنە خانێن دی و ب شێوێ ,,خێر و شەر"، ئۆل و هزرێن جودا پەیدابوون و شەرەنیخا ,,قەبیلە، ئۆل، چین و نەتەوان" سەرهلدان.

جەژنا سەرسالێن بابلی

جەژنا سەرسالێ ,,ئەکیتو"(*) دوازدە رۆژان ,,هندی هژمارا مەهێن سال"ێ بەردەوام دبوو و ل دەسپێکا نیسانێ دەما مەهـ مینا ,,کەرێ شالوک"ێ، کو چەڤەنگا هەڤرکیا د ناڤبەرا هێزێن سروشتی و سەرکەتنا کەرستێن ژیانێ دا ل بوهارێ دژەنی و سەرکەتنا خۆداوەندێ خێرێ ,,مەردوک/ تەموز" ل سەر خۆداوەندا وێرانیێ ,,تیامە" بوو. ئاوێردێن جەژنێ ب گرانی ل سەر مەراسیمێن ,,تەموز"ێ بوون. وەکی دهێتە زانین مرنا وی ل هاڤینێ بوو بەهی و شینیا خەلکی ژ بەر هنداکرنا وی بوو، رێ ورەسمێن شینیێ ل سەر خۆداوەند تەموز ل ٢ێ مەها تەموزێ بوو، د رۆژێن ,,٩، ١٦ و ١٧ێ دا ژ مەها تەموزێ" و ل رۆژێن سێیێن دوماهیێ ئاهنگ ب ئاوێردا ,,تاکمیلتو" دهاتە گێران. د ناڤبەرێ را پێشاندن و ڤەشارتنا ئاوێردێ ,,دومیا" ب شێوێ تەموزێ مری

---

(١) Eva Strommenger – *Fuenf Jahrtausende Mesopotamien* – Die Kunst von Den Anfaengen um 5000 v. Chr. bis zu Alexander dem Grossen .Hirmer Verlag Muenchen 1962 . S.10.

(*) بنگەهێ ڤێ پەیڤێ ژی ,,ئەنکیتو" ژ ,,ئەن ـ کی ـ تو" ئانکو ,,ئەرد" و ,,تو" ئانکو ,,نێزیک یان هاتنە خوارێ" هاتىیە. ئەڤ تێگەهـشتنا نڤێژ ل پایزێ بۆ بارانێ دهاتنە گێران یان نڤێژا بۆکا بارانێ، ب هزرا من هێشتا بەرمایێ کەڤنێ دەڤەرێیە.

دکر، ئەڤ جەژنا „ئەکیتو“ ئاهنگ گێرانا جەژنا رابوونێ و قراندنا پشتا مرنێ ل بوهارا سالا نوو بوو.

جەژنا سەرسالا بابلی ژ بەرمایێ دو جەژنێن دی یێن کەڤن بوویە، کو سێ رۆژان ل مەها نیسانێ بەردەوام دبوو، هەروەکو فراس السواح د پەرتووکا خۆ (لغز عشتار) دا دبێژیت: ل رۆژا یەکێ: گری و شینی ل سەر دەرد و ئێشکێشانێن تەموزێ مری بوون، کو خەلکی ب شێوەکێ هستریا دکرە گری، خۆ ڤەدقوتان، هەوار دکرن، جلکێن خۆ ددراندن و... رۆژا دوێ... رۆژا سیێ: دەما کاهنی رابوونا خۆداوەندی ژ ناڤ مریان دهەلدێرا شینی بۆ شادیێ دهاتە گۆهورین، رێک بۆ ڤەخوارن، موزیک، لەیزین و کارێن گوهنێلی (ڤەکری) خۆش دبوو[١].

دەما مرۆڤ ل ئاوێردا ژنئینانا پیرۆز دنێریت زمانێ گوهنێلیێ (ڤەکری)[*] و رازێن زاخا پیرۆز بەرچاڤ دبن، هەمی ل سەر زارێ خۆداوەندێ زاخێ دهێنە ڤەگێران. ئەڤە ژی پیرۆزیا پرۆسێسا گوهنێلی و تێکهەلیا زاخێ ب ژیانێڤە خۆیا دکەت.

---

(١) د.فاضل سوداني – طقوص الخصب الروحي – التراجيدي في وادي الرافدين – من الموقع: *maaber. megs.com.*

(*) ئەڤ پرۆسێسا ئەڤینی، کارێ گوهنێلی و... زەلال دەربازی کۆمیدیا یونانی بوویە، هەروەسا مرۆڤ ڤێ شۆپێ خۆیا د مەم و زینا خانی ژی دا دبینیت:

یەعنی کو دهاتە بورج سەر سال
قەت کەس نەدما د مەسکەن و مال
بالجملە دچوونە دەر ژ مالان
حەتا دگەهشتە پیر و کالان
رۆژا کو دبوویە عیدێ نوروز
تعظیم ژ بۆ دما دل ئەفروز
صەحرا و چیمەن دکرنە مەسکەن
بەیدا دیمەن دکرنە گولشەن
خاصما عەزەب و کچێ د باکر
القصە جەواهرێ د نادر
تێکدا د موزەین و مەلبەس

ب ڤی شێوەی (ل سەر باوەری و ئاوێردێن ئۆلی یێن تایبەت ب ژنئینانا پیرۆز، یاکو ل سەر ژنئینانا تەموز خۆداوەندێ زاخ و زێدەبوونێ ژ خۆداوەندا زاخێ ئینانایێ را وەک ژ تێکستێن میخی دهێتە زانین. ئەڤ ئاهنگا ڤەگێرانا دەمسالییا بوهار و زڤستانێ وەک رەنگەکێ زارڤەکرنێ یاکو شاهـ و کاهن ب رولێ هەردو خۆداوەندا رادبن، ب وێ باوەرییێ کو ب ڤی کاری دێ بەردەوامی، دیاردێن زاخێ و... ل جڤاکا مرۆڤاتییێ زێدە بن)[1].

ڤێکرا ل تەفەرجێ و مورەخەس

...

ئەو بو کو چ طالب و چ مطلوب

یەعنی دو طرف محب و محبوب

صف صف دمشینە کوهـ و دەشتان

رەف رەف دخشینە سەیر و گەشتان

...

حوران کرە مەسکەنێ خو جەنەت

بێ پەردە و بێ مەلال و منەت.

بنێرە أحمد خاني. ژێدەرێ بەرێ، بپ٥٢ ــ ٥٤.

دیسان هەمان هزر و رامان د مەم و زینا مەحمودێ بایەزیدی ژی دا دەرباز بووینە:

(د وی وەقت و زەمانی دا، ل وان کناران، عەدەتەکی قەدیم بوو، کو سالێ جارەکی، د وەقتێ نەوروزێ دا سەرسال دکرن. وێ رۆژێ، ئەهالی و خەلکێ باژێر، هەموو فەقیر و دەولەمەند، مەزن و بچوک، نێر و مێ، عمومی ژ بۆ گەشت و گەریانێ، ب دەرڤە دچوونە دەشت و سەحرایێ. جنس جنس و رەف رەف، ژ دەرڤە رەسما کەیفخۆشیا عیدا نەوروزێ ل وێ دەرێ ئیجرا دکرن. لەورا وی زەمانی قسمێ تائیفا ژنێن موسلمان هەمو مەستورە و ڤەشارتی بوون، ب رویێ نامەهرەم و بیانیان نە دکەتن. لاکن رۆژا کو ئەو عیدا نەوروزێ دبوو، هیجاب و پەردە ژ تائیفا ژنان رادبوو، مێر و ژن وێ رۆژێ ب هەڤ خۆیا دبوون. ئەگەر کەسەکی قیزەکا باکیرە هەبوویا، وێ وەقتێ، کورێ عەزەب دديتن). بنێرە خەلیل دهوکی ــ مەلا مەحمودێ بایەزیدی یەکەم چیرۆکنڤیس و پەخشانڤیسێ کوردە ــ *کوڤارا هاڤیبون*، هژمارا ١١، ٢٠٠٢، بەرلین/ ئەلمانیا، بپ١٧٠.

(١) د. فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٦٢.

هەروەکو (ژ ناڤێن مەهان خۆیا دکەت گەلەک جەژنێن دەمسالی ل مێزۆپۆتامیا هەبوون، ل دەسپێکا هەر مەهێ، ل رۆژێن ,,٧ و ١٥“ێ و رۆژا داویێ ژ مەهێ ژی جەژن بوو. مەراسیمێن ژنئینانێ ل پەرستگەهــێ و ل ژێر سەرپەرشتیا کاهنان و ژنئینانا وان ل ,,گیپارو“ دهاتە گێران. بۆ بووک و زاڤای تەختەک ژ دارێ چامێ دهاتە بەرهەڤکرن. دەما شاهـ ب مەوکەبێ خۆڤە دگەهشتە پەرستگەهــێ بووک ژ دەستی وەردگرت و ددانا ژۆرا کاهنی. بووک ب جوانترین جلک و زێران دهاتە خەملاندن و سرودەک ب هاتنا وێ دهاتە گۆتن، پاشی شاهی خۆ دگەهاندە کاهنێ، کو زارڤەکرنا ئاوێردێن ژنئینانا خۆداوەندا زاخێ ,,ئینانا ژ تەموز“ رابوو. داویا ڤێ ژنئینانێ ب موزیک و شیلانا خوارنێ ل سەر شەرفمەندیا کاهنێ و ژنئینانا پیرۆز ب دوماهیک دهات، پاشی تەڤایا خەلکی د بەر سینگێ دەپێ شانۆیێ را، کو شاهـ ل سەر راوستیا بوو، ب درۆشم، دەسقوتان و دگەل لێدانا موزیکێ دبورین)[١].

(ئەڤ ژنئینانا پیرۆز ب شێوەکێ تایبەت د سەردەمێ مالباتا سیێ یا ئور دا بەری ٤٠٠٠ سالان دهاتەکرن، مەبەست ژ ڤێ یەکێ ئاوێردەیا هەڤیڤەندیێ‌یا ڤەژاندنا ئەردی پشتی مرنا وی بوو)[٢]. هەلبەت (ئەڤ هەمی ئاهنگە دوبارە زارڤەکرنا سەرکەتنا مەردوک ل سەر هێزێن شێلوبێل ل رۆژا یەکێ یا سالا نوو دکرن، دەما جیهان پێکهاتی ب ڤێ هەلکەتنێ سرود ب ,,داستانا پێکهاتن“ێ دگۆتن)[٣].

د ڤێ شانۆگەریا ئۆلی دا سەرهاتی‌یا ئەفسانا ئافراندنێ مینا (شێوێ ,,شانۆگەریا دایک“ ڤەدگێرا ب هەلکەتنا زالبوونا خۆداوەند مەردوک ل سەر ئەژدەهای ,,تیامە/ تارستانێ“، وەک بیرئانینا مرن و رابوونا وی ژ ناڤ مریان ل رۆژا سیێ دهاتە گێران)[٤].

---

(١) ماجد عبدالله الشمس. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٢.

(٢) ماجد عبدالله الشمس. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٩. هەروەسا ئەڤ ئاهنگێن سەرسالێن نوی ل سەدێ یەکێ ژ هزارا یەکێ ب.ز گەهشتنە رەنگەکێ پیرۆزیێ. سیتون لوید. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٥١.

(٣) فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ١٨.

(٤) سلیمان یوسف یوسف. ژێدەرێ بەرێ.

(چەڤەنگێ زاخ و زێدەبوونێ)

ب ڤی ئاوایێ ئاوێردێن درامی یێن ئاهنگێن سەرسالا نوو هاتنە دامەزراندن. ئەڤ پێرابوونە ل مالا ,,ئەکیتو"ی دهاتە گێران، کو جهەکێ تایبەتێ ئاهنگێن جەماوەری بوو، دکەتە دەرڤەی شورها باژێرێ بابل(*)، ئەڤ (ڤەگێرانا ئاوێردێن شانۆییێ ب دو ئاوایان بوون:

ئاوایێ یەکێ: گەلێری بوو.

ئاوایێ دوێ: ئۆلی بوو.

ئاوایێ گەلێری پشتی خۆداوەندێ ئافراندنێ هندا دبیت گلێەسەریەکا گشتی پەیدا دبیت خەلک ب گێرانا شینی و بەهیێ رادبن، کوگرێدایی مرنا خۆداوەندێ زاخێ بوو. بویەرێن ڤێ ئـاوێردێ هـەمی ل جـادان بـوون، لێ بویەرێن ئۆلی ,,ئاوایێ دوێ" ل پەرستگەهـێ بوون، ب شێوەکێ پەنی دوری خەلکێ نورمال دهاتە گێران. کو ڤەگێرانا پێرابوونا قورتالکرن و رزگارکرنا خۆداوەند مەردوک ل سەر دەستێ کورێ وی ,,نابو"ی بوو. ئاهنگێن بابلی، ئاوێردێن ژنئینانێ، شینیا تەموز، داکەتن و ڤەژینا وی. ئەڤە هەمی ئیشارەتن، کو باژێرڤانیا ڤێ دەڤەرێ خۆدانێ بزاڤ و پێرابوونێن رەنگێن شانۆییێ بوون...)[1].

(*) ئەڤ ئاهنگە ل ,,وەرکا، ئوروک، ئاشور و..." ژی ل پایز و بوهارێ ل جهێ دگۆتنێ ,,مالا ئاهنگان/ ئەکیتو" ل دەرڤەی باژێری نێزیکی کەنالی یان ژی ل پەراڤێ رۆباری دهاتە گێران. جەژنا ,,ئەکیتو" ل ,,ئور و لگش" ژی ل سەردەمێ ئەکەدی و بابلیێن کەڤن یا ناڤدار بوو و هەر رۆژەکێ رێ ورەسمێن تایبەتی هەبوون. ل دەسپێکێ ژنئینانا پیرۆز شەهیانەکا جودا بوو، بەلێ پشتی هنگی تەڤلی شەهیانێن بوهارێ بوو و هەروەسا گێرانا ل ,,مالا ئەکیتو"ی ژی، کو ل پایز و بوهارێ بوو، پاشی تنێ ل بوهارێ هاتە گێران.

(١) د.محمد سيف ــ ما هو المسرح/ تأملات في جذور الظاهرة المسرحية العربية وتاريخها ــ من الموقع: *www.nizwa.com*.

ب ڤان پاشخانان (ئەفسانا ,,ئینوما ئیلیش ـــ دەما ل بلنداهیێ“، کو ب زمانێ ئەکەدی هاتی‌یە نڤیسین، دیرۆکەکا گەلەکا درێژ و ئالوز هەیە، ل ناڤەراستا هزارا دوێ ب.ز قەهرەمانێ وێ خۆداوەندێ بابلی مەردوکە، چونکو وی دەمی بابل بنگەهەکێ سیاسی و رەوشەنبیریا مێزۆپۆتامیا بوویە، لێ دەما ئاشور ل هزارا یەکێ ب.ز بوویە هێزەکا مەزن ل دەڤەرێ نڤیسکارێن ئاشوری مەردوک ب ئاشور گۆهورین و چەند گۆهورین د ئالیێ چیرۆکێ ژی دا کرن. دیارە بەرا هنگی ژی گەلەک گۆهورین ب سەر ڤێ چیرۆکێ دا هاتینە، کو بەری مەردوکێ قەهرەمانێ وێ ئینلیل بوویە، ل باژێری نیپور، هەروەکو ژ چیرۆکێ دیار دبیت. چونکو مەردوک ب خۆ خۆداوەندێ چاندنێ یان ژی یێ رۆژێ بوو. بەلێ د ڤێ ئەفسانێ دا رولێ خۆداوەندێ هورەبای دبینیت و خۆداوەندێ هورەبای ژی ئینلیلە، تشتێ سەیر مەردوک ئەرد و ئەسمانا ژێکڤە دکەت، بەلێ ئەڤ کارە یێ بایە، ژ بەر هندێ وەسا دیارە قەهرەمانێ درستێ ئەفسانێ ئینلیلە و ئینلیل ژی ل ناڤەراستا هزارا دوێ ب.ز ب مەردوک هاتە گۆهورین...)[1].

جەژنا ساکیا

ل سەر بویەرێن ڤێ جەژنێ جیمس فریزەر دبێژیت: (,,جەژنا ساکیا/ Sacaea“ هەرسال ل بابل دهاتە گێران و ٥ رۆژان بەردەوام دبوو. د ڤێ جەژنێ دا رولێ خۆلام و سەرکێش/ شاهی لێک دهاتە گۆهورین، خۆلامی فرمان ل شاهی دکرن و دڤیا ب گۆتنا خۆلامی کربان، ئەڤە جەژنا خۆشیا تەبایی بوو. سترابون دبێژیت: بنگەهێ ڤێ جەژنێ فارسی‌یە گرێدایی خۆداوەند ,,ئەنایتیس“ە. مینا ڤێ جەژنێ ل ئاشور ژی دهاتە گێران، خەلک ب گەرمی ل سەر جادان پشکداری ڤێ جەژنێ دبوون... ئەسینە د پەرتووکا خۆ ,,بابلیات“ دا دبێژیت: ل رۆژا ١٦ی مەها ,,لووس“ جەژنا ,,ساکیا“ ماوێ ٥ رۆژان دهاتە گێران.

د ڤێ جەژنێ دا شاهـ دبوو بەردەستکێ خۆلامی، خۆلامی جوبێ/ کولاڤێ شاهی دکرە سەرێ خۆ و فرمان ددان و خۆلام ب ,,زومانس/ Zomanes“ ناڤدکر. لابات

(١) فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ١٩٩ ـــ ٢٠٠. دیسان پرانیا ئەفسانێن بابلی ژی ڤەدگەرنە دوماهی‌یا هزارا سیێ و دەسپێکا هزارا دوێ ب.ز بنێرە فرانکفورت و... هەمان ژێدەر، بپ١٩٨.

دبێژیت: ساخلەتا ڤێ جەژنێ د وان رۆژان دا رولێ دەسەلاتێ نەدما و ئازادیەکا ئاوێردەیی هەبوو. لانکدون ڤێ جەژنێ ب „جەژنا دیناتی“ێ ناڤدکەت)[1].

هندەک ژێدەر دبێژن، ئەڤ کەسێ ب مرنێ هاتیە سێدارەدان ب رولێ شاهی رادبوو، ب ماوێ ٥ رۆژان فرمان ئاسای ددان. ئەڤ پرۆسێسە هندێ دگەهینت، دڤێت شاهـ ژی ڤەگەریتە بنگەهێ خۆیێ ئاسایی و مینا خەلکێ دی ژیانا سادە ب بورینیت هەر د ژێدەرێ بوری دا خۆیا دبیت، ئەڤ جەژنە پتر ب شێوەکێ کۆمیدی بەرچاڤ دبیت. خەلک ل سەر جادان ب کارێن کۆمیدی و بێ بەرپسیاری رادبوون خوارن و ڤەخوارن ب شێوەکێ زێدە دهاتە بەرهەڤکرن. ئەڤ بویەرە ژ بەر رەوشا ژیانا گرانا خەلکی وەک بهێنڤەدانەکا جڤاکی بوو.

مرۆڤ دشێت بێژیت ئەڤ هزر و رامانە بوونە هێڤێنێ پەیدابوونا کۆمیدی/ ساتیر ـ Satyr ل یونان، چونکو پێرابوون و ساخلەتێن ڤان هەردو جۆرێن هونەری مینا هەڤن.

شەنگستێ کۆمیدیا و تراژیدیا

• چاڤەرێبوون

چاڤەرێبوون، سروشتەکێ مرۆڤاتیێیە د هزرا خەلکێ مێزۆپۆتامیا دا چارەیا رزگاربوونێ بوویە، جار ب ناڤێ خۆداوەندان و جار ژی ب ناڤێ قەهرەمانان ــ گلگامێش، هەرقەل، کاوەیێ ئاسنگەر، روستەم و... ــ رزگارکەر، کو دەرمانەکی بۆ دەردێ وان ببینیت. ئەڤە ژی د قەهرەمانیا کەسێ توفانێ (ئەتراخسیس) را خۆیا دبیت، نەمازە ل دەما گۆهورینا دەمسالان. وەرزێ بوهارێ وەک خۆشی ب ناڤێ (دو مو سین/ تەموز) خەلکێ سومەری ل سەرێ بوهارێ چاڤەرێی هاتنا تەموز بووینە، کو هەردەم مرۆڤ چاڤەرێی مزگینیا خێرێیە. ئەڤ چاڤەرێبوونە دەربازی وارێ ئۆلی بوویە، وەک چاڤەریبوونا ڤەگەریانا: (عیسای، مەهدی مونتەزر، خدر ئلیاس/ ل نک ئێزدیان، ئیلیا/ ل نک جوهیان و...).

---

(١) د.عبدالرضا الطعان/ ج٢، ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٠٧/ ٣٠٨.

ئەڤ پێرابوونە بووینە شەنگستێ كۆمیدیا یونانی، ل بوهارێ/ گۆندان وەک دەمسالەكا كەسک، جوان و گرۆڤا ژیانێ بوویە جهێ دلخۆشی‌یا خەلكێ مێزۆپۆتامیا، لێ ئالیێ دی ل زڤستانێ دبوو جهێ زێمار و دلگرانی‌یا خەلكێ مێزۆپۆتامیا. ئەڤ مرن و ڤەژینا سروشتی ,,بوهار و زڤستان" وەک تێگەهـا ب ناڤێ ,,تەموزی"، ئەڤ هەڤكێشا چوونا تەموزی بۆ جیهانا مریان و ڤەگەریا جیهانا زیندیان بوویە رەوشتەكێ ئۆلی یێ دەڤەرێ. ئەڤ چەندە د تەوراتێ ژی دا ئیشارەت پێ هاتی‌یە دان، (,,پێغەمبەر حەزقیال/ سەدێ شەشێ ب.ز" د ئایەتا هەشتێ دا دەما د سەرفەرا خۆ دا بێژیت: ,,من دیت ژنكا بۆ تەموزی دكرە گری")[1]. هەلبەت ڤێ رەوشتێ (تراژیدیا تەموز كار د تراژیدیا یونانی ژی دا كری‌یە)[2] یان بێژین (شێوێ ساخلەتێن تێكستێن تەموزی ل مێزۆپۆتامیا یێ درامیە، كو ئەفسانە ب شێوازێ خۆیێ میتۆلۆگی نەهاتی‌یە ڤەگێران، بەلكو ب رێكا سرود و دیالۆگێ ل سەر زمانێ كەسێن سەرەكی ب چەند پارچێن كورسی ناڤبرێ دكەن. ئەڤە هەمی مە دئێخیتە بەرامبەر رەوشا ژدایكبوونا دراما، یاكو ل وەلاتێن رۆژهەلات د چارچوڤێ كراسێ ئۆلی دا وەرار كری، پاشی ژ بنگەهێ خۆیێ ئۆلی ڤارێبووی و تراژیدیا گریگی ل باژێرڤانیا یونانی ژێبووی...)[3].

ب ڤی ئاوایی نەبتنێ رەوشا جڤاكی كارتێكرنەک ل سەر سەروبەرێ چاند و هونەری هەبوو، بەلكو گۆهورینا دەمێن سالێ (سروشتی) ژی دەسنیشانا پێشكیشكرنا جورێن چاند و هونەری كری‌یە. ڤێ شۆپێ باندۆر ل سەر پرۆسێسا كۆمیدیا و تراژیدیا یونانی ژی هەبوویە.

• دەمێن سالێ

هەلبەت بەری بچینە سەر بابەتێ ,,كۆمیدیا و تراژیدیا" پێدڤی‌یە ڤەگەرینە بنگەهی میتۆلۆگیێ مژارێ، داكو پتر پاشخانێن بابەتی بهینە خۆیاكرن، هەروەكو دی د ڤان

---

(١) د.نوري المرادي ــ مدن ومناطق الوطن/ أديان ومعتقدات ــ مجلة ميزوبوتاميا العدد ٢، ٢٠٠٤، من الموقع: *www.mesopotamia.com*.

(٢) د.نوري المرادي. ژێدەرێ بەرێ.

(٣) فراس السواح ــ الطقس و الاسطورة في الاناشيد التموزية ــ من الموقع:
www. groups.yahoo.com.

نمونێن خوارێ دا بەرچاڤ بیت. دیارە (دیاردێن سروشتی جهێ پویتەپێدانا باوەریێن کەڤن بوو، کو زاخیا ئەردی گرێدایی شینکاتی و چاندنێ بوو. ئەڤ یەکە گرێدایی خۆداوەندێ نێر و هەمبەری ژنا وی خۆداوەندا مێ بوو، هەردو ل دەمسالیا خرتەیی ژێکجودا دبن و دەمسالیا بوهارێ یەکدگرن. ئەڤ باوەرییە ل دەسپێکێ ل نک سومەریان پەیدابوو، „دوموز" خۆداوەندێ چاندنێ ل دەمسالیا بوهارێ، ل دەما ئەرد ب شینکاتی ژین دبیت، دژیت و ل دەمسالیا هاڤینێ دمریت. ب مرنا وی گیا دمریت و گیانێ خۆداوەندی دچیتە جیهانا ژێر، ژنا وی „ئینانا" پێ خەمبار دبیت.

ل باژێرێ „ئیسین" ژی ئاهنگ ب شاهیا „دوموز" و „ئینانا"ی را ل رۆژا یەکێ ژ سالا نوو دگێرا، پاشایێ باژێرێ „ئیدین داکان" ل ڤێ جەژنێ رولێ خۆداوەند „دوموز" دگێرا و ژنەکا دییا کاهن رولێ خۆداوەند „ئینانا" دئینا)[1]. ئەڤە ببوو رەوشت و تیتالێن دەڤەرێ، ژ بەر هندێ خەلکێ مێزۆپۆتامیا هزر کرییە، کو خۆداوەندێ زاخێ دموز „تەموز" گرێدایی هەمی دیاردێن سەرهلدانا بوهارێ بوویە. ئەڤ خۆداوەندێ تولاز دکەڤیتە ئەڤینا کچەکا گەنج ئینانا „ئیشتار" یا کو مێزۆپۆتامیێن کەڤن ب خۆداوەندا زاخ و شەری ناڤدکر. ئەنجامێ یەکگرتنا ڤێ ئەڤینێ بوو جهێ گەلەک هەلبەست، موزیک و لەیزینێ. لێ بەلێ پشتی تەموز ئینانا ل جیهانا ژێر وەک گەرەو دایە دەستێ ئبلیسان، ئەڤ پێڤاژویە بوو زێمارا گەلێ مێزۆپۆتامیا. د ئەنجام دا خۆشکا خۆداوەند تەموزی „کشتن" ماوێ نیڤ سالێ خۆ کرە گەرەوا „ئینانا" ل جیهانا ژێر، دیارە ل سەر ڤی بابەتی بیر و بۆچوونێن جودا هەنە، مینا (پرۆسێسا ڤێ رودانێ مرن و ڤەژینا بوهارێ و زڤستانێ بوو، ئەڤ تیتالە ل هەمی سەرسالێن بابلی دبنە ئاهنگ.

د ئەفسانا سومەری دا خۆیا دبیت، کو خۆداوەند „ئینانا" ب دلێ خۆ دچیتە جیهانا ژێر، بێی کو ئەم ب درستی سەدەمێن ڤێ چەندێ بزانین. ئینانا ب فەرمانا خۆشکا خۆ „ئیریشگیچال/ Ereskigal" شاها جیهانا مریان ل جیهانا ژێر بەند دبیت، ژ بەر ڤێ یەکێ هەمی دیاردێن زاخ و زێدەبوونێ ل ئەردی چک دبن. ل داوییێ خۆداوەندێ پەندا „ئەنکی/ Enki" مایێ خۆ تێدکەت و ژیانێ ڤەدگەرینتە گیانێ خۆداوەندا مری. „ئینانا" دگەل کۆمەکا ئبلیسان ژ جیهانا ژێر ڤەدگەریت و ل گەرەوەکی دگەریا، داکو جهێ وێ

---

(١) د.تقي الدباغ. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٤٨.

بگریت. د رەوشەکا تورە دا ,,ئینانا" مێرێ خۆ ,,دوموز" دا دەستێ ئبلیسان بۆ برنا جیهانا مریان، بەلێ خۆشکا وی ,,کشتن" خۆ بەیت دکەت، دا بچیتە شونا برایێ خۆ، هەر سال شەش مەهان ل جیهانا ,,مریان/ ژێر" و شەش مەهێن دی ڤەرگەریتە جیهانا ,,زیندیان/ ژۆر")[1]. هەروەکو د ڤێ مالکا خوارێ دا بەرچاڤ دبیت:

تو (یا تەموز) ل نیڤ سالێ

و خۆشکا تە (کشتن ــ ئەنا) ل نیڤ سالێ[2].

ئەڤ مژارە ب هەمان رەنگ ل یونان دوبارەبوویە (ژنان ل وەلاتێ یونان بۆ خۆداوەند ,,ئەدونیس" دکرە گری، لێ دوبارە ڤەگەریانا ناڤبری، دبوو جهێ دلشادیێا خەلکی. د ئەفسانا یونانی دا خۆیا دبیت، کو خۆداوەند ,,ئەفرودیت" حەز ژ ,,ئەدونیس" دکەت هێشتا یێ زارۆک. ناڤبری بۆ چاڤدێریێ دا دەستێ ,,پریسیفۆن" شاها جیهانا ژێر. پشتی ,,ئەدونیس" مەزن بووی، ,,ئەفرودیت" چوو بۆ ڤەگەراندنا وی، بەلێ ,,پریسیفۆن" نە ڤەگەراند، چونکو وێ ژی حەز ژێ دکر، پشتی گەنگەشەکا درێژ هەردو ژن گەهشتنە هندێ بچنە نک خۆداوەند ,,زوس". بریارا ,,زوس" ,,ئەدونیس" ل دەمێ نیڤ سالێ دگەل یەک ژ وان بمینت، ئانکو نیڤ سالێ دگەل ,,پریسیفۆن" ل جیهانا ژێر و نیڤ سالێ دگەل خۆداوەندا جوانیێ ,,ئەفرودیت" ل جیهانا ژۆر بمینیت)[3].

ئەڤ مژارە ب فیگۆر و ناڤێن جودا مینا دیونیسیوس دهێنە گێران، وەکی (دیونیسیوس پەیوەندی ب چاندنێ و ب تایبەتی چاندنا مێوان و هەمی گناوەران، نەمازە ب گایڤە هەبوو، کو گریگیان دپەرست، چونکو وان هزر دکر نونەرێا ژیانێ و هێزێن سروشتی دکەت، کو ژیان ل بەر مرن و ڤەژینێیە. دەمەکی ,,دیونیسیوس" ل مەملەکەتا ,,هیدس" ل جیهانا ژێر خۆ دڤەشارت، پاشی دهاتە جیهانا ژۆر، ئانکو

(١) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٦٦ ـ ١٦٨.

(٢) ماجد عبدالله الشمس. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣١.

(٣) د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٦٦.

ڤەشارتن و دەرچوونا وی دەمسالا زڤستان و بوهاریٚ بوو. ب ڤیٚ چەندیٚ ئاویٚردیٚن نەپەنییٚن تایبەت ب پەرستنا وی دیار بوون و بۆ مژارا سەرەکیا نەریت و ئاویٚردیٚن ڤەشارتی، تنیٚ ژن و میٚر دشیان پرۆسیٚسا ڤان ئاویٚردان بکەن... ئاهنگریٚن جەژنا „باخۆس" دیاری پیٚشکیٚشی یەک دکرن و دەمەک بۆ ڤەخوارنا خەمریٚ تەرخان دکر. کاهنیٚ ل بەر سینگیٚ پەیکەریٚ خۆداوەندی ئەو پیرۆز دکرن، کاهن و ئاهنگیٚر ب پیٚکڤە دەست ب خوارنیٚ دکر و ژنئینانا سومبۆلی د ناڤبەرا „دیونیسیوس" و ژنا کاهنیٚ مەزن را ل پەرستگەها وی دهاتە گیٚران. ژنیٚن ئاهنگیٚر سومبۆلیٚ نیٚرینییٚ، کو ژ بەری یان فوخاری بوو د مەشەکا ستران و سرودان دا دهەلگرت، مەبەست ژ ڤیٚ یەکیٚ گوهنیٚلی و پابەندیا زاخا پیرۆز بوو. ژنان هزر دکر دەما دەستیٚ خۆ بکە ڤی سومبۆلی دیٚ کوریٚ ویٚ بیتە ییٚ خۆداوەندی)[1].

ب ڤیٚ تیگەهشتنیٚ دەما مرۆڤ ڤەدگەریتە شونوار و ئەلەمیٚنتیٚن دیرۆکا کەڤنارا دەڤەریٚ، باندۆرا سەرسالیٚن بابلی „تەموز/ مەردوک و ئینانا/ ئیشتاریٚ" وەک نونەریا وەزیٚن سالیٚ، ل سەر کۆمیدیا و تراژیدیا یونانی ب زەلالی بەرچاڤ دبیت. ئانکو بنگەهیٚ کۆمیدیا/ تراژیدیا کوور ڤەگەریتە جەرگیٚ کولتور و پیٚرابوونیٚن ئۆلی ییٚن میٚزۆپۆتامیا، کو گریٚدایی „تەموز"یٚ شڤان بوون، چونکو هەروەکو د ژیٚدەریٚن ئەدەبییٚن باژیٚرڤانیا رۆژهەلاتا کەڤن دا خۆیا دبیت، هەمی شاهان خۆ ب شڤان ناڤدکر[2]. هەروەکو د ئەفسانا „ ئیتانا و ئەلهوی" دا بەرچاڤ دبیت:

---

(١) د.تقي الدباغ. ژیٚدەریٚ بەریٚ، بپ٢٢٣ و ٢٢٤.

(٢) الزة زايبرت ــ *رمز الراعي في بلاد ما بين النهرين/ ونشوء فكرة السلطة والملكية* ــ ترجمة: محمد وحيد خياط، ط١، ١٩٨٨، دمشق، ص٧. هەروەکو د لیستا ناڤیٚن شاهیٚن رۆژهەلاتا کەڤنار دا بەرچاڤ دبیت، سالیٚن فەروەریا وان وەک شڤان ل وەلاتی هوسا بوون:

فەروەریا خۆداوەند دوموزیٚ شڤان ل وەلاتی ٣٦٠٠ سالان و ئیتانایێ شڤان، ییٚ سەرکەتی‌یە ئەسمانان و شەنگستیٚن وەلاتی دانایین، شاهـ بوو و فەروەری ١٥٦٠ سالان کرییە. خۆداوەندیٚ شاهـ „لوکال بەندا"ییٚ شڤان ١٢٠٠ سالان فەروەری کرییە. بنیٚرە زایبرت، بپ٨.

ل وی دەمێ کەڤنار...

دەما هێشتا کەس ل ئەردی نەبوو، تانج و گوپالی ب هەلگریت،

دەما هێشتا ئەرد ل هەر چوار کناران نەخۆجهـ بوو،

ل وی دەمی ,,هنگی" ئیشتار ل شڤانێ پەزی دگەریا

ل شاهێ فەروەریا گەلی بکەت، دگەریا[١].

ئەڤ وەکهەڤیا ,,شڤان و خۆداوەند" و ,,شڤان و شاهـ"، وەکهەڤیا ,,مرۆڤ و گناوەر"، گناوەر و مرۆڤ" و ,,نیڤ مرۆڤ و نیڤ گناوەر"، ب ڤی ئاوایی مرۆڤ بووینە گناوەر و گناوەر بووینە مرۆڤ، مینا گلگامێش و ئەژدەهاک (نیڤەک گناوەر و نیڤەک مرۆڤ). ب ڤێ تێگەهشتنێ ناڤێن گناوەران ل سەر مرۆڤان و یێن مرۆڤان ل سەر گناوەران هاتینە بکارئینان، وەک زەردەشت ,,زەرەتوشترا/ Zarathushtra ــ حێشترا زێڕین" و بودایی/ Buddha ــ ,,گاوتاما/ Gautama ــ گاترین، مەزنترین یان ب هێزترین گا". د قورئانێ ژی هاتیەیە: (و سولەیمان بۆ وێرسێ داوودی ,,د پێغەمبەراتیێ دا" و گۆت: گەلی مرۆڤان، ب راستی خۆدێ زمانێ تەیران یێ نیشا مە دایی و هەمی تشت یێت داینە مە، ,,ئانکو کەرەمێت مەزن دگەل مە یێت هاتینە کرن"، ب راستی ئەڤە کەرەمەکا ئاشکەرایە)[٢].

ب ڤێ هەودانێ دیار دبیت، کو دەردێن مرۆڤ، گناوەر و سروشتی یەکن، ژ بەر هندێ سلێمان پێغەمبەر، کلیلە و دومنە، فەقیێ تەیران و... پەنا برییە بەر زمانێ پەرندان، ئەیوب پێغەمبەر کرم ژ لەشێ خۆ ڤەنەدکرن. ئەڤ سەرەدەریا دگەل گناوەران، ب درێژیا دەمی تێگەهێن ئۆلی وەرگرتن، چ پیرۆزیا گناوەران و چ ژی پشتی دەربازبوونا دەمی گناوەر بۆ قوربانان هاتنە بکارئینان. ژ بەر هندێ ژی ل سەر

---

(١) الزة زایبرت. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٥/١٦، هەروەسا بۆ پتر زانیاری ئەڤ ئەفسانا ,,ئیتانا و ئەلهوی" کەڤنترین تێکستێ ڤێ ئەفسانێ ژ سەردەمێ بابلیێ کەڤنە (٢٠٠٠ ــ ١٦٠٠ب.ز) ژ دەڤەرا سوسە پایتەختێ ئیلام، تێکستەکێ دی ژ سەردەمێ ئاشوری یێ ناڤین (١٦٠٠ ــ ١٠٠٠ب.ز) و تێکستێ سیێ ژ پەرتووکخانا ئاشورپانیپال ل نیناڤا، کو ڤەدگەریتە سەدێ حەفتێ ب.ز، ئەڤە ژ تێکستێن دی تمام و خۆیاتر بەرچاڤ دبیت. ناڤەرۆکا ڤێ ئەفسانێ ل سەر گەریانا دارا/ دەرمانێ زوریەتێیە. بنێرە فراس السواح ــ الاسطورة و المعنى١ ــ من الموقع: *www.maaber.com*.

(٢) ئیسماعیل سگێری. ژێدەرێ بەرێ، ئایەتا ١٦، بپ٣٧٨.

دیوارێن شکەفتان، موران، پەرستگەهان و... پتر وێنێن گناوەران ژ یێن مرۆڤان بەرچاڤ دبن، چونکو مرۆڤ ب چاڤێن خۆداوەندی مینا گناوەر دهاتە هژمارتن. ب ڤی رەنگی هەمی ئەنجامێن بەرهەمێن ئەدەبی و هونەری یێن خەلکێ مێزۆپۆتامیا هەروەکو ژ ,,وێنە، لیێن هەرییا قماندی، موران، گاتایێن نڤێژێن وی دەمێ کەڤنار و...“ ل دەسپێکا هزارا سیێ ب.ز خۆیا دکەن. وی سەردەمی چەڤەنگێن دەسەلاتێ وەرارکرییە، کو ب کەساتیا ,,شاهی“ دهاتە وێنەکرن، هەمی ڤەرێژێن وان یێن کولتوری ب رێکا شاهـ و دەردورێن وی بوو، شاهـ ژی جار ب ناڤێ ,,شڤان“، جار ژی ب ناڤێ ,,رەزڤان“ دهاتە بناڤکرن، شڤان ژی د چاڤێن خەلکی دا ژ رڤشتەکێ دییە، ئانکو وەک چەوا شڤان و پەز ژ دو رڤشتێن جودانە، وەسا بەرێ ب چاڤەکێ بلند ل شڤانی وەک رڤشتەکێ دی دنێری، کو نونەریا خۆداوەندی دکەت، ئێدی ئالاڤێن شڤانی ,,گۆپال، کەپەن و...“ ژی پیرۆز بوون.

ل ڤێرێ ئالاڤێن دەسەلاتێ ,,دار/ گۆپال“ بوون، هەروەسا ,,داس/ شالۆک“ وەک چەڤەنگێن وی سەردەمی بەرچاڤ دبیت. چونکو سومەری جڤاکەکێ تەرش/ رێچال و جوت وکێلی بوویە، بەرهەمێ وان یێ رەوشەنبیری ژی هەمی ل دەردورێن ,,زاخ، رێچالی، دەمسال، ئاوێردێن پەرستنێ و...“ خرڤەبوویە. زێدەباری تا نوکە ژی ل کوردستانێ شڤان ,,کەپەنان“(*) دکەنە بەرخۆ، مینا ل خۆکرنا کەڤلێن بزنان ل یونانە. سەرباری ئەگەر مرۆڤ ل ئالاڤێن وی سەردەمی بنێریت، دێ بینیت (تیر، کڤان، تانج و...) و (مێوا تری، بزن، گۆند، شڤان و...) وەک سومبۆلێن بەرچاڤێن باژێرڤانییێن مێزۆپۆتامیا بوون. بنێرە درۆشمێ خۆداوەندا سومەری ئینانا/ شاها ئەسمانان ,,گۆپال و بزن“ بوو، ئەڤە ژی مە دزڤرینتە شڤانی (پەز، بزن، گۆپال و...)، کو هەلبەت (راڤ، نێچیر و کار) پیشەیا بەرچاڤا دەڤەرێ بوو.

ئەڤ تێگەهشتنە دەربازی وارێ ئۆلی بوو، دێ بینین د پەرتووکا پەیمانا کەڤن ژی دا ,,شائوول و دائوود“ ب شڤان ناڤ دکەت“، تا دەمێ موسا پێغەمبەر ژی ژ مسرێ

(*) راستە کەپەنە ژ بەر باران/ سەرمایێ ژی بکارئینایە، لێ ئەگەر مرۆڤ ڤەگەریتە رەهێن کەڤنارێن دیرۆکێ، دێ بینیت مینا شێوێن دی یێن جلکان، چیرۆکێن کوور و بالکێش ل پشت هەنە.

دەرکەتی کارێ شڤانییێ دکر. هەروەسا عیسا پێغەمبەر ژی ب ,,شڤان" دهێته بناڤکرن، چونکو هەروەکو بۆ مە ژ ژێدەرێن دیرۆکی بەرچاڤ دبیت، ل گۆندێ (چەرموی تنێ بزن و سە ب خۆدان دکرن، هەرچەندە هەستییێن گناوەرێن دی ژی یێن دهێنە ب خۆدان کرن ,,خنزیر، هەسپ و پەز"... هەبوون)[1]. سەرباری هندێ، (شاهـ ل جەنگێ وەک سەرکێشێ لەشکری، جلکێن وی تەنورە و پارچەک ژ چەرمێ بزنێ بوون و...[2]. هەروەسا ل (ناڤەراستا هزارا سیێ ب.ز. ل ئور ل ژێر کۆچکا رۆژئاڤا گۆڕستانەکا مەلەکی خۆیا بوو، کو ژ چوار گۆڕان پێک دهات، گرنگترین گۆڕێ ,,خاتونێ/ ۱۸۰۰ب.ز"، گۆڕێ ,,خۆدانێ بزنێ ــ سید الماعز/ ۱۷۵۰ب.ز" و... بوو)[3]. دیسان شاندەکێ بریتانی ل سالێن ٤٠ و ٥٠ ل سەدێ نوزدێ گەریانەک ل گۆڕێن کەڤنێن دەڤەرێ کر، ل گۆڕێ ئاشور ناسرپال (٧٥٠ ــ ٧٠٠ب.ز) تانجەکێ زێری ب بەلگەکێ سێگوشەیێ ب مێوا تری درێژ دبوو، دیتن.

• تراژیدیا

تراژیدیا ئەو ب خۆ شێوەکێ خەمێیە و زڤستان ژی دەربرینا دەمسالەکا نەخۆش دکەت، پێشکێشکرنا بزاڤێن تراژیدی پتر ل زڤستانێ بوون. ئاڤاکرنا تراژیدیا وەک هونەر ل سەر ریتمەکا نەرم دهاتە نژنین، مرۆڤ ڤێ چەندێ د ,,بەهی و تازیێن" مە ژی دا دبینیت.

د شەهیان و کەرنەڤالێن دیونیسیوسێ باژێران دا زارڤەکەران کەڤلێن بزنا دکرنە بەرخۆ و سترانێن خەمبار دگۆتن و ب شێوەکی زارڤەکرنێ یاریکەر سەرژێ دکرن و دبێژنی [تراژیدیا، کو پەیڤەکا یونانییە، ژ دو پارچێن لێکدای (تراگوس ــ Tragos ئانکو ,,بزن" و ئودی ــ Odey ئانکو ,,ستران یان سترین") ب ئانکویا ,,سترانا بزنێ" دهێت. پەیدابوونا ڤێ پەیڤێ گرێدایی ,,دیونیسیوس یان باخۆس"ێ خۆداوەندێ

---

(١) د.هاري ساكز. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٩.

(٢) خليل الهنداوي ــ ملحمة جلجاميش ــ مجلة العربي الكويتية، العدد ١٧٢، اذار، ١٩٧٣، من الموقع: www.alarabimag.com.

(٣) بشار خليف. ژێدەرێ بەرێ.

مەی و خۆشیێیە. ناڤبری ل زەڤی و چولان دگەریا و مەی ڤەدخوار، ستران دگۆتن، کەڤلێن بزنا دکرنە بەرخۆ و دلەیزی، ئەڤە بۆ زاخ و بەرهەمیا ئەردی بوو. ئەڤە ب سترانێن دیسرامپوس ـ Dithrampus ژی بناڤدکر، ژ ڤێ یەکێ پەیڤا تراژیدیا هاتیە داتراشین][1]. ئانکو مرۆڤ دشێت بێژیت شانۆیا یونانی د ناڤبەرا خۆداوەند دیونسیوسی ـ Dionysos چەڤەنگێ خۆشی و خەمری و ئەپولون خۆداوەندێ عەقل و باژێرڤانیێ دا، پێشداچوویە.

(ئاڤاهیەکێ کەڤنێ شانۆیێ)

• کۆمیدیا

کۆمیدیا دەربرینا خۆشیێ دکەت و بوهار ژی شێوەکێ خەملی یێ دەمسالەکا شاد و بەختەوەرییێیە و ئاڤاکرنا کۆمیدیا وەک هونەر ل سەر ئاستێ ریتمەکا سڤک دهاتە نژنین، ئەڤ یەکە د ,,گوڤەند و دیلانێن" مە ژی دا بەرچاڤ دبیت.

د ئاهنگ و ڤیستیڤالێن دیونیسیوسێ گۆندان دا سترانێن دلڤەکەر دگۆتن و زارڤەکەران خۆ ب رەنگێن سەیر و ئەنتیکە مکیاج دکرن، ل کولانان کارێن خۆ پێشان

---

(١) د.حمدي موصللي ـ المسرح اليوناني القديم ـ من الموقع:
www.diwanalarab.com.

دان و دگۆتنێ (سترانێن فالی/ Phalus ــ سترانێن چەڤەنگێ نێرینیێ و ــ کۆموس ــ Komos ــ کۆمودیا ــ سترانێن کۆموس ــ Comedy). دیسان دگۆتنە گۆندێن رەخ و رویێن باژێران ژی کۆموس.

هەروەکو ژ گرۆڤ و بەلگێن دیرۆکی خۆیا دبیت، کارتێکرنا میتۆلۆگی، فەلسەفی، ئۆلی و کولتورێ مێزۆپۆتامیا ب گرانی ل سەر یونان هەبوویە، ب تایبەتی باندۆرا شانۆیا مێزۆپۆتامیا وەک فۆرم، مژار و شێوێ شانۆیا بازنی ل سەر یونان یا بەرچاڤە. چونکو ڤەگێرانا زێمارا ,,تەموزی" و تراژیدیا ,,دیونیسیوس"ی مینا هەڤن. ڤەکولەران پەیڤا ,,زێمار" ل مێزۆپۆتامیا بکارئینایە و پەیڤا ,,تراژیدیا" ل یونان. سەرباری جوداهیا دەمی د ناڤبەرا ,,تەموز" و ,,دیونیسیوس"ی دا ب هزران سالانە، ڤێ درێژیا دەمی گەلەک گۆهورین و داترشین ئێخستیە زنجیرا فەلسەفە و کولتورێ یونان.

زاراڤێن شانۆیێ

شانۆیێ وەک ,,بابێ هونەری" هەمی هونەرێن دی د خۆ دا حەواندینە و هەروەکو شەکسپیر ژی دبێژیت: ,,جیهان دەپەکێ مەزنێ شانۆییێیە و ئەم ژی تێدا زارڤەکەرین"، ژ بەر هندێ (نەبتنێ شانۆ فۆرمەکێ هونەرییە، بەلکو شانۆ سازیەکە)[1]. ب ڤێ تێگەهشتنێ هەر ژ سەردەمێن دێرین وەرە تا ئیرۆ کەسەکی خۆ ل پێناسا شانۆیێ نەکرییە خۆدان یان بێژین شانۆکارێن جیهانێ ل سەر پێناسا شانۆیێ هەڤدەنگ نەبووینە، زێدەباری پێناسا شانۆیێ ب گرانییا پێناسا ژیانێیە! ژ بەر هندێ ئەڤ ڤەکولینە ژی پێناسا شانۆیێ د پاشە زینکا هەسپێ خۆ دا ناحەوینیت، لێ ب درێژییا دەمی زاراڤێ شانۆیێ قوناغ بۆ قوناغێ و ملەت بۆ ملەتی هاتییە گۆهورین، مینا:

- **سومەری**

دێ ل ڤێرێ چەند تێگەهـ و زاراڤێن سومەریان بۆ هونەرێ شانۆیێ بکارئیناین، بەرچاڤ کەین: کو چەند (ئیدیەمێن هونەرێ شانۆیا تراژیدی و کۆمیدی بکارئینایە،

---

(١) Erika Fischer – *Lichte Geschichte des Dramas von der Antike bis zur Deutschen Klassik* – Band 1 ،A. Francke Verlag ،Tuebingen und Basel ،1999, S.3.

مینا ,,موباییلو = لێبووک، ئیبیش نوموتی = کۆمیدیا، فویو = لەیزڤانێ ئۆلی، کو لوبو = لەیزڤانێ گەلێری، ئیستالو = سترانبێژی گەلێری، کابیشو = زارڤەکر/ نێر و کابیشتو = زارڤەکەر/ مێ“)[١].

(ئاڤاهیەکێ کەڤنێ شانۆیێ)

• ئورووپی

پەیڤا („Theatron“ ب ئانکویا ,,جهێ دیتن/ نێرین“ێ دهێت)[٢] و پەیڤا („Theãsthai“، پەیڤەکا یونانیە ب ئانکویا ,,دیتن/ نێرین“ دهێت. زارڤەکەر ژ پەیڤا لاتینی ,,Thĕaron“، کو ژ پەیڤا ,,Theatrum“، ب ئیشارەتا ,,جهـ“ د ناڤبەرا ,,کار و دیتن“ێ دا دهێت)[٣]. پەیڤا („Drama“ ژ ,,Dran“، ب ئانکویا دانوستاندن دهێت، کو

---

(١) د.تیسیر عبدالجبار الآلوسي ــ البنية الدرامية في المسرحية العراقية/ مكوناتها، مصادرها، اتجاهاتها و تطورها ــ دراسات وبحوث أكاديمية، الواح سومرية معاصرة، من الموقع:
www.geocities.com.

(٢) Kai Brodersen und Bernhard Zimmermann – *Metzler Lexikon ,Antike* – (Hrsg), 2 Auflage, Verlag J. B. Metzeler , Stuttgart/ Weimar ,September 2006, S.592.

(٣) Erika Fischer – *Lichte ,Doris Kolesch und Matthias Warstat* – Metzler Lexikon, Theatertheorie Verlag J. B. Metzeler , Stuttgart/ Weimar ,Oktober 2006 ,S.٣٧٧.

ژ بنگەهێ „كرن/ كريار“ هاتىيە)[١]. پەيڤا „Theater“ ژ بنگەهێ لاتينى „Theatrum“)، كو ژ „چەندىيا ديتن“ێ، „نێرين“ێ، „جهێ ديتن“ێ و „يارى“ێ هاتىيە)[٢].

(ئەڤ زاراڤە Theatron ل سەر دو ئالان پارڤە بوو: پێشكێشكەر و بينەر، پشتى هنگى ب درێژىيا ديرۆكێ درۆڤێن جودا وەرگرتن، پاش بۆ شێوەكێ نڤيسينێ هاتە بكارئينان، وەك هونەرەك ژ هونەرێن هەلبەستێ ل يونان هاتە بكارئينان. ل نك رومانيا وەك تێكستێ نڤێسينێ زارڤەكەران زارڤە دكر و يارى يان تەمسيليە ل چەرخێ ناڤين هاتە بناڤكرن و هوسا تا نوكە ئەڤ پەيڤە ل بريتانىيا دهێتە بكارئينان، لێ ل چەرخێ رێنيسانسێ، شانۆ ل سەر شێوێن تراژيدى و كۆميديا پارڤە بوو. ل فرەنسا و ئەسپانىيا پەيڤا كۆميديا ل شونا شانۆيێ هاتە بكارئينان)[٣].

- **ئەرەبى**

پەيڤا شانۆ/ مسرح (ب زمانێ ئەرەبى ژ فرمانا (سرح)، كو ب ئانكويا جهێ پەز لێ دهێتە ب خۆدانكرن يان ل حەوشا مالێ... دهێت“)[٤]. هەلبەت ب زمانێ ئەرەبى ژى كەلەك تێگەهـ و پێناسە هەنە، لێ ئەڤ پێناسە تێرا مەبەستێ دكەت.

- **كوردى**

هەروەك خۆيا شانۆ وەك شۆپ و ئەركەكێ ئۆلى سەرهلدايە، لێ مخابن ژ بەر رول و باندۆرا ئۆلێ ئيسلامێ، شانۆ ژ مەودايێ خۆيێ خزمەتێ برە وارێ تابو و فهێتيێ. ڤێ

---

(١) Erika Fischer – *Lichte ،Doris Kolesch und Matthias Warstat* – Metzler Lexikon, Theatertheorie Verlag J. B. Metzeler ، Stuttgart/ Weimar ،Oktober 2006 ،S.152.

(٢) Konrad Ziegler und Walther Sontheimer – *Der Kleine Pauly ، Lexikon der Antike in fuenf Baenden* – (Band 3) Maerz ، Muenchen 1979 ،S.660.

(٣) د.مخلوف بوكروف ــ البعد الابداعي والجمالي في الكتابة المسرحية للاذاعة والتلفزيون ــ من الموقع: *www.el-madar.net*.

(٤) د.مخلوف بوكروف. ژێدەرێ بەرێ.

تێگەهـشتنێ زاراڤێن نزم ل سەر شانۆیێ پەیداکرن، مینا ,,تریاتۆ، لێبووک و...“، چونکو ئەگەر مرۆڤ ڤەگەریتە دیرۆکێ، شانۆیێ ژی زاراڤ و ساخلەتێن خۆ یێن تایبەت هەبووینە، کو (د شانۆیا کوردی دا گەلەک زاراڤ/ ئیدیەم هاتینە بکارئینان، مینا: (,,تیاترو، پیەس، درام، نمایش و تەمسیل“. لێ د ئەدەبێ کوردی دا ل دوماهیا سەدێ نوزدێ بۆ جارا یەکێ هەلبەستڤان مەحەوی د هەلبەستەکا خۆ دا زاراڤێ تیاترویا لاتینی بکارئینایە[1]، دەما دبێژیت:

(ماسکەکێ شانۆیا سومەری)

دنیا تیاترۆیە، مە وەستە تیا بڕۆ
کێ مایەوە کە نەبووبێ تیاتڕۆ.

بەلێ بۆ جارا یەکێ هەلبەستڤانێ نووخاز ,,عبداللە گۆران“ زاراڤێ ,,شانۆ“ د هەلبەستا خۆ ,,جیلوەی شانۆ“ دا، د دیوانا ,,فرمێسک و هونەر“ ل سالا ١٩٥٠ێ دا، بکارئینایە)[2].

(نە دورە زاراڤـێ ,,شـانۆ“ ژ پەیڤـا ,,شـینێ/ Scene“ یا ئیتالی هات بیت، د زمانێ ئیتـالی دا شینێ یان شینو، د زمانێ فرەنسی و ئنگلیـزی دا بـوویە ,,سـێن/Scene “ و هنـدەک جـاران د زمانێ فارسی ژی دا بوویە ,,سین“)[3].

ئاڤاهیێ شانۆیێ

دەمێ مرۆڤ ب دیرۆکا کەڤنارا مێزۆپۆتامیا دا بچیتە خوارێ، دێ بینیت تا ئیرۆ ژی شونوارێن شانۆیا بازنی ل دەڤەرا بابل ماینە، سەرباری هەروەکو شونوارناسان ئاشکرا کری، (بنەماییێن شانۆ و شانۆگەریان ل سەر ڤان ئاشکراکرنا خۆیا دبن. ئاڤاهیێ تایبەت ب شانۆیێ ,,مالا ئەکیتو“ی یان ,,مالا زارڤەکرن“ێ هەبوو، ل هزارا

---

(١) د.فەرهاد پیربالْ ــ *مێژووی شانۆ/ لە ئەدەبیاتی کوردیدا لە کۆنەوە تا ١٩٥٧* ــ دەزگای چاپ و بڵاوکرنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١، بپ١١.

(٢) د.فەرهاد پیربالْ/ ٢٠٠١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٣.

(٣) د.فەرهاد پیربالْ/ ٢٠٠١. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٤.

چوارێ ب.ز شێوێ ئاڤاهیێ شانۆیا سومەری وەکی هرمیکێ بوو. روبەرەکێ چوار گوشە ل هەردو رەخان جهەکێ تەقچکدار بۆ بینەران هەبوو، ب شێوەکێ نیڤ گیخ ب داوی دهات و ب سێ راستەیێن تەقچکدارێن ب فرەهیا „٦٠سم“، هاتبوو پێچان.

روبەرێ ئاڤاهیێ شانۆیێ، هەروەکو شونوارناس خۆیا دکەن یەکسانە ب „٤٦ × ٥٠ × ٩م“ و ئامیرێن موزیکێ یێن بکاردئینان، „بلور“ ڤەدگەریتە هزارا پێنجێ ب.ز، „عود“ ڤەدگەریتە هزارا سیێ ب.ز بوون. پاشی هونەرێ ماسک(*) و مکیاجی هاتنە ئافراندن، کو هندەک شونوارێن وان ل سنورێن هزارا چوارێ ب.ز هاتینە دیتن، مینا ماسکێن: „هومبابا، ژن و زەلامێ ماسی، یێ کو رولێ تیامێ دئینا و زەلامێ شێر، یێ کو رولێ گلگامێش دئینا“[1].

هەروەسا هەردو زانایێن ئەلمان „لیندس و پرنگێر“ ل سەر هەمان مژار هندەک جودا دپەیڤن، (شونوارناسێن ئەلمان لیندس و پروفیسور پرنگێر، دبێژن: „مالا زارڤەکرن“ێ یا کەڤنە ب کەڤناتیا پەرستگەها „سیە“، یاکو دکەڤیتە رۆژئاڤایێ پەرستگەها ناڤبری. روبەری دیوارەکێ درێژێ دو دەرگەهـ لێبوون، یێ یەکێ دەرازینکا ئالیێ باشورێ رۆژئاڤایێ پەرستگەهێ بوو... ل هەمبەری وی دیوارێ درێژ جهێ تایبەتێ رونشتنا بینەران سێ تەقچک بوون، فرەهیا هەر یەکی „٦٠سم“ بوو.

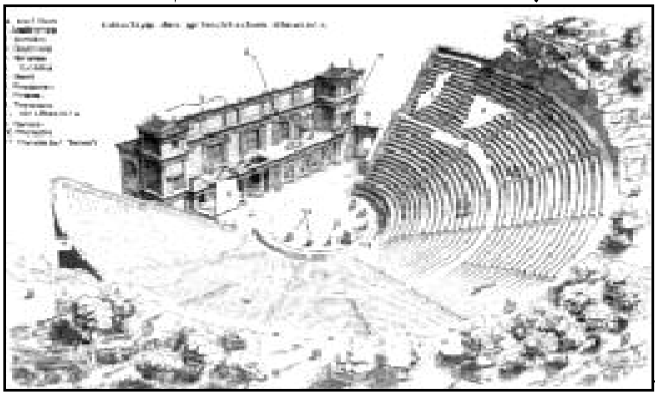

(شانۆیا ئەپیداوروس)

(*) شێوێ ماسکێن مێزوپۆتامیا هەمی لەشێ زارڤەکەری دپوشی، نە مینا یێن یونانی بوون، کو تنێ ماسکێ دێمی یان پارچەکا لەشی بوو. هەوەسا „گۆتیان ٢٢٠٠ب.ز“ ماسکێ سەرێ بزنێ دکرە سەرێ خۆ، ئانکو وەسا دیارە، زارڤەکرن هنگی هەبوویە، هندەک بسپور بۆ هندێ دچن، کو گاتایێن „ئاڤێستا“ مینا شێوێن شانۆگەریا بوون. هەروەسا ب گۆتنا سترابونێ یونانی ٥٣ب.ز کورد و ئەرمەنیان شانۆ هەبوو.

(١) د.تیسیر عبدالجبار الآلوسي. ژێدەرێ بەرێ.

ل دەڤەرا پەرستگەها ,,ئینانا“ یاکو ڤەدگەریتە ٣٠٠٠ب.ز. ئەڤ بزاڤە ژی مینا کەرنەڤال دهاتنە پێشکێشکرن. لێ بەلێ د سەر ڤێ یەکێ ژی را (پەیدابوونا ئاڤاهیێن شانۆییێ ل یونان گرێدایێ سەقا و بایێن وێ دەڤەرێ بووینە. ل مێزۆپۆتامیا و ب تایبەتی یا ژێری باران کێم بارینە و رەوشا سروشتی پتر دەست دایە، جەژن ل سروشتی/ چولی بهێنە کرن. سەدەمەکە، کو ئاڤاهیێ شانۆییێ پێش نەکەتییە، لێ ل یونان سەقا و با ب شێوەکێ دی بوویە، ژ بەر هندێ ئاڤاهیێن شانۆییێ پەیدابووینە[1].

دیمەنەکێ شانۆگەریا ,,خۆدان و بەنی“

بۆ پتر خۆیاکرنا ڤێ مەبەستێ وەک ئیشارەتێن دراما سومەری ل مێزۆپۆتامیا، دێ پارچەکێ ژ شانۆگەریا ,,خۆدان و بەنی/ سەید و عەبد“ کەینە نمونە:

١- پشتی کو خۆدان دکەڤیتە بن چادرا بێزارییێ، گەلەک بریارێن ئەنتیکە و بەروپشت ددەت و بەندێ/ بەنییێ وی ژی ب هەردو ئالیان گوهدارییێ دکەت. ب راستی مرۆڤ چ ژ راستییا ڤی خۆدانی نزانیت، کانێ ئەو دەرەبەگە، ماقولە، دەسەلاتدارە یان ژی ب تنێ نڤیسەرەکێ کوچکێ بوو و...:

- خۆدان: یا بەنی، گوهێ خۆ بدە من.
+ بەنی: بەلێ ئەزبەنی، بەلێ.
- لەزێ بکە و عەرەبانێ بینە و ئامادە بکە، دا بچمە کوچکێ.
+ هەرە ئەزبەنی، هەرە ئەز دێ د بن فەرمانا تە دا بم.
- نەخێر یا بەنی، ناچمە کوچکێ، چ جارا ناچم.
+ وە نەکە ئەزبەنی، وە نەکە.

٢- هوسا خۆدان ژ بریارێن خۆیێن چوونا کوچکێ پەشێمان دبیت، نەدورە هزرا ژانگرتنێن خۆیێن کاروبارێن کوچکێ بکەت. ل ژێر هەوارێن برسێ، دچیتە بابەتێ خوارن و ڤەخوارنێ:

- گوهێ خۆ بدە من ئەی بەنی.
+ بەلێ ئەزبەنی، بەلێ.

---

(١) ماجد عبدالله الشمس. ژێدەرێ بەرێ، بپ٤٥.

- لەزێ بکە بۆ من ئاڤێ بینە، دا دەستێن خۆ بشوم، داکو خوارنێ بخۆم.
+ بخۆ ئەزبەنی، خوارنا خۆ بخۆ، ئەڤە دێ هزرا تە ژ وەستیانێ تەنا کەت.
- نەخێر بەنیێ من... نەخێر...
ئەز ناخۆم، ئەز دەستێن خۆ ناشوم.
+ نەخۆ ئەزبەنی، نەخۆ.
مرۆڤی چ مفا ژ برس، خوارن، تێناتی و ڤەخوارنێ کرییە؟
٣- خۆدانی نەشیا حەزێن خۆ ژ خوارن و ڤەخوارنێ ب جھ بینیت، وەسا دیارە بێزارییا وی ژ تێهن و برسێ بلندتر بوویە.
- بەنیێ من، گوهێ خۆ بدە من.
+ بەلێ ئەزبەنی، بەلێ.
- لەزێ بکە، لەزێ! عەرەبانێ ئامادەی وەغەرێ بکە.
من دڤێت دەمێ خۆ ل چولی دەرباز بکەم.
+ هەرە ئەزبەنی، هەرە.
نێچیرڤان زکێ خۆ پر دکەت.
سەیێن نێچیرێ دێ هەستیێن نێچیری شکێنن.
ئەلهویێ نێچیری دێ داکەڤیتێ...
کەرێ دورندە، دێ بلەز هێت...
- نەخێر بەنیێ من، نەخێر.
+ وە نەکە ئەزبەنی، وە نەکە.
بەختێ نێچیرڤانی یێ گوهەروکە،
سەیێ نێچیرێ دێ ددانێن وی شکێنیت.
ئەلهویێ نێچیرێ دێ ڤەگەریت (هێلینێ)،
و کەرێ دورندە دێ ڤەگەریتە کولێ خۆیێ ل چیای.
٤- ئەرێ بەنی هزر و پێکولێن خۆدانی پویچکرن؟ ئەرێ شیا خۆشیا نێچیرێ ل بەر چاڤێن وی کێم بکەت؟
- بەنیێ من، گوهێ خۆ بدە من.
+ بەلێ ئەزبەنی، بەلێ.

- من بریار دا ئەز مالباتەکێ چێکەم و زارۆکان بینم.
+ وە بکە ئەزبەنی، داکو تە زارۆک هەبن، زەلامێ مالێ ئاڤاکەت (یان مالباتێ چێکەت) دڤێت... (ل ڤێرێ پارچەکا تێکستی کەتییە...).
٥- خۆدان ژ گەرماتییا چێکرنا مالێ هاتە خوارێ... ژ بەر هندێ دێ بینین، بلەز بەرسڤا بەنیێ خۆ ددەت:
- دێ بێژنە دەرگەهی تەلّی!
مرۆڤێ ژنێ بهینیت، خۆ دهاڤێتە کوشا جەلادێ خۆ و دڤێت چیز و رازی ببیت.
+ بەلێ ئەزبەنی چیز ببە.
مالباتەکێ چێکە و خانیەکی ئاڤا بکە.
- نەخێر، ئەز وە ناکەم، چ خانییا ئاڤا ناکەم.
+ وە نەکە ئەزبەنی، وە نەکە.
یێ ل سەر ڤێ رێکی بچیت، مالا بابێ خۆ وێران دکەت.
بێدەنگ ببە ئەزبەنی، بێدەنگ.
- نەخێر یا بەنیێ من، بێدەنگ نابم، بێدەنگیێ ناپارێزم.
+ بێدەنگ نەبە ئەزبەنی، بێدەنگ نەبە...
٦- وەسا دیارە ڤێ جارێ خۆدان ب گۆتنا بەنیێ خۆ قایل نەبوویە... دا دەست ب شورەشێ بکەت:
- گوهێ خۆ بدە من بەنیێ من، گوهێ خۆ.
+ بەلێ ئەزبەنی، بەلێ.
- دێ سەرکێشییا شورەشێ کەم.
+ بکە ئەزبەنی، سەرکیشیێ بکە.
ئەگەر تو نەکەی،
دێ جلکێن خۆ ژ کیری ئینی؟
کی دێ هاریکارییا پرکرنا زکێ تە کەت؟!
- نەخێر بەنیێ من، ب چ شورەشا رانابم.
+ وە نەکە ئەزبەنی، وە نەکە.

شورەشگێر (یێ ب شورەشێ رابیت) یان دێ هێتە کوشتن یا ژی دێ گۆرون/ کەڤلکەن.

یان دێ چاڤێن وی کورە بن.

یان دێ هێتە گرتن.

یان دێ هاڤێنە د زیندانێ دا.

٧- وەسا دیارە شورەشێ ژی بێزاریێا وی نە ڤەرەڤاندیە، ئێدی پەنا بریە بەر ئەڤینێ:

- گوهێ خۆ بدە من بەنیێ من، گوهێ خۆ!

+ بەلێ ئەزبەنی، بەلێ.

- دێ ئەڤینداریێا ژنەکێ کەم، ئەی بەنیێ من.

+ ئەڤینیێ بکە ئەزبەنی، ئەڤینیێ.

ئەڤیندار دێ کوڤانێن خۆ ژبیر کەن و دێ ترسا خۆ ڤەرەڤینن.

- نەخێر بەنیێ من، ئەڤینداریێا چ ژنا ناکەم.

+ ئەڤینداریێ نەکە ئەزبەنی، نەکە.

ژن چال و قورن/ کورن.

خەفک و تەلّێنە!

ژن خەنجەرەکا ژەهرکریێا د ستوکرا مێری رایە.

٨- هوسا هیڤیێن ئەڤین و دلداریێ یێن رەوا و نەوا هنداکرن، هەر زوو خۆدان ژ خەونا خۆیا تەنایا ل سەر سینگێ دلبەرێ یان د دەستێن ئەڤینداریێ دا ڤەگەری و بەر ب بێزاری، گۆمان و دودلیێڤە چوو. ئەرێ وی ژبلی سیبەرا باوەریا ئۆلی، رێکەکا دیێا رزگاربوونێ هەبوو؟! کورێ هندا ژبلی دلوڤانیێا خۆدێ وی چ شۆپ نینن!

د دیرۆکا درێژا باژێرڤانیێا بابلی دا گەلەک دەمێن هوسا یێن گۆمان و مەلولیێ دەربازبووینە، کو مرۆڤێ بابلی کەتیە بەر گەلەک بازەبەرێن نەخۆشی و تەنگاڤیێا. ب هزرا وان خۆداوەند ژ باژێرێ وان چوویە یان زیزبوویە، ب تایبەتی خۆداوەندێ چاڤدێریێا مال و خەلکی ژ ئارێشە و تەنگاڤیان دکر، ژ بەر هندێ هەر زوو بۆ رەزامەندیێا خۆداوەند دەست ب درود، نڤێژ و قوربانان کریە...:

- گوهێ خۆ بدێ بەنیێ من، گوهێ خۆ.

لەزێ بکە، لەزێ، ئاڤێ بینە دا دەستێن خۆ بشوم و خۆ قوربانی خۆداوەندی بکەم.

+ خۆ بکە قوربان ئەزبەنی، بکە قوربان و قوربانێ خۆ پێشکێشی خۆداوەندێ خۆ بکە.

یێ قوربانان پێشکێشی خۆداوەندێ خۆ بکەت، دێ ب وی مالێ پێشکێش دکەت، دلشاد بیت.

دێ قەری ب قەری گوهۆریت

و قەری ب قەری وەرگریت

- نەخێر بەنیێ من، نابمە قوربانێ خۆداوەندی

پێدڤیە ل سەر خۆداوەندێ تە، وەکی سەی پێکولێ دگەل تە بکەت، ئەگەر چ پسیار ژ تە کر، بۆ پێشکێشکرنا ئاوێردە و پەرستنێ یان هەر تشتێ دی، دێ بیت.

٩- وەسا دیارە خۆدانی پتر هێلا راست ژ بەنی گرتیە... ئەڤ دیالۆگە گەوهەرێ تێگەها خۆدان (ئاغا)ی پێناسە دکەت، کانێ چەوا د ژیانا خۆ دا مرۆڤێن دودل بووینە و سەرەدەری دگەل بەردەستکێن خۆ کرینە...:

- گوهێ خۆ بدێ بەنیێ من.

+ بەلێ ئەزبەنی، بەلێ.

- دێ قەرا دەمە خەلکی، ئەی بەنیێ من (دێ دەمە هەژاران).

+ قەرا بدە ئەزبەنی، قەرا.

یێ باش (یان یێ قەرا بدەت) دێ گەنمێ وی مینیت گەنمێ وی (یێ بها گران)...

- نەخێر بەنیێ من، ئەز چ قەرا نادەم.

ئەز چ جارا وە ناکەم.

+ وە نەکەی ئەزبەنی، وە نەکەی

قەر (یان باشی) وەکی ئەڤینیێیە.

وەرگرتنا قەری مینا ژدایکبوونا زارۆکانە.

دێ نانێ تە خۆن و نەفرەتان ل تە بارینن.

دێ مفاییێ تە کۆمکری ژ تە وەرگرن.

- گوهێ خۆ بدە من ئەی بەنیێ من، گوهێ خۆ.

+ بەلێ ئەزبەنی، بەلێ.

- دێ سەدەقان دەمە خەلکێ هەژارێ گۆندێ (رەندەکا) خۆ.

+ سەدەقان بدە ئەزبەنی، سەدەقان.

یێ سەدەقان بدەت، دێ بەرهەمێ وی ل کولپێ زێدە بیت.

- نەخێر یا بەنیێ من، ئەز چ سەدەقان نا دەمە هەژارێن گۆندی.

+ وە نەکە ئەزبەنی، وە نەکە.

دێ نانێ (گەنم)ێ تە...

پاش دێ نەفرەتان ل سەرێ تە بارینن.

١٠- د بەندێن بهێن دا بیاڤێ خێرکرنێ ژ گۆندی دەربازی وەلاتی دبیت و شێوێ دیالۆگێ ژی دهێتە گۆهورین...:

- گوهێ خۆ بدێ بەنیێ من.

+ بەلێ ئەزبەنی، بەلێ.

- دێ (خزمەتەکا گشتی) پێشکێشی گەلێ خۆ کەم.

+ پێشکێشکە ئەزبەنی، پێشکێش.

یێ ڤی کاری بکەت، دێ مەردوک کارێ وی پیرۆز کەت.

- نەخێر بەنیێ من، ئەز چ خزمەتێ پێشکێشی وەلاتێ خۆ ناکەم.

(یان ئەز چ تشتی بێشی وەلاتێ خۆ ناکەم).

+ وە نەکەی ئەزبەنی، وە نەکەی.

باکەڤە سەر کۆمێن وێرانیان و هەرە وێرێ بنێرە کولوخێن بلند و نزم.

ژ یێن زۆرداران (یان خراب).

ژ گۆنەهباران (یان باش)؟

ژ یێن خراب و ژ یێن قەنج؟

١١- هوسا بەنی ژ ڤێ دیالۆگێ گەهشتە مەبەستا خۆ و خۆدان گەهەشتە کۆمتکا بێزارییێ، بەنی دگەل خۆدانێ خۆ گەلەکێ ملپان بوو، پەسنا هەر داخوازەکا خۆدانی دکر و دەما خۆدان ژ بریارا خۆ لێڤە دبوو. بەنی رۆناهی دئێخستە سەر خرابیێن وێ داخوازێ. ئەرێ هەمی خەما بەنی رازیکرنا خۆدانی بوو یان ژی بەنی ترانە ب

وی و ویێ باژێرڤانی‌یا ب هێز، دەسپێشخەر و هنداکری، دکرن؟ پشتی ڤێ دیالۆگا بێهودەیا د ناڤبەرا خۆدان و بەنی دا هاتی‌یە کرن، ل پارچا داویێ هەڤرکی و دیالۆگ هوسا بەرچاڤ دبیت:

- گوهێ خۆ بدێ بەنیێ من، گوهێ خۆ.

+ بەلێ ئەزبەنی، بەلێ.

- پا ڤێجا باشی چی‌یە؟

+ باشی؟ ل ستوکرا من و تە بدەن!

باشی؟ من و تە پاڤێنە دەریای.

پاشی دیالۆگ هوسا ب دوماهیک دهێت:

+ کی‌یە بالا وی درێژی ئەسمانی بووی

و کی‌یە دەستێن خۆ ل دور جیهانێ ئالاندین.

پاش خۆدان بەرسڤێ ددەت:

- نەخێر بەنیێ من، دێ تە کوژم و دێ تە بەراهیکێ هاڤێژمە وێرێ.

بەنی بەرسڤا وی ددەت:

+ ئەزبەنی تو نەشێی سێ رۆژان ب تنێ ژی، پشتی من بژی.

هوسا ئەڤ دیالۆگا خۆدان و بەنی ب دوماهیک دهێت...][1].

سرۆشتێ هەردو کارەکتەران

- **خۆدان**

مرۆڤەکێ دەولەمەند د رەوشەکا بێزار و دودلی دا دژیت، ب لەز و گۆمان ڤە هەر تشتێ دبێژیت پاش پەشێمان دبیت، جار دڤێت بچیتە کوچکێ، بێی ئەگەرەکا تایبەت هەبیت پاش پەشێمان دبیت، جار بریارا مانگرتنێ ددەت پاش پەشێمان دبیتە ڤە. دێ بینین د تێکستی دا بریارا شەش کریاران ددەت، پاش ل هەمیان پەشێمان دبیت. تێکست ب دوماهیک دهێت و هەروەکو ل دەسپێکێ و چ چێنە بووی.

---

(١) محمد عدنان ــ مقتطف من كتاب (حوار السيد و العبد) من التراث البابلي القديم ــ جسد الثقافة/ فارس البيان، ٢٠٠٣.٠٤.٢٦، من الموقع: *www.jsad.net*.

- **بەنی**

- بەنیەکێ گوهدار، دڤێت هەمی فرمانان ب جهـ بینیت.
- هوشمەند، هەمی پەند و گۆتنێن مەزنان ل سەر زارێ وی دەرباز دبن.
- یارەمەز، وی هێزەکا مەزنا رازیکرنێ ل سەر هەر کاری و بەروپشتی ژی، هەبوو.
- زیرەک، بەرەڤانیێ ژ خۆ دکەت، دەمێ خۆدانی دڤێت بکوژیت، خۆیا دکەت، کو دەمێ ئەو دمریت، دێ خۆدان پشتی وی ب سێ رۆژان مریت، داکو خۆدان ل بریارا خۆ پەشێمان ببیت...

ساخلەتێن شانۆگەریێ

ڤێ پارچا شانۆگەریا ,,خۆدان و بەنی/ ١٨٠٠ ـ ٥٣٩ب.ز"(*) هەمی ساخلەتێن شانۆیێ تێدا هەنە، شێوێ شانۆیا بێهودەیی بەرچاڤ دکەت، دیالۆگا شانۆگەریێ پتر گرێدایی مرۆڤان بوویە ژ خۆداوەندان. هەرچەندە گەلەک زانا و ڤەکولەرێن دیرۆکا شانۆیێ هزر دکر دیاردێن دەسپێکا درامایا ل مێزۆپۆتامیا هاتینە کرن، پتر بابەت گرێدایی خۆداوەندان بووینە. نە مینا یونان کو هەڤرکیا ستونی د ناڤبەرا ,,مرۆڤ و خۆدی" دا بوویە و هەڤرکیا ئاسویی، کو د ناڤبەرا ,,مرۆڤ و مرۆڤ و مرۆڤ د هوندرێ خۆ دا" دا مینا د شانۆگەریا ,,فورس" یا ئەسکیلوس و شانۆگەریا ,,ئودیپ پاشای" یا سوفوکلیس دا بەرچاڤ دبیت. لێ بەلێ ئەڤ شانۆگەرییە ,,خۆدان و بەنی" ڤێ بۆچوونێ رەت دکەت، کو بابەتێ شانۆگەریێ ل سەر مرۆڤان بوو.

د ڤێ دیالۆگێ دا وێنێن هەلبەستێن جوان بەرچاڤ دبن، مژارێن پر گرانێن فەلسەفی خۆیا دبن. پەشێمانی، بێهودەیی، بێ ئومێدی و رەوشا فەروەریێ ئاشکرا دکەت، کاودانێن کولە و چیناتیێ بەرچاڤ دبن. مژارێن پر بەلاڤێن ژیانێ رێز دکەت، ب کورتی خۆدان گەلەک بابەتان دبێژیت، بەلێ ناپێژیت!

(*) هەروەکو دیرۆک بۆ مە خۆیا دکەت، خۆداوەند ئەنکی تێگەها ,,خۆدان و بەنی" پەیداکر. بنێرە عبدالله اوج الان/ مج١، ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٣٥. هەر بۆ زانین تێکستێ ڤێ شانۆگەریێ هەمی ل بەر دەستێ منە و ئەڤ شانۆگەرییە دەمێ خۆ ل بەرلین هاتە پێشکێشکرن.

(ئەڤ شانۆگەریا ,,خۆدان و بەنی" یا ل بەر دەستێن مە، ڤەدگەریتە سەدێ چواردێ ب.ز ل بابل هاتیە نڤیسین. ئەڤە تێکستەکێ ڤەکرییە نەگرێدایی چ جهـ و دەمانە، چونکو نڤیسەری جهێ روداننێ دەسنیشان نەکرییە. هەروەسا ئیشارەتێن چ دەمێن تایبەت تێدا نینن. دیسان کەسێن خۆ ب ناڤ نەکرینە، بەلکو نڤیسەری ڤیایە ل سنورێن ,,جهـ، دەم و کەسان" دەرباز ببیت.

تێکست ب شێوەکێ ئەدەبی یێ خۆرپێ ژ خەیال/ دورهێلی هاتیە نڤیسین. نە ب تنێ دیالۆگە وی نڤیسی، بەلکو یێ نڤیسی کەسەکە ل سەر چیرۆکەکا ئافراندی، نەکو ڤەگێرانا بوریەرەکا چێبوویە، چونکو نابیت خۆدان د بویەرەکا چێبووی دا بۆچوونا بەنی وەرگریت. بەلێ نڤیسەری ل ڤێرێ نە دو کەس ئینانە، بەلکو دو چین، چینا خۆدان و چینا بەنی، یاکو چ ژ هەردوکان بێی هەڤدو نەشێن بژین.

تێکست بۆ خواندن و زارڤەکرنێ هاتیە نڤیسین، کو ڤێ یەکێ چەند دەربرین تێدانە، بۆ نمونە: ,,ل ڤێرێ خۆدان بۆچوونا خۆ دگوهۆریت"، هەرچەندە ژ دیالۆگێ دیار دبیت، کو خۆدان بۆچوونا خۆ دگوهۆریت. بەلێ نڤیسەر ڤان تێبینیان دنڤیسیت، دبیت مەبەست ژ ڤێ یەکێ گۆهورینا خۆلکێ کارەکتەرێ/ خۆدانی بیت، ئەڤرۆ نڤیسەرێن دراما دبێژنێ ,,سیناریو"، کو پەسنا هاتن و چوونا لڤینا زارڤەکاران دکەت، ئەڤە هندێ دگەهینت، ئەڤە وەک تێکستەکێ ئەدەبی بۆ زارڤەکرنێ هاتیە نڤیسین.

تێکست شەش هزران خۆیا دکەت: ,,دەسەلات، خۆشی، شورەش، ئەڤین، خێر و مرن"، لێ ئەڤ هزرە پسیارەکێ دەرێژ دکەت، ما مفایێ دەسەلات، خۆشی، ئەڤین، خێر و سەرفەرازیان ژ شورەشێ دهێتە وەرگرتن، چیە؟ ئەگەر مرۆڤ راستی مرنێ بهێت؟! ئەڤ هەر شەش هزرێن هاتین، راستی بەڤلێ خۆ دبن... کو هەر د رەوشا هەڤرکیا بەڤلێ خۆ دانە...:

١- دەسەلات = گەل
٢- خۆشی = برس = تێهنی
٣- خێر = شەر
٤- شورەش = ئێشکێشان، زیندان و کرێتکرن
٥- ئەڤین = گوهداری، بندەستی و ماندیبوون
٦- پاش مرن وەک بەڤلێ ژیانێ دهێت.

ئەڤ تێکستێ دیالۆگی پرسگرێکەکا فەلسەفی گەنگەشە دکەت، چاما/ حنێرا هەبوونا مە چیە، ئەگەر دوماهیکێ هەر مرن بیت؟!

ئەڤ هزرا نڤیسەری دارێتی، هەر ئەو هزر ب خۆیە یاکو شانۆیا بێهودەیی پێشکێشکری، کو نووترین رێبازا شانۆیێیە، ئەگەرا پەیدابوونا ڤێ رێبازێ نەرێکوپێکیا جیهانێیە، یاکو خەلکێ ئوروپی تراژیدیەکا مەزنا پشتی شەرێن جیهانێ دیتی. دبیت ئەڤ رەوشە ژ یا نڤسیەرێ شانۆگەری „ل سەدێ چواردێ ب.ز" جودا نەبیت. ئەڤ رێبازا نڤیسەرێ مە ل سەر چووی، هەرچەندە دەمەکێ درێژ د سەرا دەرباز بوویە، بەلێ هێشتا ئەڤرۆ ژی نڤیسەرێن جیهانێ، „ساموئێل بیکیت و هارولد پنتەر" بەردەوامیێ پێ ددەن)[1].

هەلبەت ئەڤ شانۆگەریا „خۆدان و بەنی" هویا کەڤنار نە بەرهەمێ یەکێ یان یێ داویێ بوویە، چونکو ئیشارەتێن گەلەک دژوارێن دژی ئۆل/ خۆداوەندان بەرچاڤ دبن. هەروەسا ژ ناڤەرۆکا شانۆگەریێ خۆیا دبیت، ئەڤ هزر و رامانێن دژی ئۆلی، ئەنجامێ گۆهورینا رەوشت و قوناغێن ژیانێ بووینە. ئەڤ گرۆڤە تێرا هندێ دکەن، کو بەری ڤێ شانۆگەریێ ژی گەلەک شانۆگەرییێن دی مینا („زێمارا ئور"، „مرن و ڤەژین"، „کوشتن" و „ئاداپا") و (سرودا لێدەرێ سازێ، دیالۆگا زەلامێ بەرزەیێ دگەل خۆ و...)[2] هەبووینە، کو گرێدایی ئۆلی/ خۆداوەندان بووینە.

شانۆگەریا „زیمارا ئور" ل سەر وێرانکرنا باژێرێ „ئور" بوو، دیسان (شانۆگەریا „مرن و ڤەژین" ل سەر مرن و ڤەژینا سروشتی وەک گیا و داروبار ل بەر گرانیا هاڤین و زڤستانێیە. شانۆگەریا „کوشتن" ل سەر لێسەر و شێلوبێلێیە، مرۆڤ رولێ شاهی دبینیت و شاهـ د ئاوێردێ دا دبیتە ئەنلیل، مەردوک و ئاشور، وەک خۆداوەند ب کوشتنا هێزا شێلوبێلا رادبیت)[3].

سەرباری ڤان هەمی نمونان ژی د بەرهەمێن سومەری و بابلی دا، گەلەک مژارێن تابەلاڤ ل سەر بابەتێن کۆمیدی بەرچاڤ دبن، کو وەک دیدار ل سەر زمانێ گناوەرا

---

(١) حسام سفان ــ الادب التمثيلي في بلاد مابين النهرين/ حوارية السيد والعبد نمونجا ــ من الموقع: www.maktoobblog.com. الأربعاء،شباط ٢١، ٢٠٠٧.

(٢) د.عبدالرضا الطعان/ ج١. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٦.

(٣) فرانکفورت و... ژێدەرێ بەرێ، بپ ٢٣٦.

(سه و رویڤی، ئەلهو و مار، گا و هەسپ، پەرندە، ماسی و...)، هاتینە کرن. هەروەکو ژ (چەند مور و پەیکەرێن مەزن خۆیا دبیت، چەند دیمەنێن زارڤەکرنێ ل سەر هاتینە نەخشاندن، کو دزڤرنە سەردەمێ مالباتان „٢٨٠٠ ــ ٢٤٠٠ب.ز“. ئەڤ تێکستە ل سەر هەڤرکیا مرۆڤی دگەل گناوەرێن دوڕندە بەرچاڤ دکەت و تێکستێن دی بیاڤەک مەزن ژ هزرێن مرۆڤی ڤەگرتینە. ژ هەمیان ژی دیارتر ئارێشا ژیان و مرن، پشتی مرنێ، نەمری و قەدەرا مرنێ ل سەر مرۆڤی سەپاندی، خۆیا دکەت، مینا داستانا گلگامێش پێ ناڤدار(١). ب کورتی هەمی تێکست ب ئاوایەکێ ئاوێردی و ئۆلی و ب شێوێ کێش و سەروا هاتینە رستن.

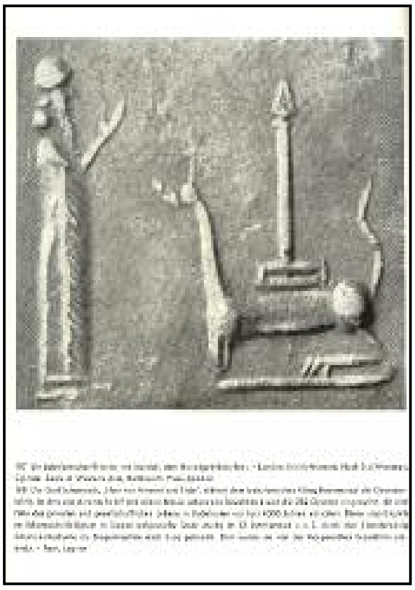

(یەک ژ کاهنێن مەردوکی ل بابل)

دیمەنەکێ شانۆگەریا „زێمارا ئور“

مرۆڤ نزانیت بۆچی رەوشەنبیرێ مە باوەر دکەت، کو دەسپێکا شانۆیێ ل یونان سەرهلدایە؟! چونکو تا نوکە ژی شونوارێن شانۆیا بازنی ل بابل ماینە، کو گەلەک بەری سەرهلدانا شانۆیا یونانی‌نە. لێ ب راستی ژی ئارێشە نە ل شانۆیا بابلی، کو شانۆیەکا گرێدایی ئاوێردە و گاتایێن تیولۆگی‌یە، بەلکو ئارێشا راست خۆ د خەمساری یان ژبیرکرنا مە یا شانۆیا گەلەک کەڤنتر ژ شانۆیا بابلی دا دبینیت. ئەو ژی شانۆیا سومەری‌یە یاکو دیأردەکا درێژتر و گرنگترین قوناغێن سأومەری، ئور و نەفەر پایتەختێن سومەری د قوناغێن پێشکەتنێن جودا دا بەرچاڤ دکەت، مرۆڤ د کولتورێ سومەری دا دو قوناغێن پێشکەتی ژ گرێدانا ئاوێردێن شانۆیێ، دبینیت:

(١) د.محمد سیف. ژێدەرێ بەرێ.

- قوناغا یەکێ

ئەڤ قوناغە گرێدایی شادیا سومەرییە، بەری کەتنا (نەفەر و ئور) و باژێرێن دی، ئەڤ شێوێ شانۆگەریێ خۆ د ژنئینانا ئیشتار/ ئینانا ژ تەموز/ مەردوک را دبینیت، کو تێکستێ شانۆگەریێ ل سەر پێنج کەسێن گرنگێن دیرۆکا سومەری (ئیشتار، تەموز، دایکا ئیشتارێ، دایکا تەموز و کاهنێ مەزن) و کورسێن ڤەگێرانێ را ئاڤا دبیت.

بویەرێن ڤێ شانۆگەریێ ل سەر خازگینیا تەموزی بۆ ئیشتارێ بوون، پاش دانوستاندنێن د ناڤبەرا (تەموز و ئیشتارێ و دایکا تەموز و دایکا ئیشتارێ) دا بۆ پێکولا گەهاندنا هەردو دەزگران بوو، شانۆگەری ل سەر گۆهورینێن دیالۆگێ ژ کەسەکی بۆ یێ دی بەردەوام دبیت. ئەڤ دیالۆگە ب ژنئینانا وان ب دوماهیک دهێت. شانۆگەری پشتی ڤی دیمەنی بەر ب دیمەنەکێ دیڤە دچیت، کو پرۆسێسا نێزیکرنا تەموز و ئیشتارێ و سرودێن کورسییە، داکو تەموز ئیشتارێ ماچی بکەت و بچنە ژۆرا ژنئینانێ، ئەڤ شانۆگەرییە ب تلیلیێن کاهنێ مەزن و ڤەگێرانا کورسی ب دوماهیک دهێت.

ل ڤێرێ دێ پارچەکا دیالۆگا د ناڤبەرا ئینانا/ ئیشتار و ئەوتوی برایێ وێ ل سەر شوکرنا وێ ب تەموز را بەرچاڤ کەین:

ئینانا: هو برا، دەما تو کتانی چاندی پێشکێشی من دکەی، کی دێ شەکەت، کی دێ رێسیت؟

ئەوتو: هێ ئینانا، دێ بۆ تە بویاغکری ئینم.

ئینانا: هو برا، دەما تو بویاغکری پێشکێشی من دکەی، کی دێ ئێتە نڤینا من؟

کی دێ پێچیت؟ کی دێ ب سەروبەرکەت؟ کێ دێ رێسیت؟ کی دێ بویاغکەت؟

کی دێ ئێتە نڤینا من؟

ئەوتو: یێ بێتە نڤینا تە، هەر ئەوە!

یێ بێتە نڤینا تە هەر تەموزە

هەڤالێ ئەنلیل، ئەو دێ ئێتە نڤینا تە... (*)

د ڤی سەردەمی دا ,,قوناغا پێشڤەچوونێ“ گەلەک ژ ڤان جورێن شانۆگەرییێن کەهنوتی بەرچاڤ دبن، ب تایبەتی شانۆگەرییێن چیرۆکا درێژا ئەڤینا د ناڤبەرا ئیشتار و تەموز دا دگێرن.

- قوناغا دویێ

د ڤێ قوناغێ دا ,,کەتنا سومەر“ بەلاڤبونا شانۆیێ ل سومەر ب شێوێ زێمارێ دهاتە گێران، پرانیا ڤان زێماران ژی ل پایتەختێ سومەری ,,نەفر/ نیپور“ و ل ,,ئور“ ژی، دهاتە گێران. هەروەکو مرۆڤ د شانۆگەرییێن ژنئینانا ,,ئیشتار و تەموز“ را چەند کەساتیا وەک بنگەهێ شانۆیێ دبینیت. هەروەسا مرۆڤ چەند کەساتیا د ,,زێمارێن سومەری“ دا دبینیت، مینا ,,کاهن، گرۆپا سرودبێژان و هەمی کەسێن دلگرانێن کەتنا پایتەختێ وان“. ئەڤ زێمارە مینا هەمی شانۆگەرییێن دی ژ چەند دیالۆگ، سرودڤەگێر و دیالۆگێن کورتێن جودا ــ جودا، پێک دهێت...:

سەرۆکێ کورسی: ئەی باژێر، ڤەگێرانا زێمارا تە، تراژیدیەکا تەحلە بسترە!
ب راستی زێمارا تە، تراژیدیەکا تەحلە،
یا باژێرێ من ڤەگێرە!
گرۆپ: ب راستی تەحلە، ب راستی تراژیدیا هەلوەشیانا باژێری تەحلە،
تراژیدیا هەلوەشیانا باژێرێ ئور، تەحلە،
سەرۆکێ گرۆپێ: ب راستی زێمارا تە، تراژیدیەکا تەحلە،
یا باژێر بسترە،
گرۆپ: ب راستی تراژیدیا هەلوەشیانا باژێری ئور تەحلە.

(*) دیسان د.فاضل ل سەر هەمان مژارێ دبێژیت: دیالۆگا ,,سومەری“ د ناڤبەرا جوتیار دموزی ,,تموز“ و شڤانی ئەنکی ــ ئیمدو ,,Enki - Imdu“ دا چێبووی. ئەوا د ناڤبەرا خۆداوەند ئینانا ,,ئیشتار“ و برایێ وێ ئەوتو ,,خۆداوەندێ رۆژێ“ دا روَدای، یێ کو دڤیا خۆشکا وی شوی ب تەموزێ شڤان بکەت، بەلێ ئینانا خۆداوەندا جوانی و ئەڤینێ رەت دکەت. چونکو دلێ خۆ دابوو ئەنکی ــ ئیمودێ جوتیار. بنێرە د.فاضل عبدالواحد علي. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٢١.

دەما مرۆڤ ل دیالۆگا ڤان هەردو پارچێن شانۆگەریان („خۆدان و بەنی“ „زێمارا ئور“) دنێرێت پسیارەک پەیدا دبیت، ئەرێ ما نە سەرهلدانا شانۆیێ ل یونان و رومان ژی پێشکێشکرنا مەراسیمێن ئۆلی ل پەرستگەهـان بوویە؟ ئەم دبێژین شانۆیا سومەری دەسپێکەکا راستەقینەیا شانۆییێیە. ب ڤێ تێگەهـشتنێ سومەری یێن یەکێنە بنگەهێ شانۆییێ دانای، پاش بەر ب بابل ڤە چوویە، تاکو بابلیان ئاڤاهیێ شانۆییێ دانای، یاکو هێشتا بەرچاڤە...][(١)].

ناڤەرۆکا شانۆگەریا „زێمارا ئۆر“[(*)] وەک تێگەهـشتنەکا قەزا و قەدەرە، کو هزرەکا کەڤنا ئەدەبیاتێن ئۆلێن رۆژهەلاتە، چ ب سەرێ مرۆڤی بهێت، دڤێت مرۆڤ ب کارێ خۆداوەندی یێ رازی بیت، هەرچەندە ئەگەر سەدەم ددیار ژی نەبن. هەروەکو ب سەرێ باژێرێ „ئور“ هاتی و درود و داخوازێن خۆداوەند „نانا“ بەرامبەر „ئەنلیل“ی سەرنەگرتی، „باژێرێ ئور“[(٢)]، هاتە وێرانکرن.

ئەڤ تێکستێ ل سەر وێرانکرنا باژێرێ „ئور“ هاتییە نڤیسین، یەک ژ چاڤکانییێن گرنگێن ئەدەبێ رۆژهەلاتا کەڤنە، ژ چوار سەد مالکێن هەلبەستێ پێک دهێت، هەلبەست ب سوز و کوڤان هاتییە بارکرن. ب تێگەهـشتنا خەلکێ بەرێ وێرانکرنا باژێری ئەنجامێ خفسا خۆداوەندان بوویە، بەلێ چونکو خەلکێ دەڤەرێ ب چارچوڤێن خۆیێن دەمی و درۆڤێن دیرۆکی ل ڤێ بویەرێ نەنێرییە، بەلکو بویەر گوهۆرییە ئاستێ ئەفسانێ و ب ڤی ئاستی چارەسەر کرییە، کو ئەڤە مینا چام ئینایە سەرێ خەلکی دا ل

---

(١) محمد جمال ــ تاريخ الاصالة في المسرح السومري ــ جريدة (كل العراق) نيسان/ ٢٠٠٧، من الموقع: *www.kululiraq.com*.

(*) هەروەکو ژ چاڤکانییێن دیرۆکی خۆیا دبیت، ژناڤبرنا باژێران ل وی دەمی، شێوەکێ تایبەتێ ئەدەبی پەیدا کربوو، دگۆتێ ئەدەبێ „زێمارا باژێران“. هەروەکو چەوا کوتیان باژێرێ „ئەکەد“ ل سالا ١٢١١ب.ز هەلوەشاندی، هەلبەستەکا زێمارا درێژ پێ هاتە ڤەهاندن. هەروەکو نرامسین باژێرێ نیپور وێرانکری، ئانکو بەرێ دەمێ هێرشێن داگیرکرنێ چ ل سەر ئاستێ ئۆلی، نەتەوی و... هاتبانە کرن، یەکسەر پەرستگەهـ یان باژێر دهەلوەشاندن. چونکو پەرستگەهـ جهێ برێڤەبرن و دراڤی بوو، کەسێن ئۆلپەرستێن کەڤن ژ کارێ وان دهاتنە دەرێخستن. ئێدی بێکار دمان، ژ بەر ڤێ یەکێ مژویلی کارێ „هەلبەست، موزیک، هەڤیڤانی و...“ دبوون، ب ڤی شێوەی کولتورێ کەڤن هاتییە پاراستن.

(٢) فراس السواح ــ الاسطورة و المعنى١ ــ من الموقع: *www.maaber.com*.

خۆ بزڤرن. لێ بویەرا دیرۆکی هێرشا ئیلامیا (٢٠٠٠ب.ز) ل سەر باژێری بوو، ل دەسپێکی باژێر هاتە دورپێچکرن، پاش داگیرکرن و هەر تشت هاتە وێرانکرن.

ب ڤێ شۆیێ دەسپێکا هونەرێ شانۆیێ ل سەرسالێن بابلیان و گێرانا ئاهنگا ژدایکبوون و مرنا تەموز و ئیشتارێ وەک ئەرکەکێ پەرستنێ، مینا پارڤەکرنا تیکستێ شانۆیێ ل سەر زارڤەکەران و پشکداریێا خۆداوەندان دگەل مرۆڤێن ئاسایی د زارڤەکرنێ دا دەسپێکر. ب ڤێ پێداچوونێ مرۆڤ دکاریت بێژیت، ئەڤ شانۆگەرییێن هاتینە رێزکرن دشێن ببنە بەلگە، کو شانۆ ل ڤێ دەڤەرێ گەلەکا دێرینە.

* * * *

د کولتورێ مە یێ نوکە ژی دا ,,بووکا بارانێ، شەمۆ، لێبووک و...“، گەلەک نمونێن دیاردا دەسپێکا دراما هەنە، لێ ئەم دخوازین وان نمونێن بەری سەرهلدانا دەسپێکا دراما یونان بینین، کو دێ ل ڤێرێ چەند نمونان ژ سێ دەڤەرێن جودا بۆ دیاردا دەسپێکا دراما هەلبژێرین:

- جەژنا ئەکیتوی

١- ل رۆژا یەکێ کاهنێ مەزن ,,شیشکال“ جلکێن نوو دکرنە بەر پەیکەرێ ,,مەردوک“ی.

٢- ل رۆژا دوێ ,,شیشکال“ ل بەرسینگێ ,,مەردوک“ی ,,پشتی پەردە ل سەر رادکر“ بەرهەڤ دبوو و ب خواندنا تێکستەکێ درێژێ ب پەسنا هێزا وی رادبوو. پاشی دەرگەهێ پەرستگەهـێ ڤەدبوو و قەشە ,,ئیریپ پیتو“ دگەل کاهنەکێ بسپورێ گاتایێن هەلبەستێن زێماری دخواندن و ب دویڤرا کاهنەکێ دی گاتایێن ئۆلی دسترین و ل بەر سینگێ ,,مەردوک“ی و ژنا وی نڤێژ دکرن و تا سپێدێ بەردەوام دبوو. بەری ژ پەرستگەهـا مەردوکی دەرکەڤن، ئاوێردێن تایبەت ل سەر تانجێ خۆداوەند ,,نابو/ Nabu“ دکرن، پاشی سێ نڤێژ بۆ مەردوکی ژی دکرن.

٣- ل رۆژا سیێ کاهنێ مەزن دگەل کاهنێن دی نڤێژ بۆ مەردوکی دکرن، پشتی بورینا سێ دەمژمێران ژ رۆژ هەلاتنێ، ,,شیشکال“ تازی دگێرا و هندەک ژ گەوهەر و

زێرێن خزینا ,,مەردوک“ی تەرخانی چێکرنا دو پەیکەران بۆ ئاهنگا رۆژا شەشێ دکر. پاشی دارتاشەک گازی دکر و پارچەکا دارا کاژێ ددا دەستی و هندەک زێر ددا دەستێ زێرنگرەکی. دڤیا درێژییا هەر پەیکەرەکی حەفت بهوست بن، یێ یەکی ژ دارا کاژێ و یێ دوێ ژ دارا ئەسل. دڤیا چوار دوڕ و میسقالێن زێرێ ل سەر بن، ل سەر ئالیێ راستێ یێ هەر پەیکەرەکی ئەژدەهارەک ل سەر بیت و بلندکرییێ سلاڤا ,,نابو“ی بیت. ل سەر ئالیێ چەپێ دوپشکەک ل سەر بیت، لەوندیێن پەیکەران ب رەنگێ سور و زێری تامدای بن و تا رۆژا شەشێ ل مالا خۆداوەند ,,مادان“ بهێنە دانان و خوارن ژ شیلانا ڤی خۆداوەندی بهێتە دان، کو دڤێت ل رۆژا شەشێ بۆ رێ ورەسمێن لێبورینێ ل بەر سینگێ وان بهێتە بەرهەڤکرن.
ل بەر سینگێ پەیکەرێ ڤی خۆداوەندی ,,شیشکال“ی دەست ب بەلاڤکرنا گۆشتی دکر، گۆشتەکێ باش بۆ ئاسنگەری، گۆشتێ سینگی بۆ زێرنگری، گۆشتێ رانی بۆ دارتاشی و گۆشتێ پەراسی بۆ تەڤنرێسی.

(پەرستگەها ئیشتارێ)

٤- رێ ورەسمێن نڤێژکرنا رۆژا چوارێ مینا رۆژا سیێ دوبارە دبوون و کاهنێ مەزن ب جلکێن کتانی پشتی خۆ ب ئاڤا رۆباری دشوشت، پتری سێ دەمژمێران نڤێژێ بۆ خۆداوەند ,,مەردوک“ی و ژنا وی ل بەری رۆژ هەلاتنێ دکر، پاشی دچیتە ,,عولی/ بەهوا“ پەرستگەهێ چاڤەرێی ستێرێن تایبەتێن پیرۆز دبیت، داکو دەست ب خواندنا گاتاییێن تایبەت بکەت. ل ئێڤاریا ڤێ رۆژێ ب شێوەکێ کوڤان و کارتێکەر، دەست ب خواندنا ئەفسانا ئافراندنێ بکەت، پاشی دەرگەهێ پەرستگەهێ ڤەدکەت و هەمی کاهن ب ژۆر دکەڤن دا ب ئاوێردێن خۆیێن ئۆلی رابن.

٥- ل رۆژا پێنجێ پشتی خواندنا گاتایان، پەرستگەهـێ ب ئاڤ و روینێ پیرۆز دڕەشینن و بەرانەکی سەردبرن و دەما کاهن دیوارێن پەرستگەهـێ ب سەرێ بەرانی پاقژ دکەت، دەست ب خواندنا گاتایێن بازبەند و نڤشتیان دکەن، دا ژ گیانێن چەپەڵ رزگار بین. پاشی کاهن و قەساب سەر و لەشێ بەرانی ب گیانێن چەپەڵ ڤە دهاڤێنە د رۆباری دا. دارتاش ل ڤێ رۆژێ دەپێ شانۆیێ ل پەرستگەهـا „ئەسمانێ زێرین“ چێدکەت، وەک خەلاتێ سەرەدانا خۆداوەند „نابو“ ژ پورسیپا بوو، پاشی شاهـ دگەل کاهنی دچنە پەرستگەهـا „مەردوک“ێ.

دەما ل بەر سینگێ پەیکەرێ خۆداوەند „مەردوک“ێ رادوستن، کاهن شاهی ب تنێ دهێلیت و پاشینکێ کاهن دهێتە ژۆر و تانج و ئیشارەتێن شاهی ژێڤە دکەت و ددانتە سەر مێزا ل بەر سینگێ پەیکەرێ „مەردوک“ێ و شاهـ دان پێدانان دکەت: „ئەی سەیدایێ وەلاتان، ئەز نەگۆنەهکارم و هەمبەری خۆداوەندیێ‌یا تە نەبێ خەمسارم و بابلێ وێران ناکەم و نابمە ئەگەرێ ئارێشان، ئەز „ئیساکیلا“ وێران ناکەم و پشتگوهـ نائێخم. کاهن بەرسڤا وی ددەت: نە ترسە و خەمبار نەبە، دێ مەردوکی گوهـ ل نڤێژێن تە بیت و دەسەلاتی‌یا تە بەرین و شاهیا تە بلند کەت و دێ تە ب سەر دژمن و ناحەزان ئێخیت“.

ل ڤێرێ پشتی کاهن شاهی دقوتیت، جارەکا دی ئیشارەت و تشتێن ژ شاهی وەرگرتین لێ دزڤرینتەڤە. هەر ل وێ ئێڤارێ ل پاناڤا پەرستگەهـێ، شاهـ پشکداری ئاوێردێن تایبەت دبیت، کو چالەکێ ل ئەردی دکولن و قەفتەکا لەڤەنا „چل لەڤەنان“ و گایەکێ رەنگسپی ل رەخێ چالێ گرێددەن. پاشی شاهـ و کاهن ئاگری بەر ددەنە چالێ و گای دکێشنێ و گاتایەک دهێتە خواندن.

ب درێژی‌یا دەمی شاهێ د پەرستگەهـێ‌ڤە و خەلکەک ژ دەرڤە یێ ئالوزە و هزر دکەن، کو شاهـ بەندێ جیهانا ژێرە و ئالوزی زێدە دبیت. دەما شاهی ژ تانج و ئیشارەتان روت دکەن، هنگی جڤاکا بێ دەسەلاتە، خەلک ل سەرێن رێیان دبەزن و هەوار دکەن. ل سەر دەپێ شانۆیا پەرستگەهـێ رادوستن و ژ دەرڤەی بازێری نێزیکی پەرستگەهـا „ئەکیتو“ێ و ئەرەبانا „مەردوکی“ یا ڤالا ل کولانێن بازێری وەک تازی دئینن و دبەن، بزاری دراما ئیشتارێ ڤە دکەن، کو گرێدایی خۆداوەندێ هندا بوو.

٦- ل رۆژا شەشێ خۆداوەند ,,نابو" ل رۆژا جەژنێ دگەل دایکا خۆیا خۆداوەند دهێتە سەرەدانا بابێ خۆ، دا ژ بەندیا جیهانا مریا رزگار بکەت، پشتی خۆداوەند ,,نابو" بابێ خۆ رزگار دکەت و دەما مانا وی ل بابل، دچیتە مەزارێ خۆیێ تایبەت ,,پەرستگەهـا ئیساکیلا"، پاشی خۆداوەندا دیيا باژێران ڤەدگەرینتە بابل. دەما ژ گەمیێ پەیا دبن ب رێ ورەسمێن گرنگ ل جادێن باژێری د بەر دەرگەهێ باکورێ ,,ئیشتار"ێ را دبورن بەر ب پەرستگەهـا ,,ئەکیتو" ڤە دچن، ب پشکداریيا شاهی و ل بەر سینگێ وان ئاڤا پیرۆزە. ل ڤێ رۆژێ شاهێ ئاشوری نونەریيا خۆداوەند ,,نینورتا"ی دکەت، یێ کو ئاشور ژ بەندیێ رزگار کری. دەما ,,نابو" دگەهیتە بابل د رێیا خۆ دا چەند خنزیرێن کیڤی دکوژیت، مینا چەڤەنگێ خۆداوەندا شێلوبێل و ئاڤێ، پاشی سەرێ پەیکەرێن ب گەوهەری تامدای، دبریت.

٧- ل رۆژا حەفتێ درامایەکا خەمبار ب مرنا ,,مەردوک"ی و چوونا وی یا ئەسمانی دهێتە پێشکێشکرن، ل ڤێ رۆژێ خۆداوەند دیار دبیت و پاشی دمریت و خەلک دەردکەڤیت، لێ دگەریێن و دکەنە گری. ژ بەر هندابوونا خۆداوەندێ شێلوبێلێ و گێلەسەریەک ل ناڤ باژێری پەیدا دبیت، ل ئەرەبانێن هەسپان سوار دبن و ل کولانان دگەریێن و دەسەلاتێ ددەنە دەستێ کەسەکێ گشتی و چەند کەس ل دوران کۆمدبن و ئەو ژی ب درێژیيا رۆژێ ب دلێ خۆ فەروەریێ ب شێوەکێ بێهودەیی دکەت. تا تاریيا شەڤێ دهێت، پاشی ژ تەختێ فەروەریێ دهێتە خوارێ و ئیشارەتێن شاهی ژێ دهێنە وەرگرتن و ددەنە شاهێ رەوا، کو د ناڤ تلیلیێن خەلکی دا درونیت. ئەڤ پێشوازیيە ژی پەسنا خەلکیە بۆ گرنگیيا فەروەریا رێکوپێک و سەرکەتنا ,,مەردوک"ی ل سەر ,,تیام"ێ.

٨- ل رۆژا هەشتێ جارەکا دی ژیان دهێتە ,,مەردوک"ی و هەر تشت دگەل وی ڤەدگەرن، هەمی خۆداوەند ل پەرستگەهـا ,,مەردوک"ی کۆم دبن، داکو بریارا سالا نوو بدەن و خەلک ب هێمنی ژ دەرڤە رادوستن و دترسن، کو سەقایێ رۆژا نەهێ بهێتە شێلیکرن. پەیکەرێن خۆداوەندێ ب پێشاندانەکا مەزن ژ پەرستگەهـا ,,ئیساکیلا" دهێنە راکرن و بەر ب جادێڤە ب رێ دکەڤن، د بەر دەرگەهێ ,,ئیشتار"ێ را دەربازی ,,فورات"ی بەر ب پەرستگەهـا ,,ئەکیتو"ێڤە دبن.

٩- ل رۆژا نەهێ دراماyەک ل سەر شەرێ د ناڤبەرا خۆداوەندێ رێکوپێکیێ و سەرکێشێن شەر و وێرانیێ دا دهێتە پێشکێشکرن.
١٠- ل رۆژا دەهێ ,,مەردوک" دگەل خۆداوەندێن دی ئاهنگا سەرکەتنێ دگێرن و ب ڤێ هەلکەتنێ شیلانەکا تایبەتا بەرفرەهـ ل پەرستگەهـا ,,ئەکیتو"ی دهێتە دانان. پشتی هنگی شاهـ بۆ ب جهئینانا مەراسیمێن ژنئینانا پیرۆزا ,,مەردوک"ی و ژنا وی ل بلنداهیا زەکورێ، ڤەدگەریتە پەرستگەهـا خۆ.
١١- ل رۆژا یازدێ جارەکا دی خۆداوەند ل پەرستگەهـا ,,ئیساکیلا" کۆمبوونێ ل سەر ,,ئاچال"ێ دکەن.
١٢- ل رۆژا دوازدێ ئاهنگا ڤەگەریانا خۆداوەندانە بۆ باژێران[1].

---

(١) ماجد عبدالله الشمس. ژێدەرێ بەرێ، بپ٣٢ ـ ٣٦. ئەڤ ڤەگێرانا ئاهنگا سەرسالێ د ڤان هەردو پەرتووکان دا هاتیـیە بکارئینان، لێ هندەک جوداهی د ناڤبەرا وان دا هەیە، ژ بەر هندێ من خاست وەک دەهمەن دوبارە بکەم.

(شادییا جەژنا ,,ئەکیتو" ل رۆژا یەکێ ژ مەها نیسانێ دهاتە گێران و دوازدە رۆژان بەردەوام دبوو:

- ل رۆژا یەکێ هاتیـیە تەرخانکرن بۆ دامەزراندنا کاهنی ل دویڤ پایان و پەرستگەهێ پاقژ دکەت و بخۆرێ دسوژیت و پاش دەست پرۆسێسا گاتا و نڤێژان دەسپێدکەت.
- ل رۆژا دوێ سەرۆکێ کاهنا ل دور پەیکەرێ خۆداوەندی دزڤریت. ب شەڤێ گاتایێن پەسنا خۆداوەندی دهێتە خواندن، پاش دگەل کاهنەکێ دی گاتایێن خەمبار ل بەرسینگێ خۆداوەندی تا سپێدێ دهێنە خواندن.
- ل رۆژا سیێ سەرۆکێ کاهنا نڤێژێ دکەت، پاش کاهنێن دی دگەل گاتا و دوعا دخوینن.
- ل رۆژا چوارێ ئەڤ یەکە هەمی ل پەرستگەها ,,ئیساکیلا" دوبارە دبیت، ل ئێڤاریا هەمان رۆژ کاهن چیرۆکا ئافراندنا بابل ڤەدگێریت، یاکو سەرکەتنا خۆداوەند مەردوک ل سەر خۆداوەند تیاما و لەشکەرێ وێ زال دبیت و سوپاسیا مەردوکی دهێتە کرن.
- ل رۆژا پێنجێ کاهن پارستگەها ,,ئیساکیلا"، پەرستگەها ژنا وی ئیشتارێ و پەرستگەها نابوی پاک دکەت، کاهن ئاڤا پیرۆز ل پەرستگەهێ درەشینیت و هندەک گاتایێن تایبەت دهێنە خواندن، پاش بخۆر دهێتە سۆتن و بەرانەک دهێتە سەرژێکرن و دیوارێن پەرستگەهێ پێ دهێنە پاکرن، دا گونەهێن سالا بوری هەمی بهێنە وەراندن و پاش بەرانی دهاڤێژنە د رۆباری دا. پاشی دیوارێن پەرستگەهێ ب رەنگێ زێری بویاخ دکەن، دڤیا ئەڤ کاهنە تا شەهیان ب دوماهی دهێت، ژ

دەرڤە بمینیت. چونکو وان هزر دکر یێ چەپەڵ بووی، د ڤێ رۆژێ دا شاهـ دگەهشتە پەرستگەهێ و دەمەکی شاهـ دگەل پەیکەرێ مەردوکی ب تنێ دما، پاش سەرۆکێ کاهنی دهێتە ژۆر و تانج و ئیشارەتێن شاهـ ژێ ڤەدکەت و ددانتە بەرسینگێ پەیکەرێ خۆداوەندی. پاش شاهـ خۆ ل بەر خۆداوەندی دچەمینیت و نڤێژێن گونەهـ وەراندنێ دکەت و پابەندییێ ب هندێ دکەت، کو چ گونەهـ نەکرینە و ئەرکێ خۆ پشتگوهـ نەئێخستیە و هەولدایە بابل و پەرستگەهێ وێ ,,ئیساکیلا" یا مەزن ب پارێزیت و ئاوێرد و مەراسیمێن ئۆلی ب شێوەکێ باش کرینە. پاش کاهنێ بلند روییێ شاهی دگریت و گوهێ وی دپەرخینیت، دا سروشتێ مرۆڤاتییێ بینتە بیرێ و دا گۆریخ نەبیت و هەر ل وێ ئێڤارێ شاهـ و کاهن پشکدارییا سەرژێکرنا گایێ سپی دکەن و بۆ خۆداوەندی دکەنە قوربان و گاتا و دوعایێن تایبەت ب وێ هەلکەتنێ دهێتە خواندن.

- ل رۆژا شەشێ مەوکەبێ خۆداوەند نابوییێ کورێ مەردوکی ب گەمیێ ل رۆبارێ فورات ژ پورسیپا دگەهیتە بابل و هەروەسا پەیکەرێن دی ژی ژ نەفەر، وەرکا، کوسی و کیش دگەهن.

- ل رۆژا حەفتێ ئاهنگا مرنا خۆداوەند تەموز و چوونە خوارا وی بۆ جیهانا ژێر دهێتە گێران، شاهـ بەرزە دبیت و خەلک ل هەمی جهان ب گازی و هەوار لێ دگەرییێن و هەروەسا ل خۆداوەندێ خۆ مەردۆکی ژی دگەرییێن و ملەت ب خەمبارییێ رادبیت، نابو بزاڤێ دکەت بابێ خۆ رزگار بکەت.

- ل رۆژا هەشتێ مەردوک ڤەدگەریتە ژیانێ و کاروبارێن ژیانێ ئاسایی دبن، خۆداوەند ل پەرستگەها مەردوک بۆ بریاردانا چارەنڤیسێ خەلکی بۆ سالا داهاتی رادبیت.

- ل رۆژا نەهێ مەوکبەکێ مەزن ل سەر سەرکەتنا خۆداوەندی بەرڤ پەرستگەها ئەکیتوڤە دچیت، شاهـ بەرپرسێ رێڤەبرنا مەوکبییە، کو ژ پەرستگەها ئیساکیلا دەسپێدکەت، د ڤێ ناڤبەرێ دا شاهـ پەیکەرێ خۆداوەند مەردوکی رادکەت و خەلکێ دی ژی پەیکەرێن خۆداوەندێن دی دهەلگرن، هەمی پێکڤە ل جادەکا مەزن. کو ل دەرگەهێ ئیشتارێ ب دوماهیک دهێت، دمەشن. پاش مەوکب باژێری دبریت و بەرڤ پەرستگەها ب ناڤێ ئەکیتوڤە دچن و خۆداوەند تا دوماهیا رۆژا جەژنێ ل پەرستگەهێ دمینیت. د ڤێ ناڤبەرێ دا چیرۆکا ئافراندنێ، کو ل سەر سەرکەتنا هێزا خێرێ ب سەرکێشیا مەردوکی ل سەر هێزا شەری ب سەرکێشیا تیاما، دهێتە گێران.

- ل رۆژا دەهێ شاهـ ئاهنگا ژنئینانا خۆیا پیرۆز ب کاهنێرا دگێریت، خۆشی و خۆارن هەر ل پەرستگەها تایبەت ب جەژنا سەرێ سالێ دهێتە کرن.

- ل رۆژا یازدێ ئاهنگ ل سەر قەدەر و چارەنڤیسێ مرۆڤان ل سالا داهاتی ژ لایێ خۆداوەندێڤە دهێتە گێران.

- ل رۆژا دوزادێ ئاهنگ ب دوماهی دهێت و خۆداوەند ڤەدگەریتە کاروبارێن خۆییێن تایبەت.

بنێرە د.تقی الدباغ. ژێدەرێ بەرێ بپ٤٦، ٤٧ و ٤٨).

د ڤێ ئاهنگێ دا، „موزیک، ستران، لەیزین/ شینی و زارڤەکرن“ێ رولەکێ بەرچاڤ هەیە، ئەڤ زارڤەکرنە مینا کورسێ تراژیدیێن یونانی „ئەسخیلوس و سوفوکلیسیـیە و د هەر دوازدە رۆژان دا خۆیا دبیت. کو ئەفسانا ئافراندنێ ب شێوەکێ بێدەنگ/ مت نەهاتیـیە پێشکێشکرن، بەلکو د ناڤبەرا کارەکتەرێن سەرەکی و کورسی دا هاتیـیە کرن، داکو بابەت بۆ بینەرا یێ خۆیا بیت[١].

ئیزیس و ئوزیریس د شانۆیا مسرێ دا

(سێ بۆچوون ل سەر راڤەکرنا ئەفسانێ هەنە، ب سیبەرا یەک ژ وان دەنگڤەدانا راستییێن دیرۆکێ، چەڤەنگێن ڤەشارتی یان ژی ڤەژەنا دیاردێن سروشتیـیە، کو ئەفسانە ب خۆرپا خەیالێ هاتیـیە رستن. ئەفسانە پێدڤیا هەبوونا مرۆڤی بوو و بیاڤێ راڤەکرنا دیرۆک، گەردۆن و جڤاکیـیە.

د ئەفسانا ئوزیری یا فیرعەونی دا دیار دبیت، ئەفسانە ژیانا دی وێنە دکەت و باوەری ب نەمرییێ هەیە، ڤەژەنی ل سەر هەمی هزر و شێوازێن دی هەیە و هەمی ب شێوێ ئەفسانێ هاتینە رەنگکرن. شانۆیا ئاوێردەیا فیرعەونیان ژ ڤێ ئەفسانێ زایە، چونکو تێکستێن شانۆیێ ئاوێردە و نەریتێن ئۆلی نە، پێرابووی/ زارڤەکەر ژ کاهن، مرۆڤێن ئۆلدار و خەلکێ دی بوون. زارڤەکرن ل پەرستگەهـێ و ژ دەرڤە دهاتە کرن، بینەر نڤێژکەر بوون و زارڤەکەران ماسک و جلکێن گونجاییێن کارەکتەران دکرنە بەرخۆ... ڤەکولەران سێ تێکست ل سەر شانۆیا ئاوێردێن فیرعەونی دیتن:

- تێکستێ یەکێ:

تێکستێ „منف“ە ل سەر ئافراندنێ بوو، یەکەم تێکستێ فەلسەفیـیە دیرۆکێ نیاسی، کو وەرارا ئافراندنا مرۆڤ، داد، راستی و مالباتێ خۆیا دکەت. ئەڤ تێکستە ل سەر بەرەکێ رەش هاتبوو نەخشاندن، جوتیاران وەک بەرئاش بکارئینا بوو، هندەک ژێ

---

(١) E. Ebeling – *Tod und Leben nach den Vorstellugen der Babylonien* – Berlin, Leipzig,1931 .S.41.

هاتیـیه پویچکرن. هەروەسا هندەک ل سەر بەلگێن لەڤنی ,,بردیة/ وستکار" هاتیـیه دیتن، کو ڤەدگەریته ۲۰۰۰ێ ب.ز وەک دانوستاندن خۆیا دکەت، ئەڤە کەڤنترین تێکستێ جیهانیـیه. زانایێ ئەلمان ,,کورت زیتە" ڤەکولینەک ل سەر ڤی بەلگێ لەڤنی کریـیه. ئەڤ تێکستە ئافراندنا گەردۆنی ل سەر دەستێ خۆداوەند ,,ئەتوم" ڤەدگێریت، هەڤرکیا ,,حوریس و ست" و پارڤەکرنا مسرێ د ناڤبەرا وان دا بەرچاڤ دکەت، کو ,,حوریس" دبیتە شاهێ هەمی وەلاتی.

هەروەسا تێکست دیمەنەکێ بن ئاڤبوونا ,,ئوزیر" و چەوا لەشێ وی ب هاریکاریـیا ,,ئیزیس و نفتیس" دەردئێخن و ڤەدشێرن، خۆیا دکەت. ئەڤ تێکستە ئاشکرا دکەت، چەوا ,,ئیزیریس" کورێ خۆ ,,حوریس" ب خۆدان دکەت و چەوا ,,حوریس" بۆ تولڤەکرنا بابێ خۆ چاڤێ وی کورە دبیت، لێ خۆداوەند ,,تحوت" تف ل چاڤێ وی دکەت و ساخ دبیت.

- تێکستێ دوێ:

شانۆیا ئاوێردە و دراما تانچکرنیـیە، ڤێ درامایێ شێوازێ خۆیێ تایبەت بۆ وێنەکرنا خۆداوەندی هەیە. سەرڤەیا تێکستی تانچکرنا شاهـ ,,سنوسرت"ێ یەکێ بەرچاڤ دکەت و هوندرێ تێکستی ل سەر ئەفسانیـیە، ژ ٤٦ دیمەنان پێک دهێت. مرۆڤ، گناوەر، ستونا پیرۆز، شینکاتی، دار، نان و زێر پشکداری زارڤەکرنێ دبن، مەبەست ژێ سەلماندنا تانچکرنا فیرعەونی بوو. دیمەنێ یەکێ قوربان پێشکێشی شاهی دکرن، کو گایەکی سەرژێ دکەن و پارچە دکەن، مینا رامانەکا چەڤەنگیـیە، کو گا چەڤەنگێ ,,ست"ێیە، پاشی کێکا ژ جەهی چێکری دهێتە برین. پشتی هنگی دیمەنێن ئاڤرەشاندنێ، سەرێ گای و وەراندنا گۆنەهان دهێتە کرن و فەرمان دهێتە دان ستونا پیرۆز رادکەن و زارۆکێن شاهی دچنە گەمیا خۆ و شەرەشیر د ناڤبەرا ,,حوریس" و ,,ست" دا چێ دبیت، پاشی شیلانا خوارنێ بۆ قوربانیـیا شاهی دهێتە بەرهەڤکرن.

زارۆکێن شاهی خەمرێ ددەنە بابێ خۆ، شاهـ زێرێ ژ بەرێ خۆینێ چێکری و مراریێن ژ بەرێ کاشانی چێکری، پێشکێش دکەت. هەردو ئاوێردە دەربرینا ڤەگەریانا چاڤێ ,,حوریس" دکەن... و ,,ئاڤگێرێ شاهـ"ێ دانەکێ خوارنێ بەرهەڤ دکەت و دو

نوبەدار ل دور ,,حوریس" دزڤرن. پشتی هنگی ئیشارەتێن شاهی ددەنێ، کو دو پەر و گوپالەکن و... گرگرێن ملەتی پشکداری خوارنا شاهی دبن. پشتی هنگی شاهـ جلکێن شینیێ ژ بەر بابێ خۆ ل بەرخۆ دکەت، نان و خەمرێ پێشکێش دکەن. ئامیرێن شاهێ بەرێ بەرهەڤ دکەن و کاهینە قوربانان وەردگریت و دەست ب شەهیانێ دهێتە کرن، ئانکو ڤەژین ل هەردو دیمەنێن دوماهیێ ئامیرێن پاکرن ,,تاترون"، کو مادەکێ پاقژکرنێیە بەرهەڤ دکەن، یێن کو شاهی د ژیانا خۆ دا بکاردئینان.

- تێکستێ سیێ:

سەرکەتنا "حوریس"ە، کو ل سەر دیوارێ پەرستگەهـا ,,ئیدفو" نەخشاند بوو، ئەڤە چیرۆکەکا کورتا درامایەکا مەزنە، بۆ مە چیرۆکا شەرێ تولڤەکرنا ,,حوریس" دژی بکوژێ بابێ خۆ کری و سەرکەتنێ ڤەدگێریت و دادکرنا وی ل بەر دادڤانێن پیرۆز و ب سەر کورسیکا بابێ خۆ دکەڤیت، کو میراتگرێ رەوایێ بابێ خۆیە.

چیرۆک ژ پێنج پشکان پێک دهێت، ل سەر دیمەنان و دوماهێکی پارڤە بوویە و ژ دو پارچان ,,وێنە" و ,,ناڤەرۆکا زارڤەکرن"ێ پێک دهێت. وێنە جهێ زانیارییێن شانۆگەرییێ دگریت، مینا گەمی، چەکی و... د تێکستی دا کەسێن رەخکی ژی هەبوون. کاهن سەرۆکێ گاتگێرێن پەرستگەهــێ بوو، نە دورە گرۆپەکا سترانبێژان ژی دگەل شانۆگەرییێ هەبیت. ئەڤ دیمەنە ل گەلەک جهان پێشکێش دکرن، بۆ نمونە د دەریای دا زارڤەکەران د گەمیێ دا رولێن خۆ دئینان، لێ دوماهیکا شانۆگەرییێ ل دێمی بوو، کو ب لەیزینێ پارڤە دبوو.

د هەرسێ تێکستان دا خۆلکێ دراماییێ تایبەت ب هەبوونا کەسان، پەسنا بویەرێن درامی و ئیشارەتێن ,,سیناریو" تایبەتێن ب لڤینا زارڤەکەران ڤە هەبوو، دیالۆگ ساخلەتەکا سروشتیا تایبەتا تێکستان بوو. هەروەسا لینەکێ رێ ورەسمێن ڤەشارتنێ هاتییە ئاشکرا کرن، کو کەسێن کارێ زارڤەکرنێ د مسرا کەڤن دا دکر، تێدا خۆیا دبیت، کو ل وەلاتی دگەریان و رولێن خۆ پێشکێش دکرن. دەپێن شانۆیێ یێن خۆجهـ

و گەروک ل پاناڤ و مالان هەبوون، کو بۆ کارێ ,,دراما، ستران، لەیزین، دیمەن و ئێکسسواران“ بکار دئینان[1].

(سەلیم حەسەن د پەرتووکا خۆ ,,ئەدەبێ مسرێ یێ کەڤن“ دا دبێژیت: دراما مسری بەری دراما یونانی ب سێ هزار سالان پەیدابوویە، ئەگەر ئەسکیلوس نڤیسینێن وی یێن ل سەر زارڤەکرنێ ل سالا ٤٩٩ب.ز بن، دێ بینین ل مسرێ ,,دراما زارڤەکرنێ“ نێزیکی ٣٤٠٠ب.ز پەیدابوویە، مەبەستا من ,,دراما منفیە“. پاش دراما ,,سەرکەتنا حوریس ل سەر دژمنێن خۆ“، کو ل دەمێ مالباتا سیێ هاتیە نڤیسین و دراما ,,تانجکرنێ“ یاکو ل سەردەمێ دەولەتا ناڤین ل نێزیکی ٢٠٠٠ب.ز هاتیە نڤیسین)[2].

(دیمەنەکێ پێشاندانا زارڤەکرنێ)

(کورت زیتە ,,١٩٢٨ێ“ تێکستەکێ شانۆگەریێ ئاشکراکر، کو درامایەکا ئۆلیا مسرا کەڤن بوو ,,بەردیێ رامسیومێ شانۆگەریێ“)[3]. (ئاوێردێن ئۆلی، یێن خۆدان دیالۆگ و ڤەگێران، هەروەکو جەژنێن بۆ رومەتیا خۆداوەندان، ب تایبەتی ئوزوریس

(١) عبدالغني داود - ايزيس وأوزيريس في المسرح المصري - *الأهرام المسائي* ٢٠٠٤.٠٦.٢٦.

(٢) فتحي سيد فرج. ژێدەرێ بەرێ. العدد ١٦١٥، ٢٠٠٦.٠٧.١٨، القسم الخامس.

(٣) فتحي سيد فرج. ژێدەرێ بەرێ. العدد ١٦١٣، ٢٠٠٦.٠٧.١٦، القسم الثالث.

دهاتنه گێران، هەلگرێن شانۆگەرییێن ئۆلی بوون، مینا یێن کو بۆ جەژنێن دیونیسیوس دهاتنه کرن. هەر گرێدانا شانۆیێ ب ئۆلڤە ل وەلاتێ گریگ وە دکەت، کو ئەم هزر د هەبوونا شانۆیا مسری دا بکەین... ل بوهارا سالا ١٩٢٨ێ زانایێ ئەلمان ,,کورت زیته" ل سەر شونوارێن مسرێ، چەند دوکۆمێنت ب ناڤێ ,,تێکستێن درامی" بەلاڤکرن. ئەڤ تێکسته پشت راست دکەن، کو هەبوونا شانۆیێ ل سەدێ ٧ب.ز ب فرمانا شاهـ ,,شیکو" ژ دەسنڤیسەکا کەڤن ,,عرلاف" هەیه و ژ هنگی وەره یا وەرگێرایه، بێی کو ئاڤریەکێ ل راستیا وێ بهێتەدان. ,,زیته"ی پشتی چەند مەهەکان ژ ١٩٢٩ێ ڤی کاری تمام دکەت و بۆ جارا یەکی ,,بەردیەک" یێ کو ,,کوبیل" ل کولانێن رامسیوم ل سالا ١٨٩٦ێ دیتین، بەلاڤکر. ئەڤ ,,بەردیه" پشت راست دکەت، کو هوورکارییێن شانۆگەریا پیرۆز ب خۆڤە دگریت، کو ل هەلکەتنا تانجکرنا ,,سنوسرتێ یەکێ" ل سالا ١٩٢٨ ــ ١٩٧١ب.ز دهاته زارڤەکرن[1].

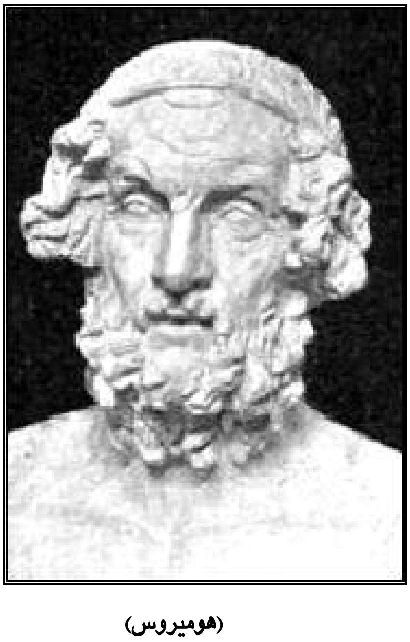
(هومیروس)

داستانا مهابهارتا

داستانا ,,مهابهارتا"[*]، ژ ٦٩٠٠٠ مالکان پێک دهێت، مەزنتر و درێژترین تێکستێ جیهانیێ، حەفت جاران هندی داستانا ,,ئەلیاده و ئودیس"ا هومیروسیه.

د سالڤەگەرا بیرئانینا رۆژا شانۆیا جیهانێ ,,١٩٦١.٠٣.٢٧"ێ دا، نڤیسەری هندی ,,گیریش کارناد" ب ڤێ بیرئانینێ ل سالا ٢٠٠٢ێ راگەهاندنا کەڤنترین تێکستێ درامی هەلدێرا: یەک ژ کەڤنترین تێکستێن شانۆیا جیهانێیه، ئەو ناما درێژا ,,ناتیساسترا" یاکو

---

(١) فتحي سيد فرج. ژێدەرێ بەرێ، العدد ١٦١٤، ٢٠٠٦.٠٧.١٧، القسم الرابع.

(*) ئەڤ داستانه جان کلود کارییر وەک تێکستێ شانۆیێ بەرهەڤکر و دەرهێنەرێ جیهانی پیتەر بروک دەرهێنا و ماوێ ٩ دەمژمێران کێشا.

دزڤریته بەری سەدێ سیێ ب.ز پارا یەکێ چیرۆکا ژدایکبوونا دراما دبێژیت:

جیهان د تەڤ دا کەتبوو بن کەتنا سنجی و خەلک کەتبوو بن کارتێکرنا گێولەکێ بێ ئەخلاق، ژ بەر کو دا خەلک ڤەگەریته ئاستێ خۆ یێ درست. خۆداوەند ,,براهما" ئەسفارەک ل ,,هەر چوار تێکستێن پیرۆز" ,,ڤیداس"ێ ب ناڤێ ,,ئەسفارا پێشاندن"ێ زێدەکر، بۆ پێشڤەبرنا ئەسفارا دراما، ئەڤ ئەسفارە دا دەستێ ,,بهارتا"یێ مرۆڤ. بهارتای ب هاریکارییا هەر (١٠٠) سەد زارۆکێن خۆ و لەیزڤانێن براهمای ژ ئەسمانی بۆ فرێکرین، بەرهەمئینانا یەکەم پێشاندانا شانۆگەریێ کر و خۆداوەندا ب گەرمی پشکداری دەربرینا ڤی هونەری بوون.

بابەتێ شانۆگەریێ ل سەر دیرۆکا هەڤرکیا د ناڤبەرا خۆداوەند و ئبلیسان دا بوو، وەک ئاهنگا ب سەرکەتنێ دهاتە گێران و خۆداوەند و مرۆڤ پێ شاد دبوون، لێ ئبلیس بێدەنگ نەدمان، بەلکو هێزا خۆیا بێسنور بۆ تێکدانا پێشاندنێ بکارئینا. دا زارڤەکەر ,,لڤین، دیالۆگ و رول"ێ خۆ ژبیرکەن، لێ خۆداوەند ژی بێدەنگ نەمان و هێرش کرنە سەر ئبلیسان و گەلەک ژناڤبرن. ڤێ یەکێ گێلەسەریەک پەیداکر، لێ براهمایێ داهێنەر خۆ نێزیکی ئبلیسان کر و گۆتێ دراما سێ جیهانان ب خۆڤە دگریت، کو ژ ئارمانجێن ئەخلاقیێن ژیانێ - ب ئالیێ خۆیا گیانی، جیهانی و هەستیڤە - پێک دهێت و د ناڤبەرا خۆشی و نەخۆشیان دا کۆمدبیت و چ پەند و هونەر یان ژی سوز ژ دەرڤەی دراما نینن(1).

ب ڤێ ڤەگەریان و هەڤبەرکرنا دیرۆکیا دور و درێژ، دشێین بێژین: عەقلێ دەڤەرا بکاریت ,,میتۆلۆگی، فەلسەفە، ئەکیتو، ستێرناسی، کیمیا، فەلەک، گلگامێش، هزارویەکشەڤ و..." ب ئافرینیت! گەلۆ نەشێت دراما/ شانۆیێ ب ئافرینیت؟ گەلۆ دەڤەرەکێ دیرۆکەکا هوسا کەڤنار هەبیت و خۆدانێ هند ئەفسانە و داستانان بیت و شانۆ نەبیت؟! لێ هەروەکویا خۆیا ئەنجامێ هەڤرکیا کولتورانە، کو (هزرا جودابوونا

---

(١) جيريش كارناد ــ الرسالة السنوية لليوم العالمي للمسرح عام ٢٠٠٢ ــ من الموقع: *www.masraheon.com* .2005.04.04

رۆژهەلات و رۆژئاڤا ژ هێگێل و کانت دەسپێکرییە)[1]. ئوروپیان ژی ب چاڤەکێ نزم ل کێشوەرێن دی نێرییە، کو (گریگیێن کەڤن ب ,,سەرفەرازێن دیرۆک"ێ پەسن کرینە/ هێگێل)[2]. مە ژی هەروەکو د سەرمەرا بوری پەنا برییە بەر ژێدەرێن ب ساناهی و بەردەست ب وی گوهی، کو سەرهلدانا میتۆلۆگی، فەلسەفی و دراما هەر ل یونان بوویە.

(١) د.علي زيعور. ژێدەرێ بەرێ، بپ١٥١.

(٢) د.جلال صادق العظم. ژێدەرێ بەرێ، بپ٢٨٧.

ژێدەر

A. ب (ئەرەبی و کوردی)

١- ئیسماعیل سگێری (راڤەکرن) ــ تەفسیرا ژیان ــ سورەتا بەقەرە/ ئایەتا ٢٢٣. ٢٠٠١، قم/ چاپخانە اسوە.

٢- أحمد بلخير ــ نحو تحليل دراماتورجي ــ ط١، ٢٠٠٤ الدار البيضاء، المغرب. من الموقع: .www.masraheon.com

٣- أحمد خاني ــ مم و زين ــ م. ب. رودنكو، موسكوا ١٩٦٢.

٤- أكرم قرەداغي ــ نظرة سريعة حول أصل اللغة الكردية/ زرادشت كان يتكلم الكردية ــ من الموقع: www.gilgamish.org، الاحد ٢٠٠٦.٠٨.٠٦.

٥- بابان سەقزی ــ ژیان و گاتەیێن زەردەشت ــ کونفرانسێ ئاڤێستا ــ ئەنستیتوتا کوردی/ بەرلین. ٢١ ــ ٢٢. ٢٠٠١.١١.

٦- باقر ياسين ــ تاريخ العنف الدموي في العراق/ الواقع ــ الدوافع ــ الحلول ــ دار الكنوز الادبية، ط١ بيروت/ لبنان ١٩٩٩.

٧- بشار خليف ــ شعائر الموت ومعتقداته/ في المشرق العربي القديم ــ من الموقع: .www.maaber.org

٨- ثامر مهدي ــ من الاسطورة الى الفلسفة و العلم ــ العراق/ بغداد. دار الشؤون الثقافية العامه، ط١ ١٩٩٠.

٩- جفري بارندر ــ المعتقدات الدينية لدى الشعوب ــ ترجمة: د.امام عبدالفتاح، عالم المعرفة (١٧٣) ١٩٩٣.

١٠- جيريش كارناد ــ الرسالة السنوية لليوم العالمي للمسرح عام ٢٠٠٢ ــ من الموقع: .www.masraheon.com ،2005.04.04

١١- حازم البيلاوي ـ حوار أم صراع الحضارات: انطباعات غير متخصص ـ مجلة النهج، ربيع، العدد ٥٠، ١٩٨٨.

١٢- حبيب مونسي ـ في بناء الحدث الأبداعي/ قراءة في المبادئ التأسيسية القاعدية للفعل الأبداعي ـ مجلة فكر ونقد، مجلة فكرية تصدر في المغرب، العدد ٦١، ٢٠٠٥، .www.aljabriabed.net

١٣- حسام سفان ــ الادب التمثيلي في بلاد ما بين النهرين/ حوارية السيد والعبد نموذجا ــ من الموقع: www.maktoobblog.com، الأربعاء، شباط ٢١، ٢٠٠٧.
١٤- حميد ميجول النعيمي ــ أثر الاجرام السماوية بالانسان/ بين الفلك و التنجيم ــ من الموقع: www.maaber.org.
١٥- خليل الهنداوي ــ ملحمة جلجاميش ــ مجلة العربي الكويتية، العدد ١٧٢، اذار، ١٩٧٣، من الموقع:.www.alarabimag.com
١٦- خەليل دهوكى ــ مەلا مەحمودێ بايەزيدى يەكەم چيرۆكنڤيس و پەخشانڤيسێ كورده ــ كوڤارا هاڤيبون، هژمارا ١١، ٢٠٠٢، بەرلين/ ئەلمانيا.
١٧- د.أكرم محمد عبدكسار ــ قصة اكتشاف درة تاج حضارة وادي الرافدين ــ من الموقع: www.almawsem.net.
١٨- د.تقي الدباغ ــ الفكر الديني القديم ــ دار الشؤون الثقافية، بغداد ١٩٩٢.
١٩- د.تيسير عبدالجبار الآلوسي ــ البنية الدرامية في المسرحية العراقية/ مكوناتها، مصادرها، اتجاهاتها و تطورها ــ دراسات وبحوث أكاديمية، الواح سومرية معاصرة، من الموقع: www.geocities.com.
٢٠- د.جلال صادق العظم ــ دفاعا عن المادية والتاريخ ــ ثلاثة محاورات فلسفية، دار الفكر الجديد، ١٩٩٠.
٢١- د.جمال رشيد أحمد ــ دراسات كردية/ في بلاد سوبارتو ــ العراق/ بغداد ١٩٨٤.
٢٢- د.حسن المنيعي ــ الجسد في المسرح ــ. منشورات المختبر المسرح المغربي، من الموقع: د.حسن المنيعي، ١٩٩٣.
٢٣- د.حمدي موصللي ــ المسرح اليوناني القديم ــ من الموقع: www.diwanalarab.com.
٢٤- د.شاكر الحاج مخلف ــ جلجامش... رؤيا جديدة للاسطورة السومرية ــ مجلة الموقف الادبي، الخميس ٠١.٠١.٢٠٠٤، من الموقع: www.ofouq.com.
٢٥- د.عباس علي الحسيني ــ مملكة ايسن بين الأرث السومري والسيادة الأمورية ــ من منشورات الكتاب العرب/ دمشق ٢٠٠٤، من الموقع: http://www.awu-dam.org.
٢٦- د.عبدالرضا الطعان ــ الفكر السياسي في العراق القديم ــ ج١، دار الشؤون الثقافية العامة/ بغداد (بدون سنة).

٢٧- د.عبدالرضا الطعان ــ الفكر السياسي في العراق القديم ــ ج٢، دار الشؤون الثقافية العامة/ بغداد ١٩٨٦.
٢٨- د.عرفات كرم مصطفى ــ تاريخ التعريب الديني ــ منتدى الفكر الاسلامي، كوردستان/ أربيل ٢٠٠٦.
٢٩- د.علي القاسمي ــ عشتار... آلهة الانوثة و الحياة ــ مجلة ميزوبوتاميا العدد ٢/ ٣، من الموقع: www.mesopotamia.com.
٣٠- د.علي زيعور ــ الفلسفات الهندين ــ دار الاندلس، بيروت ــ لبنان ط ٢، ١٩٨٣.
٣١- د.فاضل سوداني ــ طقوص الخصب الروحي ــ التراجيدي في وادي الرافدين ــ من الموقع: http://maaber.megs.com.
٣٢- د.فاضل عبدالواحد علي ــ من سومر الى التوراة ــ ط٢، دار سينا للنشر/ مصر ١٩٩٦.
٣٣- د.فەرهاد پیربالْ ــ سەرهەڵدانی رەخنەی شانۆیی لە ئەدەبیاتی کوردیدا (١٩٢٧ ــ ١٩٣٧) ــ رۆژنامەی ,,برایەتی" ئەدەب وهونەر/ ژمارە ٢١٩، ل ٢٣.٠٣.٢٠٠١.
٣٤- د.فەرهاد پیربالْ ــ مێژووی شانۆ/ لە ئەدەبیاتی کوردیدا لە کۆنەوە تا ١٩٥٧ ــ دەزگای چاپ و بڵاوکرنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١.
٣٥- د.قصي منصور التركي ــ اسم العراق بين المدلول الجغرافي والسياسي في العصور القديمة/ دراسة حضارية لغوية ــ مجلة علوم انسانية/ السنة الثالثة، العدد: ٢٤ سبتمبر ٢٠٠٥. من الموقع: www.ulum.nl/12.htm.
٣٦- د.مؤيد عبدالستار ــ السومرية والعلاقة اللغوية مع الانجليزية والكردية ــ من الموقع: www.gilgamish.org، الجمعة: ٠٦.١٠.٢٠٠٦.
٣٧- د.محمد سيف ــ ما هو المسرح/ تأملات في جذور الظاهرة المسرحية العربية وتاريخها ــ من الموقع: www.nizwa.com.
٣٨- د.محمد عابد الجابري ــ العقل المستقبل في الموروث القديم ــ من الموقع: www.aljabriabied.net.
٣٩- د.محيسن الدموس ــ الحلاج والتصوف ــ جريدة طنجة الادبية، العدد ٢١/ يناير ٢٠٠٧.
٤٠- د.مخلوف بوكروف ــ البعد الابداعي والجمالي في الكتابة المسرحية للاذاعة والتلفزيون ــ من الموقع: www.el-madar.net.

٤١- د.مهدي كاكەيي ــ الفيليون هم السكان الأصليون لبلاد ما بين النهرين ــ من الموقع: www.gilgamish.org، الجمعة ٢٠٠٧.٠١.١٩.
٤٢- د.نوري المرادي ــ مدن ومناطق الوطن/ أديان ومعتقدات ــ مجلة ميزوبوتاميا العدد ٢، ٢٠٠٤، من الموقع: .www.mesopotamia.com
٤٣- د.هاري ساكز - عظمة بابل/ موجز حضارة وادي دجلة و الفرات القديم - ترجمة: د.عامر سليمان، موصل ١٩٧٩.
٤٤- د.وداد الجوراني ــ البنية الاجتماعية والثقافية للمرأة في ملحمة جلجامش ــ مجلة الاداب الاجنبية/ مجلة فصلية تصدر عن اتحاد الكتاب العرب بدمشق، العدد ١١٦/ خريف ٢٠٠٣. من الموقع: .www.awu-dam.org
٤٥- دحام عبدالفتاح (وەرگێران) ــ داستانا گلگامێش ــ دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، دهوک، ٢٠٠٥.
٤٦- رمزية الجمعة ١٣، حوار عبدالاله بوعسرية مع محمد أسليم، من الموقع: www.aslimnet.net.
٤٧- رونية غينون/ ترجمة: فاطمة عصام صبري ــ الطير منطقُ ــ من الموقع: www.maaber.org.
٤٨- الزة زايبرت ــ رمز الراعي في بلاد ما بين النهرين/ ونشوء فكرة السلطة والملكية ــ ترجمة: محمد وحيد خياط، ط١، ١٩٨٨، دمشق.
٤٩- سعيد توفيق – اللغة والهوية – المجلس الاعلى للثقافة، القاهرة/ مصر، مجلة ,,الفلسفة والعصر" العدد ٥، ٢٠٠٦.
٥٠- سلام ابراهيم عطوف كبة ــ السريانية و الترجمة الالية ــ الثقافة الكلدانية، العدد ٦/ ٢٠٠١، من الموقع: www.rezgar.com. الحوار المتمدن ــ العدد: ١٠٠٦/ ٢٠٠٤.١١.٠٣.
٥١- سليم مطر ــ خمسة آلاف عام مسيرة من الانوثة العراقية... لماذا؟! ــ مجلة ميزوبوتاميا العدد ٢/ ٣، من الموقع:.www.mesopotamia.com
٥٢- سليمان يوسف يوسف ــ الأول من نيسان: عيد الطبيعة والآلهة والأنسان/ الدلالات الميثولوجية لطقوس الآشوريين واحتفالاتهم بعيد أكيتو ــ من الموقع: www.maaber.org.
٥٣- سيتون لويد ــ أثار بلاد الرافدين من العصر الحجري القديم حتى الغزو الفارسي ــ ترجمة: محمد طلب/ ط١، دمشق/ سورية ١٩٩٢/ ١٩٩٣.

٥٤- سيرجي أ. توكاريف ــ الاديان/ في تاريخ شعوب العالم ــ ترجمة: د.أحمد م. فاضل، سورية ــ دمشق ١٩٩٨.
٥٥- شلدون تشيني ــ تاريخ المسرح في ثلاثة آلاف سنة ــ ترجمة: دريني خشبة، المؤسسة المصرية العامة للتاليف والترجمة والطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٢.
٥٦- صباح كنجي ــ بعض المرادفات اللغوية والميثولوجية ــ من الموقع: www.gilgamish.org، الاثنين ٢٠٠٦.٠٦.١٢.
٥٧- صباح محسن جاسم (ترجمة وتقديم) ــ كلكاميش، الذي رأى، ما عاد يليق به البكاء ــ من الموقع: www.gilgamish.org، الثلاثاء ٢٠٠٧.٠٢.٢٧.
٥٨- صلاح نيازي ــ مقدمة في جلجاميش ــ من الموقع: www.tahayati.com.
٥٩- عبدالرحمن مزورى ــ فەیروزێ فەیلیێ نەهاوەندی و شیکرنەکا دیرۆکی ــ کوڤارا هاڤیبون، هژمارا ١١، ٢٠٠٢، بەرلین/ ئەلمانیا.
٦٠- عبدالرحمن مزورى ــ قارەمانێ کورد فەیروزێ فەیلیێ نەهاوەندی ــ کوڤارا هاڤیبون، هژمارا ٩، ٢٠٠١، بەرلین/ ئەلمانیا.
٦١- عبدالرقيب يوسف ــ الدولة الدوستكية/ في كردستان الوسطى ــ ج٢، بغداد ١٩٧٥.
٦٢- عبدالرقيب يوسف ــ حدود كردستان الجنوبية تاريخيا و جغرافيا/ خلال خمسة الاف عام ــ وزارة الثقافة والاعلام، سليمانى، أقليم كوردستان/ ط١، العراق ٢٠٠٥.
٦٣- عبدالغني داود - ايزيس وأوزيريس في المسرح المصري - الأهرام المسائي ٢٠٠٤.٠٦.٢٦.
٦٤- عبدالله اوج الان ــ من دولة الكهنة السومرية نحو الحضارة الديمقراطية ــ المرافعات المقدمة الى محكمة حقوق الانسان الأوروبية، المجلد الاول، ايمرالى ٢٠٠١.
٦٥- عبدالله اوج الان ــ من دولة الكهنة السومرية نحو الحضارة الديمقراطية ــ المرافعات المقدمة الى محكمة حقوق الانسان الأوروبية، المجلد الثاني، ايمرالى، نيسان ٢٠٠٢.
٦٦- عزت عمر - السرد والدراما وبناء السياق الثقافي - جريدة الاسبوع الادبي، العدد ٩٦٩/ ٢٠٠٥.٠٥.١٣. من الموقع: www.izzatomar.com.
٦٧- فؤاد طاهر صادق ـــ الحضارة القديمة لكوردستان ـــ من الموقع: www.gilgamish.org، الأربعاء ٢٠٠٧.٠١.١٠.

٦٨- فارس عثمان ـ الشعب الكردي في الحضارة ـ من الموقع:
www.gilgamish.org.
٦٩- فاروق أوهان ـ افاق تطويع التراث العربي للمسرح ـ وزارة الثقافة والاعلام، ابوظبي، ط١، ١٩٩٩.
٧٠- فاضل سوداني ـ التعازي... طقس درامي شعبي ـ الحوار المتمدن/ العدد ١١٤، ٢٠٠٢.٠٤.٢٧، من الموقع: .www.rezgar.com
٧١- فتحي سيد فرج ـ المسرح في مصر الفرعونية ـ www.rezgar.com، الحوار المتمدن، العدد ١٦١٢، ٢٠٠٦.٠٧.١٥.
٧٢- فراس السواح ـ الاسطورة و التاريخ١ ـ من الموقع:
www. groups.yahoo.com.
٧٣- فراس السواح ـ الاسطورة و الطقس ـ من الموقع: .www.maaber.com
٧٤- فراس السواح ـ الاسطورة و المعنى١ ـ من الموقع:.www.maaber.com
٧٥- فراس السواح ـ الطقس و الاسطورة في الاناشيد التموزية ـ من الموقع:
www. groups.yahoo.com.
٧٦- فراس السواح ـ مغامرة العقل الأولى ـ سورية/ دمشق ١٩٩٣.
٧٧- فراس السواح ـ ميلاد الشيطان ـ مجلة جسور، العدد ٠ السنة الاولى، شباط، من الموقع: .www.josor.net
٧٨- فرانسوا شاتيلة ـ تاريخ الايديولوجيات ـ ترجمة: د.انطون حمصي.ج١، منشورات وزارة الثقافة، سورية ١٩٩٧.
٧٩- فرانسيس كلنفندر ـ الماركسية والفن الحديث ـ ترجمة: مصطفى عبود، مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي ١٩٨٧.
٨٠- فرانكفورت و... ـ ما قبل الفلسفة ـ ترجمة: جبرا ابرهيم جبرا، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ط٣. بيروت ١٩٨٢.
٨١- فرهاد حاجي عبوش ـ المدينة الكوردية/ من القرن ٤ ـ ٧/ ١٠ ـ ١٣ ـ دراسة حضارية، سپيريز، دهوك ٢٠٠٤.
٨٢- فوئاد عبدالرحمن. ـ فەلسەفە لە یۆنانەوە بۆ کوردستان ـ نوسەری کورد ٢٠٠٢، ب رێکا ئەنترنێتێ.
٨٣- قەولێ ئافراندنا کنیاتێ، بنێره مالپەرێ: .www.ezdixane.com

٨٤- كورد وكوردستان في الموسوعات العالمية ٩ الى ٢٠. من الموقع:
www.gilgamish.org.
٨٥- کەیوان ئازاد ئەنوەر ــ مانیزم/ لێکۆڵینەوەیەکی (مێژوویی ئاینی)یە ــ لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤.
٨٦- ل. ديلابورت ــ بلاد ما بين النهرين ــ ترجمة: محرم كمال، الهيئة المصرية العامة للكتاب ١٩٩٧.
٨٧- ماجد عبدالله الشمس ــ الحضارة والميثولوجيا في العراق القديم ــ منشورات دار علاءالدين، دمشق ٢٠٠٣.
٨٨- محمد جمال ــ تاريخ الاصالة في المسرح السومري ــ جريدة (كل العراق) نيسان/ ٢٠٠٧، من الموقع: www.kululiraq.com.
٨٩- محمد عدنان ــ مقتطف من كتاب (حوار السيد و العبد) من التراث البابلي القديم ــ جسد الثقافة/ فارس البيان، ٢٦.٠٤.٢٠٠٣، من الموقع: www.jsad.net.
٩٠- محمد عزيزة ــ الاسلام والمسرح، ترجمة: رفيق الصبان ــ منشورات عيون المقالات، الدار البيضاء، ط١، ١٩٨٨.
٩١- محمود شكر محمود ــ الكتابات الاولى... مسيرة وتطور الكتابة والحضارات ــ من الموقع: www.gilgamish.org.
٩٢- مكي جاسم ــ سميراميس... الملكة الاسطورة التي تناساها أحفدها العراقيين! ــ مجلة ميزوبوتاميا العدد ٢/ ٣ www.mesopotamia.com.
٩٣- موسى ديب الخوري ــ التكوين في الحضارات القديمة/ نفسانية البدء بين الاسطورة والعلم ــ من الموقع: www.maaber.org.
٩٤- موسى ديب الخوري ــ العلوم في الشرق القديم ــ من الموقع:
www.maaber.org.
٩٥- نخبة من الاساتذة ذوي الاختصاص ومن اللاهوتيين ــ قاموس الكتاب المقدس ــ دار الثقافة، مصر/ القاهرة ١٩٩٥.
٩٦- نمير نـون زينو ــ الاينوما ايليش/ قراءة تحليلية ــ مجلة ميدوزا عدد ٢/ شتاء ٢٠٠٤/ ٢٠٠٥/ من الموقع: www.aslim.net.
٩٧- هرمز أبونا ــ بلاد ما بين النهرين وبداية مسيرة الحضارة ــ من الموقع:
www.shimsha.se.

٩٨- وداد الجوراني ـــ الرحلة الى الفردوس والجحيم في أساطير العراق القديم ـــ وزارة الثقافة والاعلام، بغداد ١٩٨٨.
٩٩- وليد مهدي ـــ من عصور „الكلمة" في بابل... الى عهود الدجتال في القرية العالمية الصغيرة... مسيرة الفكر العراقي الى أين؟/ رحلة في أغوار الثقافة والعلوم في العراق القديم ـــ مجلة علوم انسانية www.uluminsania.net السنة الثالثة، العدد ٢٥، نوفمبر ٢٠٠٥.

B. ب (ئەلمانی و کوردی)

100- A. Jeremias – Babylonische Dichtungen ،Epenund Legenden – Leipzig ،1935.
101- E. Ebeling – Tod und Leben nach den Vorstellugen der Babylonien – Berlin, Leipzig ،1931.
102- Erika Fischer – Lichte Geschichte des Dramas von der Antike bis zur Deutschen Klassik – Band 1 ،A. Francke Verlag ،Tübingen und Basel ،1999.
103- Erika Fischer – Lichte ،Doris Kolesch und Matthias Warstat – Metzler Lexikon, Theatertheorie Verlag J. B. Metzeler ، Stuttgart/ Weimar ،Oktober 2006.
104- Eva Strommenger – Fünf Jahrtausende Mesopotamien – Die Kunst von Den Anfängen um 5000 v. Chr. bis zu Alexander dem Grossen ،Hirmer Verlag München 1962.
105- Faysal Dagli – Bircên Bêdengiyê _ Çapxana Evra ،Berlin. 2005.
106- Georg Klaus und Manfred Buhr _ Philosophisches Würterbuch _ Veb Bibliographisches Institut ،Leipzig ،1975.
107- H. J. – Leben die Ausgrabugen von Uruk ،von 1960 – 1964 in: Archiv für Orient Forschung ،Bd. 21 ،Graz 1966.
108- Henrietta McCall – Mesopotamische Mythen – Aus dem Englischen übersetzt von Michael Müller ،Stuttgart ،1993.

109- Kai Brodersen und Bernhard Zimmermann – Metzler Lexikon ،Antike – (Hrsg) ،2 Auflage, Verlag J. B. Metzeler ، Stuttgart/ Weimar ،September 2006.

110- Kitaba Pîroz – Peyman Kevin û Pemana Nû – GBV/ DILLENBURG, Germany 2004.

111- Konrad Ziegler _ Der kleine Pauly Lexikon der antike _ Band 3.

112- Konrad Ziegler und Walther Sontheimer – Der Kleine Pauly ، Lexikon der Antike in fünf Bänden – (Band 3) März ،München 1979.

113- Peter Simhandl – Theatergeschichte in einem Band – Henschel Verlag ،Berlin 1996.

114- Prof. Dr. Inge Nielsen – Kultische Theater und Rituelle Dramen – www.uni-hamburg.de.

115- Samî Tan – Rêzman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî – Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stembolê ،2005.